

СССР ИСТОРИЯЗЫ

КЫСКА КУРС

ПРОФ. А.В. ШЕСТАКОВТЫН
РЕДАКЦИЯЗЫЛА ЧЫККАН

БАСТРА
СОЮЗТЫН БАШКАРУЗЫНЫН Комиссиязы
ДЪАРАТКАН

2 25 $\frac{\text{акса}}{\text{коп.}}$
р.

НОВОСИБИРСКИЙ
ОБЛАСТНОЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
НОВОСИБИРСК—1938

Ои 122

9С(075)
и 90

СССР ИСТОРИЯЗЫ

Кыска курс

3-чи ле 4-чи класстарга
учебник

Проф. А. В. ШЕСТАКОВТЫН'
редакциязыла чыккан

Бастырасоюзтын'
Башкарузынын' Комиссиязы
дьараткан

НОВОСИБИРСКИЙ
ОБЛАСТНОЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
НОВОСИБИРСК—1938

І. БИСТИН' ТЁРЁЛ ДЬУРТЫБЫС.

СССР — социализмнин' орооны. Дьер-телекейде дьан'ысла социалистический ороон бар. Ол бистин' тёрёл орооныбыс.

Ол бастыра телекейде эн' ле дьаан ороон. Онын' кюн тюрдугинде мён'кю тоштор, кюн тюрштюгинде дезе юзю—дьайгыда апельсин де, лимон до быжып, чай ла кёбён' дё ёзюп дьат.

Природанын' бай бюткенине бистин' ороон бастыра телекейде эн' ле артык байы болуп дьат. Дьюрюмге керектю немелер, ончозы бистин' ороондо бар.

Аш, база ёскё дё товарлар бисте кажыла дьыл сайын кёптёп дьат.

Фабриктар, заводтор, школдор, театрлар, кино бисте кажыла дьыл сайын кёптёп дьат.

Ёски городтор айдары дьок тюрген ёзюп, дьан'ы городтор тудулуп дьат.

СССР тружениктери там дьакшы, аргалу, сююм-чилю дьадып дьат.

СССР албатынын' эптю нагындый, телекейдин' бир де ороонында дьок. 11 Союзный Советский республикаларында 50 дьетире башка укту 170 миллион албатылар дьуртап дьат. Олор ончозы, дьан'ыс карындаш союзка бирикилеген—Союз Советский Социалистический Республика, эмезе кыскарта—СССР. СССР албатызы, ончозы общий керекке туза эдип иштегилеп дьат. Ёскё ороондордогыдый, капиталисттер ле помещиктер — паразиттер, СССР-да дьок. СССР-да кижинин' кючин кижин

дыйтени дьок. Бис ончобыс, паразиттерге иштеп турган эмес, бойбыска иштеп дьадырыбыс.

Бистин' төрөл орооныбыс сон'доп калган ороон-нон', эмди сран'айла озочыл ла эркиндю ороон болды.

Шак мынын' Учун бис—социализмнин' ороо-ны — бистин' СССР-ды онойдо сююп, онойдо омор-коп турубыс.

Социализмге дьолды биске коммунист-большевиктердин' улу партиязы кёргюзип берген. Качан кааннын', помещиктердин' ле капиталисттердин' дьан'ын ан'тарар тужунда, бистин' адаларыбыстын', энелерибистин', ишмекчилердин' ле крестьяндардын' тартыжуун партия башкарган. Коммунистический партиянын' башкарганыла, бис ишмекчиле-крестьяндардын' дьан'ын тэзёдибис, бис социализмди бюдюрдибис.

Бу книжка неге юредер. Озогыда улустар канайда дьатканын, СССР албатызы бойлорынын' кыйынчы дымекчилериле, ёштюлериле канайда тартышканын, олоор канайда дьен'юлерди алганын, бистин' төрөл ороон канайда социализмнин' орооны болгонын, бу книжка слерге айдып берер. Ёскёдө ороондордо албатылардын' дьюрюми ле тартыжуларын, слер бу книжкадан', онойып ок, билип аларыгар.

Бу ончозы история деп адалып дьат.

Бис бойыбыстын' төрөл дьуртыбысты сююп дьадыбыс, база бис онын' сюрендю историязын дьякшы билип алар учурлу. Кем историяны билер болзо, ол эмдиги дьюрюмди артыгынча билер, ол бистин' орооннын' ёштюлериле артыгынча тартыжар, база социализмди тын'ыдар.

Бистин' төрөл дьуртыбыстын' узак ёткён ёйдёги тужы.

2. УЗАК ЁТКЁН ЁЙДЁГИ ТУЖУНДА УЛУСТАР КАНАЙДА ДЬУРТАГАН.

Удаган ёйлёрдө улустардын' дьорюмин бис кайдан' билип дьадыбыс. Балдар бир катап суунын' дьарадында оро каскылаган. Дьерден' кайкамчылу сөөктөр лё таш тапкылаган. Тапкан немелерин школго юредючиге апаргылаган.

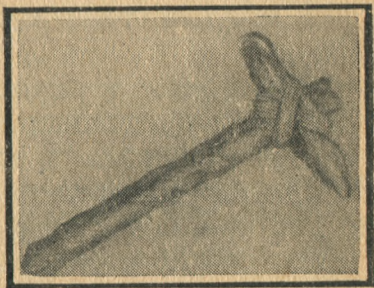
— Слер, балдар, сюрееен солун немелер тапкан эмитиригер, — деп, юредючи айтты. — Бу сөөктөр дьебрендеги дьаан ан'дардын' сөөктөри. Качан да, сюрекей удаган ёйдө, бу ан'дар бистин' дьерлерде бар болгон. Олор эмди кырылып калган. Бу таш дезе, дьебрендеги дьуртаган улустын' ан' ёлтюрүп турган дьепсели.

Юредючи ташты агашка дьаба тан'ып ийерде, ол уур маска боло берди. Бастыра СССР-да ученылар дьерди казып, онон' тапкан немелерден' сран'ай

удаган ёйлёрдө улус канайда дьуртаганын билип дьат, — деп юредючи балдарга куучындап берген.

Первобытный улустын' дьорюми. Мынан' озо дьарым миллионго дьуук дьылда, бистин' ороон бастыразына дьуук калын' кып тошло дьабылу болгон.

Чактар ээчий чактар ёткён, тош дезе табынча кай-

„Первобытный улуста шак
мындый маскалар болгон“ —
деп юредючи айтты.

ылып турган. Кайыларын ол кюнтюштюгинен' баштаган. Кюнтюштюкте ок баштапкы улус табылган.

Олордын' дьюрюми сюреекй уур болгон. Айландыра кейик ан'дар базып дьюретен — сюреек дьаан мамонттор до аюлар. Улус олордон' куйларга ла дьерден' казып эткен айылдарга дьажынып туратан. Улустар ёлён'нин' тазылыла, дьилекле, ёлтюрген ан'дардын' эдиле курсактанып, канайып бир ёлтюррип алган ан'дардын' терезиле кийинип туратан. Улустар бирге ан'дайтан болгон. Олор кожо бирге мамонттый да сюреекй кючтю ан'дарды ёлтюргилеп турган. Бойлорынын' тапканын улустар кожо дьигилейтен болгон.

База да чактар ёткён. Улустар бойлоры от чыгарып аларына, таштан', агаштан', сёёктён' керектю дьепселдер эдип аларына юренген. Саадактар, аялар эдип алар болгылаган. Улустар, табынча, кейик ан'дарды дьобобштодорго юренгилеп, мал азыраарын баштаган. База бир канча мун' дьылдар ёткёндё, улус тузалу ёзюмдер ёскюрип аларына юренген, онон' улам дьер ижин иштеерин баштаган. Дьуртаа-рга улус чадырлар, кичинек турачактар, кибиткелер эдип, малдын' терезинен', кюделиден' кийим эдетен болгон.

Узак ёйдин' туркунына улустар, таштан' ла сёёктён' эткен дьепселдерле тузаланып, дьуртагылаган. Улустар руданы таап аларына дьес, куулы ла ёскё дё темирлерди кайылтып аларга билип юренип аларына дьетире, кёп мун' дьылдар ёткён.

Ол узактагы ёйлёрдё улустын' неле дьепселдери ле тапкан курсактары—бирге дьан'ыс болгон. Бойлорынын' уур кюч иштю дьюрюминде ончолоры тюн'ей болгон.

3. СЁЁКТЁН' ГОСУДАРСТВОГО.

Сёёктёр лё уктар. Дьан'ыскандыра дьаан ан'дарды ан'даарга, балыкты шююнле тударга, кыралайтан дьердин' агажын кезерге болбос болгон. Мынын' учун, озогы тушта тёрёгён улустар таркабай, кези-

гинде, бир канча дьус кижиги, кожо бир сёёк болуп дьуртайтан. Олордын' бастыра немелери дьаба болгон. Дьепселдерин ончозы кожо тузаланатан болгон. Ан'даарга да, балыктаарга да ончолоры кожо дьюретен, дьерин ончолоры биригип, кожо иштегилеп турган. Тапканын, аштын' туюжумин бойлорынын' ортозында юлешкилеп алатан болгон. Малдары дьаба болгон. Ишти, чыгарып туткан каргандар баштайтан болгон. Ончо сёёктё бойлорынын' керектерин, бастыра сёёктин' дьуунында табыжатын болгон. Сёёк улустарын коруп турган. Ёскё укту кижиги олордын' кижизин ёлтюрген болзо, ол ёлтюрген кижиги учун, онын' тёрёгёндёри ёч некейтен болгон. Кыранын', одор дьердин', агаштын' база балыктаар дьердин' учун, башка сёёктёр ортозында улам бажында дьуу болуп туратан.

Бир канча айылдаш сёёктёрдён' ук болуп туратан. Дьан'ыс укта бир канча мун' кижилер болгон. Дьан'ыс уктын' бастыра улузы дьан'ыс тилле эрмектенетен, дьан'ыс тюн'ей дьан'ду болотон. Укта туткан башчы болгон. Улустар сёёктёр лё уктарла кёп чактардын' туркунына дьаткан. Табынча сёёктёр билелерге бёлюнип турган. Кёп улусту база кючтю билелер дьердин' кезегин, малдын' кезегин мензинип алаала, дьан'ысла бойынын' мензинер хозяйствозын ёскюрип, не тапканын ёскёзиле юлешпей тура берген. Олдьолоп алган улустарды олор бойлорына алып, олорды бойлорына иштеткилеп тургандар. Онон' улам ук улустын' ортозында тюн'ей эмези табылган. Бастыра неле тапкан курсак ла дьепселдер дьоннын' дьаба дьёёжёзи болор ордына, олорды алдынан' дьан'ыскан ээленип, мензинери башталган. Сёёктин' бир кезиктеринде дьёёжё кёп болуп барды, бир кезигинде дезде, ас болуп барды. Байлар ла дьоктулар табылгылап келди.

Дьуузак ла кючтю уктардын' черю башчылары айылдаштарына табаргылап, улустарын олдього алгылап, олорды албанду кулдар эдип тургандар. Уктын' башчылары ла байлары ёскё дьуучылдардан' кулдарды кёп алып туратан.

Кемде кёп кулдар дьуулгандар, олор онон' тын' байып туратан. Бай башчылар бойын айландыра дьуучылдардын' отрядтарын дьууп, олорды азырап, дьуу дьепселиле дьепсеп тургандар. Башчылар бу отрядтарыла дьан'ы табару эткилеп тургандар. Андый табарулардын' кийнинде, блаап тоноп тапканын ла олдьолоп алган улустарды, олор бойлорына ла черючилерине артыргызып тургандар.

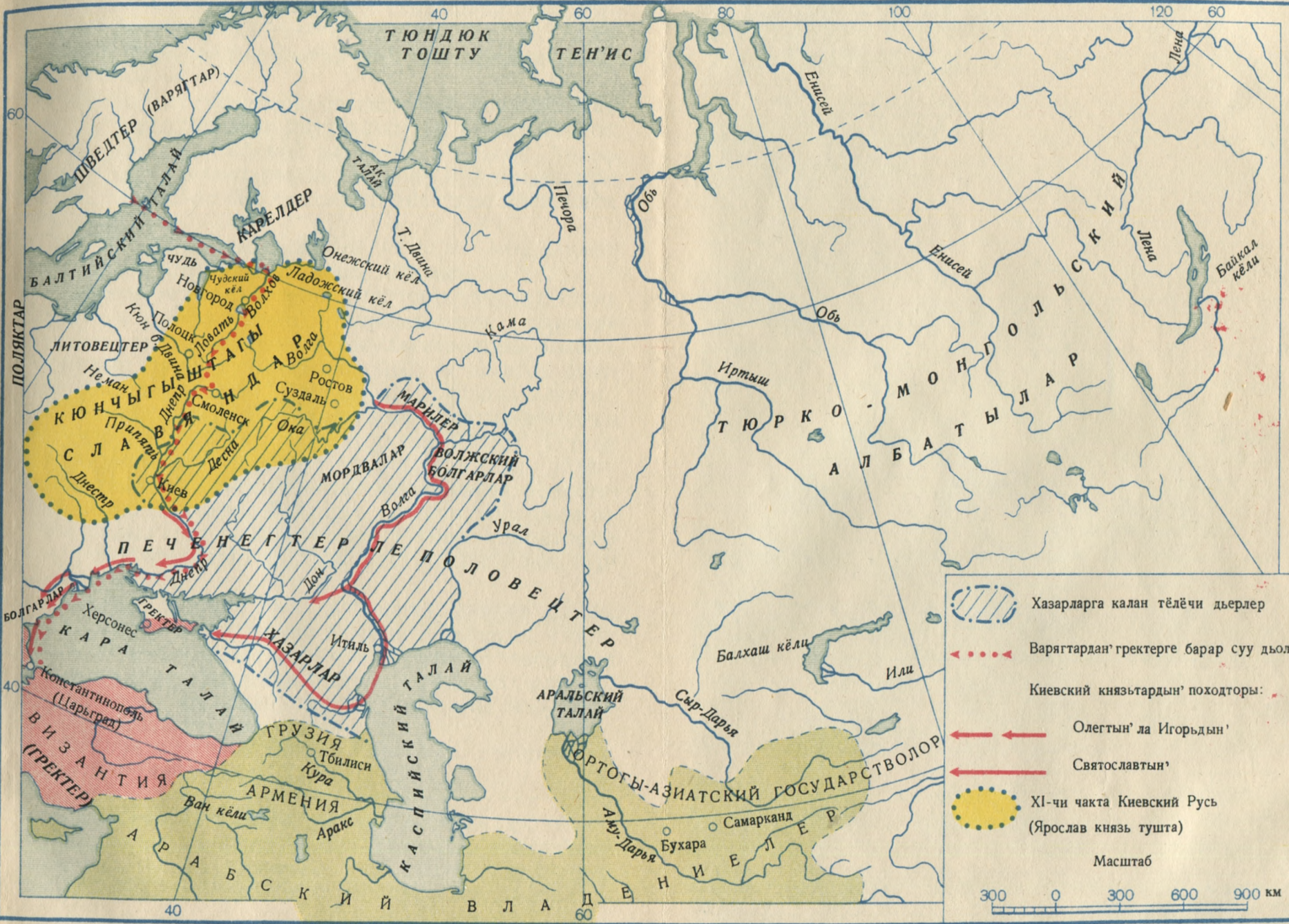
Башчылар ла байлар, дьан'ысла кулдарын эмес, дье бойлорынын' дьан'ыс ук улустарын да бойлорына албадап иштедип, олордын' тапкан немелеринин' кезигин бойлорына блаап алгылап турган. Ук улуста шак онойдо базынчыктайтан—байлар, база базынчыктадатан — дьоктулар табылган.

Государство. Кёп эмес, бир кезек бай улустар, он'ы дьок кёп болгон колкючиледьаткандардын' кючиле дьадып, олорды кыстап, тоноп турар болгон. Башчылары дезде, бойлорынын' дружиналарынын' болужыла, кулдарды ла бойынын' ок угынан' улустарды бойына дьалынар эдип алган. Олор бойынын' уктарында толо господадар болуп барган. Ук улустын' ондый башчыларын князьтар, каандар, хандар деп адагылайтан болгон. Улустарды бийлеп турарга, князьтар, хандар, каандар бойлорынын' дружиналарын элбедип, бойынын' дьаргызын тездеп, база дьюзюн-дьююр кезедюлер тургузып алгандар.

Олор дьан'ыс бойлорынын' ук улустарын бийлеп турганын дьеткилзинбей, дьанындагы коштой до дьаткан уян кючтю ук улустарды бойлорына бактырып турган. Государстводор онойдо тездёлгөн..

4. БИСТИН' ОРООНЫБЫСТА ДЬЕБРЕНДЕГИ ГОСУДАРСТВОЛОР.

Закавказье ле Ортогы Азияда баштапкы государстволор. Бистин' орооныбыста эн' баштапкы дьебрендеги государстволор Закавказьенин' кюнтюштюгинде табылгандар. Онон' бери 3 мун' кирелю дьыл ёткён. Арарат дьеринде Ванский кёлдин' дьаказындагы Закавказьенин' баштапкы государствозы У р а р

ту деп адалган. Онын' дьакаручылары Грузин уктуларды бийлеп турган. Олордо ёргёёлёр тудуп турган, кааннын' ёскюрген аштарын, садтарын сугарарга суактар казып турган кёп кулдар бар болгон. Ол эмдиги Грузиянын' башталган сёёк билелеринин' государствозы болгон.

Урартунын' каандары дьяантайын коштой дьаткан государстволорло дьуулашкылап турган болгон. Дьуулары дезе сюрёкей казыр кату болгон. Андый неме Урарту каандарынын' бирюзи кулдарына приказ берип, каяда ойо соктырып бичиткен бичигинен' керюнип дьат:

«Алтан тёрт мун' кижиден' кезигин мен ёлюмге бергем, кезигин тюрюге алып баргам».

Андаый ок государстволор Ортогы Азияда болгон. Бу эмдиги узбектердин', таджиктердин', туркмендердин', сёёк билелеринин' государстволоры болгон. Олордын' башкаручылары онойып ок коштой дьаткан айылдаштарыла улам сайын дьуулашкылаган.

Закавказьедеги ле Ортогы Азиядагы дьебрендеги государстволордо кёп городтор бар болгон. Городторды ёштюлерден' коруур керегинде, оны айлан-дыра таштан' бийик стенелер эдип турган. Кайкамчык устар ла кулдар байларга туралар, товардын' ла база садыжарга помещениелер туткан. Городтордо кёп ремесленниктер дьаткан, саду эдери ёзюп турган.

Городто дьаткан улус азбуканы дьазап алала, кычыраырына ла чийерине юренип алгылаган. Онойып 2000 артык дьылдан' озо Грузияда азбуканы дьазап алган. Баштапкы дьяан юредюлю улустар городтордо табылып келген, наука ла искусство ёзюп дьайылары башталган.

Сибирьде ле кюн чыгыш Европада дьебрендеги дьуртаган албатылар. Кюнтюштюк Сибирьде ле Кара талайда узак ёйдөн' бери мал азырап, кёп тоолу мал азырачы кёчкиндер дьуртап дьаткандар. Олор бойларынын' каандарына бийледип, бир дьалан'нан' база бирюзи дьяар ююрлю уй, дьылкы малдарын айдагылап, дьякшы одор бедирегилеп, кёчкилеп

дьюрген. 2500 дьылга дьуук мынан' озо, бу ук улустардын' ортозында скифтер деп, кёчкин улустар анчадала ончозынан' артыктап чыгып турган. Скифтердин' каандарынын' дьян'ынын' алдында кёчнүп дьюрген база токуналу туруп, дьерде иштеп турган кёп ук улустар ла кулдар турган.

Мынан' озо 2500 дьылдан' артык Кара талайдын' тюндюк дьяказына Грециядан' кёчкин улустар ко-

Кындьыда кул.

рабльдарла эжинип келгилеген. Гректер мында бир канча городтор тудала, база скифтерле дьяан саду эдип тура бергендер. Олор скифтерден' мал, аш, балык саткылап алала, олорды талай ажыра Греция дьяар ийип тургандар. Гректердин' городторы табынча ёскюлейле, бир бюдюн государственого бирикилеген.

Гректин' бай башкаручылары бойлоры иштегилебейтен. Олорго бастыра ижин кёп сабазында скифтерден' олдылоп алган кулдар бюдюрүп турган. 2000 дьыл мы-

нан' озо кул скифтер, Савмак деп кулдын' баштаганыла, бойынын' базынчыктарына удурга восстание эделе, дьян'ды бойлорынын' колына алгандар. Дье, кулдардын' восстаниезин талай ары дьянынан' келген гректин' черюлери дьяба базып салган.

Бистин' эранын' IV-чи чагында гректердин' городторына тын' кючтю гунндар деп кёчкиндер табарала, олорды бош коскорып салган. V-чи чакта гунндардын' казыр башкаручызы Аттила Кара талайдын' куюзындагы чёлдерден' Кюнбадыш Европанын' албатызына походло барып, олордын' кёбизин бактырып алган. Дье Аттила ёлгөн кийинде, онын' царствозы Азиядан' келген ёскё кёчкиндердин' табаруна чыдабай базылган. VI-чы чакта Волгада гунн-

дардын' башкару болгон дьерде, х а з а р деп кёчкиндердин' государствозы тёзёлгөн, Волганы ёрё дезде болгарлардын' государствозы тёзёлгөн.

Олорло кёп дылдын' туркунына хазарларла, болгарларла коштой дьаткан славянский уктар дьуулашкан.

5. СЛАВЯНДАР.

Славяндар ла оlorдын' айылдаштары. Он беш дьюс дылдыктардан' озо славян укту улустар Балтийский талайдын' дьаказында турган дьерлерди, Днепр, Дунай дьакаларында, база Ока ла Волганын' баштарында ээлеп дьаткан болгон. Сон'ында Кюнчыгыш Европада дьаткан славяндардан' юч дьаан албаты тёзёлгөн — орустар, украинецтер, белорусстар.

Кюнчыгыш дьанында оlorдын' айылдаштары— Волганын' алдында дьаткан ук улустар—эмдиги мари лар, мор двалар база ёскё дё албатынын' ёбёкёлёри, онон' ары дезде — болгарский ла хозарский государстволоры болгон. Славяндар кюнтюштюкте Кара талай куюндагы чёлдёрдин' кёчкиндери ле дьуулашкылаган. Оlor ол тужундагы бай, культурный Византиянын' греческий государствозыла дьуулашкандар (эмди Турция турган дьерде). Греческий устар сюрееен дьараш туралар, дворецтер ле церквелер туткылагандар. Гректерде писательдер, музыканттар, дьурукчылар бар болгон. Оlor торкодон' дьараш ткань эдип, аяк-казандар ла алтын мён'юннен' дьюзюн неме эткилеп турган.

Византияда дьакшы дьепселдю солдаттар бар болгон. Дье, бойы артып калган уян да болзо, дьалтанбас кезерлю славяндар греческий черюди ас эмесоккондор. IX чактын' ортозында оlor гректерле дьен'юлю дьуу ёткюргилеп, Византиянын' столицазын — Царьградты да табаргандар.

Кюн бадышта славяндар германский уктуларла варягтарла дьууулажатан болгон.

Славяндардын' иштеген ижи. Дьебрэндеги славяндар ан'дап, база кейик адарунын' мёдин дьууп тургулайтан. Онын' кийнинде оlorдын' тёс ижи дьер

иштеери болгон. Славяндар кезик дьерде агашты ёртёп, юренди кюл кошкон дьерге чачып турган. Мынайда эткенде, дыакшы аш бюдюп турган, дье юч тёрт дьыл ёткёндё, андый участок уядап калатан, дьян'ы участоктын' агажын ёртёгёдий болгон. Дьялан' дьерлерде дьердин' кыртыжын абылла кюбюредип, онын' кийнинде юрен чачатан, дье мынайып иштегенде, тёрт-беш дьылдын' кийнинде дьерден' аш чыкпай баратан. Айдарда, эски участокторды таштайла, дьян'ыны иштегедий болуп туратан. Кырада, дыакшы дьазалы дьок, коомой дьепселдерле иштейтенине дьян'ыс биле улустын' кючи дьетпес болгон. Онын' учун сёёктёрлё бирлеже иштегендер. Качан темир мистю салда табыларда, салдага ат-дыегип иштейтен. Малдын' ётёги дьярандыруга барып турган. Дьян'ыс биленин' иштеген кёп эмес кыразынан', кёп дьылдын' туркунына курсагын азырангадый болгон. Кыраны биригип дьяба иштеери дьоголып барган. Иштеп, дьазаган база ётёк салган участок бир биленин' мензингени болуп турган. Родтордын' ла уктардын' башчылары дьердин' кёбин колына тудуп алала, бойынын' кулдарын ого иштедип турган. Бу ок участоктордо башка сёёктёрдён' дьоксыраган улустар бош иштеп турган. Салдалардын', аттардын' ээлери, салдазын, адын, эткен ажынын' туюжиминин' кезигин берери учун бергилеп, онон' байыгылап турган. Озогы, тюн'ейи дьоголгон. Сёёктин' ичинде базынчыктар ла базындыргандар табылган, дьер тудачы байлар ла кыра тартачы дьоктулар. IX чакта славяндарда дьер тудачы байлар, боярлар, база князьятар — ук башкаручылар бар болгон. Князьятар ла боярлар гректерле онон'до ёскё айылдаштарыла ашла, мётлё, мёттин' шагыла садышкан, дье кёбизинде князьятардын' ,ол эмезе боярлардын' дружиналарынын' дьуулап, олдьюлоп алган кулдарыла садыжатан болгон. Садунын' дьолдорында тын'ыдып салган, кёп сабазы, дьяан сууны дьякалай туткан пунктарда саду ёдюп турган. IX чакта славяндарда канча-канча город болгон. Олордын' талдамазы Киев ле Новгород болгон.

Киевтин' государствозы.

6. КИЕВТИН' КНЯЖЕСТВОЗЫНЫН' ТЁЗЁЛГЁНИ.

Варягтардын' дьуулап алганы. IX чакта кюнтюн-дюктеги славяндар, Балтийский талайдын' ары дьянынан' чыккан варягтардын' разбойник шайкаларга, бактырган болгон. Варягтардын' башчызы Новгородто отуруп алып, онон' онын' дружиналары коштой дьаткан ук улустарга табару эткилеп, олордон' алу, мёт база мёттин' шагын блаап алып, улустарын олдого апарып тургандар. Блаап колго алган дьёёжени ле олдьолоткондорды варягтар гректерге садарга, сууларла база кёлдёрлө кемеле апаргылап туратандар, онон' кемелерин кургак дьерле сююртеп, Днепрге дьетире апаратандар. Днепрди ёдюп барарга суунын' буудактары, ёскөртө айткажын, сууны бууй дьаткан ажыт таштар чаптык эдип турган. Бу дьерлерге кошты дьаратка чыгарып, кемелерди ле кошты дьаратка тажыгылайтан болгон. Дьуугындагы дьерлерде кёчкилеп дьюрген дьуучыл печенегтер, бу чаптыктарды тузаланып, ёдюп брааткан кодьойымдарга табарып, тоногылайтаны ас эмес болгон. Днепрден' Кара талайга дьедип, онын' дьарадына дьуугынча Византияга дьетире эжинип баргылайтандар. Ол дьол «Варягтан' — Гректерге барар дьол» деп адалып туратан.

Новгородты эбиреде дьаткан славяндар кёп каттап варягтарга удурга восстание чыгаргылап, база бир кезикте оморды талай ары дьянына сююрп тургандар. Дье узакка эмес. Варягтар ойто кайра кюч-

Князь Олег.

тю черюлериле келип, база ла такып славяндардын юстине бойлорынын дьян'ын тургузып туратандар.

Рюрик ле Олег князьтар. IX чактын учында Новгородто, эскиде бичилген бичиктердин айдылганынан кёрөрдө, варягтарда Рюрик деп князь болгон. Онын бактырып алган славяндары ого төлю төлөп туратандар. Рюрик өлгөн кийинде князь болуп дьуучыл Олег турган. Ол Новгородко артпаган, Днепрди төмөн туюжуп, Киевке дьеделе, оны колго алып, оны бойынын талдама города эдип алган.

Х чактын' башталарына славяндардын' Киевский княжествозы Киевский Русь деп адалган.

Олег бойынын' дьянына кёп славяндардын' уктарын бириктиреле, ологго дьяан тёлү салган. Бир бёлүк славяндардын' князьтарын кырып салган болгон, ологдын' бир кезиги Олегке багып, оныла кожо славян дьурт албатызын тоногылап тургандар. Варяжский дьуулап алачылар удаган дьокко славяндарла алыжа берип, ологдын' тилин алындылар.

Полюдь. Князь дружиназыла дьурт улустан' калан дьууп дьат. Дьаткан дьурттын' улузы алу, тере, мёттин' шагын, мёт экелген. Князьтын' кёдөчизи тоолоп алып, экелген каланнын' тоозын доского бачип туру.

Князь Олег эдер ийдезин кёргюсти. Ол турар тужунда Киев сюркей тын' бектелген болгон. Государственный границазында кёчкин улустардан' козуланарына, сторожевой шибеелер тургузылган болгон. Энчиленген аайынча, Олег сюркей дьяан черюлю, бир кезиги кемелю, база бир кезиги бош аттар минген, Византияны дьуулаарына ичкерледи. Царьградты айландыра тюределе, оны курчап, ту-

юктап алган. Греческий император (онойдо гректердин' дьяан башкаручызын адагандар) Олегке дьяан карын тёлү берди: кёп алтын, баалу тканьдар, ара-кы ла кулдар. Гректер 911 дьылда Олегке саду эдер керегинде договор эттилер.

Киевский Русьты Олег тын'ыткан. Ол бойынын' дьян'ынын' алдына славяндардын' чачылып дьаткан башка сёөктю уктарын ла княжестволорын дьууп алган.

Византияда база кюнбадышта айылдаш госу-дарстволор до Киевский Русьты тоого кийдире бодогылап турары башталган.

Князь Игорь. Олег ёлгён кийнинде, Рюриктин' уулы Игорь князь болуп турды. Ол турар тужунда Киевский Русьты элбедери онон' ары ёдюп турган. Олег чилеп, Игорь кёп дьуулашкан. Ол турарда Кав-казка ла Византияга табарулу походтор болгон. Гректер Игорьго дьяан база баалу карын тёлү бер-гендер.

Гректерле договор аайынча ол Византияны, кёч-киндердин' келип табарарынан' корулаарына болу-жар болгон.

Кюс сайын Игорь дьурт улустан' калан дьууытан— «улус сайын» дьюретен, онон' улам калан дьууыта-нын «полюдь» деп адайтандар. Князь дружиназыла келерине ажындыра дьурттарда улус алу, мёт, мёт-тин' шагын, аш белетеп туратандар. Дьаткан дьурт улуска полюдь уур тёлү болгон.

Бир катап князь Игорь славян уктулардан' Днепр-дин' он' дьярадында дьядачы древляндардан' калан дьууган. Древляндар онын' некеген немелерин он-чозын берген. Игорь дьюре берген. Дье, дьууп ал-ганы ого ас кёринген. Ол ойто бурулала, экинчи ка-тап тёлү некеди. Древляндар айткандар: «Бёрю ююр малга табарып амтажыза, ол бастыра ююрди кырып салар. Оны ёлтюрелдер». Олор князьтын' дружина-зын чачкандар, оны бойын дезе, агаштардын' бажын дьерге дьетире ээйле, буттарынан' буулап салган, онон' агаштарды божодып ийерде, князь дьяра тар-тыла берген болгон.

7. КНЯГИНЯ ОЛЬГА ЛА КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ.

Княгиня Ольга. Игорь ёлгён сон'ында княз болуп, онын' юйи—Ольга турды. Ол древляндарга бойынын' ебегёнинин' ёлтирткенине катулап ёчин дьетирди. Ольганын' дружиназы древляндардын' тес городын курчап туюктады. Бюткюл дьылдын' туркунына ол городтын' стенелеринин' дьянына черюлериле туруп, сны алып болбоды. Онойткондо ол, энчилеген аайынча, сьемеленди. Ол древляндардан' сран'ай дьен'ил тёлю некеген—кажыла ёрөкөдөн' юч кююледен' ле юч кучыяктан'. Древляндар андый тёлю берине дьёпсингендер. Ольганын' приказыла кююлелердин' ле кучыяктардын' тамандарына смалалап салган кюдели буулайла, ого от тудала, куштарды божодып ийгендер. Кююлелер ле кучыяктар город дьяар барып, кажыларыла бойынын' уязына отургылап, онон' улам кенетийин бастыра городто ёрт дьалбырап чыккан. Ольганын' черюзи кюйюп турган городко мерген кирип, онын' коручылдарынан' кёп улус ёлтюрди. Древляндарга Ольга уур тёлю тёлёёр эдип салды. Дье онын' кийининде ол тёлюлерди кемин чокумдап, бастыра уктарга тургузала, ол ижиле оны дьуурын башкарып салган. Государствоны башкарарына Гректерден' юренерге Ольга Византияга барып, база анда греческий кудай дьян'ыла таныжып алган.

Ол тужунда славяндарда озогы кудай дьян'ы турганча болгон. Олор природанын' кубулгастарын он'догылабай, онон' коркуп туратандар. Олордын' айылын дьоткон чачып туратан. Дьалкыннан' олордын' туралары, агаштары кюйюп турган. Кыраларын кюн кюйдюретен. Улустар кюнди, салкынды, дьалкынды кудайлар деп, бодоп тургандар. Олор ол кудайларынын' сюрин агаштан' ла таштан' дьазап, олорго мал ёлтюрүп мюргюп, бир кезекте балдарды ла олдьолоткондорды ёлтюрүп мюргюйтен. Онойто, олордын' ок сананып тапкан, казыр кудайларын, олор дьякшылу эдерине сананып туратан.

Гректердин' абыстары дьер сайын кааннын' дья-

н'ы кудайдан' болгон деп улуска айдып турганы
Ольгага сюрекей дьарадылу болгон. Князьтын' дья-
н'ын тын'ыдып аларына ла ооктолып калган славян-
дардын' тюрен'и уктарын дьян'ыс государственного би-
риктирип аларына, ол дьякшы неме болуп турганын,
Ольга Греческий дьян'ынан' кёрюп турган.

Онын' учун ол бойы греческий кудай дьян'ын
христианствоны бойына алынып, база онойто ок эт-
син деп, уулын Святославты дьёптёп турган. Дье
Святослав мойногон. Славяндарды бириктирерге, ий-
де кючтю государство тёзёп аларга, дьян'ысла мыл-
тыктын' кючиле эдип алар деп, бодогон.

Князь Святослав. Ольганын' кийнинде Киевтин'
князи болуп Святослав турган. Бастыра бойынын'
дьюрюмин ол походтордо ёткюрген. Походтор ту-
жунда ол дьерге, оттын' дьянына, ачык тен'ери ал-
дына, тёжёк салып, бажына ээр дьястанып уюктай-
тан болгон. Святослав учураганла курсакты—аттын'
эдин, ан'дардын' эдин, чокко быжырып дьийтен.
Дьалтанары дьок болгонынан', ол табарып дьуу-
лаарга брааткан ёштюзине, кекедю эдип, «Слерге
браадырым»-деп айтыру ийип туратан («Слерге та-
барта браадырым»).

Князь дружиназыла. Озогы дьурук.

Святослав Ока суунын' дыанында дьуртаган кёп уктар бактырып, Волгада болгарлардын' городторын тоногон, Кубаньдагы черкестерди тоноп, хазарский царствоны тоноп чачкан. Бу ёйдён' ала хазарский царство турары токтогон. Киевтин' княжествозы десе - тын'ып, кючтенип алган. Киевский князьтын' мензингени Кара талайдын' бастыра дьякалары болуп калган.

Онын' сон'ында Святослав Дунайда дьаткан болгарларла дьуу баштаган. Ол олордон' кёп городтор алала, бойынын' столицазын Киевтен' Дунайга кёчирерге сананып алды. Сюмечил Византийский император, Святославтый анча кирези кючтю, база дьуучыл айылдажынан' коркуп, ол тужунда Кара талайдын' чёлдөринде дьуртап дьаткан кёчкин печенегтерди Святослав ырада сюрюп турар ёйинде, Дунайдагы болгарлар гректерле, Святославка удураттыжарына, эрмектешкилеп алдылар. Болгарларла база гректерле баштаган дьан'ы дьууда Святослав дьен' дирген болгон. Киев дьаар ойто дьана браадып, дьолдо Днепр суунын' ажыт таштарына тозып отургылап алган печенегтерге учуражала, олорго чачтырып салган. Дьууда Святослав бойы да ёлди. Онын' бажынын' тебё сёегинен' печенежский князь аяк эделе, онон' дьыргал дьерге ичип туратан болгон.

8. КИЕВТИН' КНЯЗЬТАРЫ ДЬАН'Ы КУДАЙ ДЬАН'ЛА ЗАКОНДОР ТУРГУСКЫЛАП ДЬАДЫЛАР.

Князь Владимирдин' походторы. Святославтын' уулы Владимир, бойынын' карындаштарыла узагынча тартыжып, Киевский княжествоны колго алган кийинде, адазынын' дьозогыла бойынын' тообосторына удурат поход эдип барды. Кюнтюндюгинде восстание чыгарган ук албатыларды токтодып, база Волгадагы болгарлардын' городторын тоногон. Онын' кийинде Владимир бойынын' дружиназыла Польша дьаар уланды, анда бир канча городтор дьуулап алды. Владимир бойына славяндардын' Полоцкий княжествоны бактырала, Балтийский талай-

дын' кюнбадыш дьянында славяндардын' айылдаштары — литовский укту албатылардын' бир кезиктеринен' дьерлерин блаап алды. Владимир турар тужунда, Киевский княжество онойто тын'ып кючтенип турган. Византия олорло онойто до кёбинче чоттор болды. Владимир Византияда грек черюзинде восстание кёдюрилгенин дьяба базарына, болушкан. Бу болушты дьетирген учун, Византиянын' кааны ого бойынын' сыйынын юй кижиге эдип берди. Владимир христианский дьян'ды алынар деп шююген. Гректердин' дьян'ын бойына алынып, Византиянын' кааныла төрөгөн болгонынан', онын' княжеский дьян'ы бектелер деп, шююнюп турган.

Христианствоны дьян'даарын баштаганы. 988
дьялда Владимир Киевтеги славяндардын' эски языческий кудайларын бастыра оодып чачкан. Киевте дьяткандарды Днепр сууга кийдире айдап салгандар. Царьградтан' эжелген греческий абыстар, сууга кирип алып турган улуска, бойлорынын' мюргюлин кычырып тургандар. Оны креске тюшкени деп адагылайтан.

Дьян'ы кудай дьян'га удурлажып, улус дьян'ыс катап туюмеген эмес, дье туюмендер ончозы князьтын' дружиналарына бастырып салатан болгон.

Христианство, язычествого кёрё бойынын' ёйинде Россиянын' ёзёринде ичкери алтам болгон. Христианство кожо славяндар ортозына, греческий культурала кожо, бичик билгир болоры дьяйылган. Византиянын' ус улустары, туралар ла церквелер тудуп, оны дьярандыларына, славяндарды юредип тургандар. Гректердин' юредюлю монахтары славянский азбука бюдюргендер. Оныла Киевский государство до тузаланар болдылар. Князь гректердин' абыстарына, монахтарына акча берип база дьер кезип берип турган. Монахтар славян тилиле церквенин' книгаларын бичип, греческий тилден' кёчюргилеп тургандар. Олор база кандыйла дьяан событияларды ончозын бичигилеп ок туратан. Андый бичиш «дьяйдан' дьяйга» (дьялдан' дьялга) бичилип турган, оны летопись деп адагылайтан. Летописьтерден' Кюнчы-

гыштагы славяндардын' ла дьуугындагы ороондор-дын' историязын билип аларга арга бар. Бу ёйдин' керегин онойто ок албатынын'—былина кожон'доры ла чёрчөктөри—биске айдып берет. Славяндардын' баатырлары керегинде ле ологро табаргылап турган Киевский государствонын' кёчкиндери керегинде былиналарда айдылган кёп куучындар бар.

Князь Ярослав Мудрый. Владимир ёлгөн кийнинде Киевтин' князи Ярослав болуп барган, оны чололоп Мудрый деп адагылаган.

Ярослав тушта Киев государствозынын' закондорын бириктирген—«Русская Правда» деп баштапкы книга чыкан. «Русская Правдада» канайда кул тудачылардын', дьер тудачылардын' ла садучылардын' правозын корулайтаны айдылган ээжилер бичилген.

9. КИЕВСКИЙ КНЯЖЕСТВОДО АЛБАТЫНЫН' СТИХИЙНЫЙ ВОССТАНИЕЛЕРИ.

Киевский княжестоны князьтар ла боярлар канайда башкарган. Киевский князьта дьаан дружина бар болгон—боярлардан' ла онын' службазында турган улустан'. Князьтар ла боярлардын' төрөгөндөри городторды ла дьерлерди князьтын' дьякылтазыла башкарып туратандар. Боярлардын' бир кезикте-ри кёп дьерлер алып туратандар, бойларынын' дьёёжезинен' көрө князьтарга дьуук адааркашту болгондор.

Князь, онын' черюзи, боярлар, абыстар ла монахтар—олор бастыразы кулдардын' ла дьер иштечи-лердин' — смердалардын' кючин дьип дьаткандар. Смердалар бир кичинек дьер мензинген, бойында оок хозяйству болгон, ологро крепостной болбой, дьайым болгондор. Киевтин' баштапкы князьтары турар тушта, ологро смердалар дьан'ысла тёлү төлөп туратан, оны дьуурга полюдьеге князьтар дьуретен.

Киевте ле ёскё городтордо ремесленниктер, садучылар ла городтын' дьоктулары дьаткан. Садучылар смердаларла, ремесленниктерле садыжып, князь-

тарга, боярларга ла олордын' черюлерине товарлар дьетирип берип туратандар. Садучылар ремесленниктерди бойынын' камаанына тудуп туратандар. Дьаан садучылар ёскё ороондорло садыжып туратан.

Дьайым бош ремесленниктер туралар, церквелер, кюрлер тудуп, кийим кёктёп, аяк-казан эдип, мылтык эдип туратандар. Сыродутный горналарга олор руда кайылтып, темир таап тургандар. Городтор ло дьурттар сайын кузнецтер иштегилеп турган.

Городто дьаткандары, городто дьадачылардын' бастыра дьуун — вечеле башкарылатан. Городтын' начальниктери в е ч е д е бай ла знатный улустардан' тудулатан. Веченин' дьёби дьогынан' князь черю дьууп, дьуу баштаар учуры дьок болгон. Онон' улам князь веченин' айтканын кёбизинде угуп турар учурлу болгон. Князьтар городторды башкараар дьан'ын бойынын' колына аларына кичегилеп, база деревне сайын дьаткан смердаларды кайра бурузы дьогынан' албадагылап туратандар.

Князьтар ла боярлар смердаларды крепостной эдип тургандар. XI чакта князьтар ла боярлар албатыны базынчыктаарын сюрекей тын'ыткандар. Олор бойлорынын' закондорын тургузып, дьаргы эдип ёлтюргилеп тургандар. Онойто Ярослав Мудрый турар тужунда боярин кижини ёлтюрген учун, бурулу кижиден' акчага бодолду 80 гривналар (ол эмезе 16 килограмм мён'юн) алатан, смерда кижини ёлтюрген учун дезе, дьюк ле 5 гривналар алатан.

Князьтар ла боярлар дьерлерди блаап алып, оны бойынын' мензинген дьерлери деп дьарлайтандар. Блаап алган дьерлерде дьаткан смердаларды князьтардын' ла боярлардын' кыраларына албадап иштедип, кюрлер туттырып, тын'ыдулар туттырып туратан. Бир эмештен' дьайым дьер иштечилерди камаалу крестьяндар, эмезе крепостнойлор эдип тургандар. Бу дьан'ы порядкалардын' каруузына смердалар дьан'ы восстаниялар кёдюрюп тургандар.

Городтордо князьтарга ла боярларга удур стихийный кёдюрилген восстаниялар. Киевте, Новго-

родто ёскё дё городтордо XI ле XII чактарда кёп восстаниялар болгон. Князьтар ла боярлар бойларынын' дружиналарыла бу восстанияларды дьаба базып туратан, ненин' учун дезе бу восстаниялар стийный, сознательный эмес болгон. 1113 дьылда Киевте князьтардын' дьан'ына удурлажарга, садучы ростовщиктерле база Киево-Печерский бай монастырьга удура городтын' базынчыктаткан улустары восстание чыгарган. Олорго смердалар болушкан. Ол тушта коркуп барган боярлар ла садучылар бойларына князь Владимир Мономахты кычыраына мен'дегендер. Владимир бу восстанияны базып салган. База дьан'ы восстание чыгарынан' дьалтанып, ростовщиктерге телёер тёлюди бир кезекке дьен'илткен, база дьер иштечилердин' дьадынын бир эмешке он'долткон.

Владимир Мономахты Византияда ла Европада дьякшы билип тургандар. Ол тужундагы ёйгё керё, ол образованный кижиге болгон. Онын' энези византийский императордын' кызы болгон, сыйыны германский императордын' юй кижизи болгон. Ол бойы Английский корольдын' кызын алган болгон. Владимир Мономах Киевтин' кючтю калганчы князи болгон.

10. НОВГОРОДТЫН' ДЬЕРИ.

Киевский княжествоны ооктогоны. XII чакта Киевский княжество Владимир Мономахтын' уулдары, уулдарынын' уулдары ла терёгендёринин' ортодо юлелген болгон. Олордын' ортодо княжество ло городтор керегинде дьаантайын дьуулар болуп турган. Бу дьууларда князьтар смердаларды ла городто дьаткандарды кайралы дьок тоногылап, бойларынын' табару походторына кириштирерге олорды албадагылап туратандар. Бойы бойларыла князьтар кату кыйнап ёлтюриветендер. Дьен'диргендердин' кестёрин олор ойгылап, тюремелерде торолодып туратан. Кажы бир князьтар байыгылап, Киевтеги талдама улу князька камааны дьок болуп

барган. Онойдо XII чакта байыгылайла тын'ыганы Киевтен' Кюнбадыжы дьаар Галицко-Волынское княжество, кюнтюндюк дьанында Суздальско-Ростовское княжество ло Новгородский дьер болгон. Киевтин' дьери тюштюк дьанынан' кёчкин албатылардын' — половецтердин' табарузынан' уядап турган. Олордо XII чактын' учында тартышканы «Игорьдын' полк керегинде сёс» деп художественный произведение биске дьеткен.

Киевтин' дьери кёбизинде князьтардын' ла боярлардын' дьеектю тоножынан' уядаган. Олордын' албанына чыдажарга крестьяндарга кюч болгон, олор Днепрден' кажы бир ыраак дьерлерге—Окага, Волгага баргылап тургандар. Киевтин' садузы да тюжюп турар болгон. Кодьойымдар Европадан' Азия дьаар, Киеви табарбай, ёскё дьолдорло дьюрер болгондор. Киев талдама город болуп турары дьылыйып турган. XIII чак башталарына Киев ээн боло берген. Гран ары дьаныла саду ёткюрерине баштапкы дьерде Новгород турар болды.

Новгород дьеринин' башкарузы. Новгород Балтийский талайга барар дьолдо турган, ол талайдын' дьакаларында немецтердин' ле шведтердин' бай городторы турган. Новгородтын' кодьойымдары ла боярлары бойлорынын' айылдаш—немецтер ле шведтерле дьаан саду эдип тургандар. Олор, олордон' бёстёр, мылтыктар база ёскё де эдюлер алып, оны олор бойлоры эдип билбес болгон, онын' ордына олорго алу база дьурт хозяйствонын' продукталарын садып турган. Гран ажыра саду ёткюрерине, алу дьедип аларына, Новгородтын' боярлары ла кодьойымдары кюнтюндюк ле кюнчыгыштан' дьерлер дьуулап алып, ан' тудачыларды, таап алгандарын олорго берип турзын деп, албадагылайтандар. Онон' улам, Новгород сюрекей дьаан, орооннын' талдама города боло берген. Анда канча мун' туралар болгон. Киев темёндөп тюжюп турарда, ол тужунда, Новгородтын' боярлары ла кодьойымдары бактырып алган албатыны тоноп, ёскё государстводон' келгендерле садыжып байыгылап тургандар.

Новгород дьеринин' бастыра керектерин боярлар, кодьойымдар ла абыстар башкарып турган. Олор Новгородто дьаткандарды общий дьуунга вечеге дьууп тургандар, дье керектерди дезде бай база кючтю боярлардын' кююнинче дьёптёп туратандар.

Новгородто вече. Городтын' ремесленниктери вечеге бойлорынын' керектю сурактарын тургузып, боярларга ла кодьойымдарга удура айдып некеп туру.

Вечеге тудылачы Новгородтын' начальниги — посадниги качанда болзо, дьаан бай боярлардан' болстон. Новгородто князьтын' правозын кыскартып салган болгон. Бу бурултазы дьок тургузылганы, 1136 дьылда Новгородто дьаан восстаниянын' кийинде болгон. Ол тужунда боярлар ла кодьойымдарга удура Новгородтын' бастыра улустары восстания чыгаргандар. Князь ла боярлар Новгородтон' качкан. Князьтан' ла онын' дружиназынан' Новгородто дьуртачылар дьерлерин блаап алала, олордын' дьер бийлеер правозын дьок эдип салгандар. Князь ла тудуш турар, веченин' тудуп салган посадниги

болгон. Посадник дьогынан' князь табару ёткюрбес, дьаргылабас, дьамылу турган улусты чыгарып, ёскёдён' тургузар учуры дьок болгон. Албатынын' бу дьён'юзиле база ойто Новгородтын' кючтю боярлары тузаланды. Олорго удур Новгородто дьуртачылар, дьуугындагы деревнелердин' смердалары ла бактырып алган дьюзюн укту албаты кёп катап восстания кёдюргендер. 1209 дьылда восстания кёдюрген Новгородто дьуртагандар чыдап болбос дьууштарла, смердаларды базынчыктап турган учун, боярларды бурулагандар. Кёп боярлардын' ла кодьойымдардын' дворлорын тоноп, кёп базынчаактарды Новгород дьеринен' сюрюп салган болгон. Дье бу восстаниялар стихийный кёдирилип, шоктоорынан' ыраап барбаган.

Боярлардын' ла кодьойымдардын' кючин, албаты бойынын' сознательность ло организованность дьок учун, солуп болбоды.

Новгородто дьаткандар шведтерле база немецтерле тартышканы. XIII чак башталарында Новгород дьерине шведтер табарды. Олор Балтийский талайдан' ла Нева суудан', эмди Ленинград турган дьерден' табарып тургандар. Невада новгородтор шведтерди дьён'ип чыкты. Шведтерди дьён'ип Новгородто дьаткандарыла командовать эткен князь Александрды бу дьён'юзи учун Невский деп ададылар.

1242 дьылда Новгородский дьерди немец-рыцарьлар дьуулап аларга ченешкендер. Олор Балтийский талайдын' дьаказына XII чакта чыгып келген, онон' мында дьуртап дьаткан славянский, литовский база онон'до ёскё уктуларды кайралы дьок тоногылап база ёлтюрүп тургандар. Немецтер мында бойлорынын' шибеелерин ле городторын тудуп, база бойлорынын' калдьуурганын тын'ыткан. Олор бойынын' кудай дьан'ына, дьуртаган улустарды албанла дьан'дадып, олардын' дьайымын дьоголто баскылап, крепостнойлор эдип тургандар.

Кючтю черюлериле немец-рыцарьлар Новгородский дьерге табару эткен, городторды тюреткилеп, Новгородты да тюредерине дьалтанчылу болды.

Князь Александр Невский бойынын' черюлерин дьууп алып, Чудский кёлдин' тожында немецтерге карам кайралы дьок согуш берди. Согуш сюрекей чирештю болгон. Тош канга кызара берген. Бу тош юстинде ёлюмдю тартыжуга немецтер, Новгородтын' дьалтанбас дьуучылдарынын' кысканына чыдажып болбой, качкандар. Ёштюни Александр Невский сран'ай бойлорынын' дьеринин' границазына дьеткенче истежип барган. Онойдо Новгородтын' улустары ёштюни кайралы дьок кайра соголо, бойынын' дьерин немецтердин' албанчыларынан' корулап алгандар.

11. СУЗДАЛЬСКИЙ РУСЬ.

Ростово-Суздальский дьер. Узак ёйдён' бери Волга ла Оканын' ортозында мордва, меря, весь ле база да ёскё укту улус дьуртаган. Мында ок славяндар да дьуртап дьаткандар. Х-чы чакка бу крайда славяндардын' Ростов ло Суздаль городторы бар болгон.

Киевский княжествонын' кюнтюштюктеги кёчкюндердин' тюредип салган областьтардан', князьтардын' ла боярлардын' албанынан' качкылаган, дьер иштеечи славяндар бого келгилеп турган. Дье мында да князьтар ла боярлар дьерлерди блаап алып, дьаткан дьурт улусты бойына иштеткилеп тургандар.

Баштап тарый Ростово-Суздальский дьер Киевский государствонын' князьтарын ас адьаартып турган. XII-чи чакта керек башкалана берген. Качан бу ыраактагы кую дьерге улус толгон тушта, Владимир Мономахтын' уулы, князь Юрий Долгорукий Киевтен' кючтю дружиназыла келеле, мында бойынын' дьан'ын тын'ыда тургузып, кезик боярлардын' ла оок князьтардын' дьерлерин бойына бактырып алган. Онын' колго алган дьерлеринин' тоозына Москва дьурт кирип турган.

Дье онон' до тын'ыда Ростово-Суздальский Русьта тын'ыдынып алганы Юрий Долгорукийдин'

уулы Андрей Боголюбский болгон. Ол Новгород ло Волгадагы болгарларла, база мордвалардын' уктарыла дьуулашкан. Онын' кийинде ол Киеви колго алып, мензинген Киевский государствовынын' дьаан элбек дьерин бастыразына дьуук мензинип, улу князи боло берди.

Владими́ро-Сузда́льский княже́ствозы. Бойынын' столицазын Андрей Боголюбский Клязьма сууда турган Владимир городты эткен. Бу ёйдён' ала онын' княжествозы Владимиро-Суздальский деп адалган. Андрей Боголюбский дьеринде дьаткан князьтарды ла боярларды ончолорын бойынын' дьан'ына бактырып аларга кичеенген.

Андрей Боголюбскийдин' бийлеерин дьаратпай турган боярлар, туйка сюме тургузала, князьты ёлтюрп салгандар. Андрей Боголюбскийдин' ордына князь болуп Всеволод турды. Ол дьалтанбас боярлардан' олоордын' мензинген дьурттарын ла дьерлерин блаап, бойын алдынан' турган князь болуп дьарлаарга ченешкендерди, катулап кыйнаган.

Всеволод Новгородко бир канча походтор шийдип ийген. Новгородто тудулу дьамуларга бойынын' дьанына дьуук тургандарынан' тургузатаны онын' санаазында болгон.

Всеволод бойынын' дьан'ын Киевке де дьайган. Ол Волгадагы болгарларла база мордваларла дьуулажала, Нижний Новгород городын (эмди Горький городты) тезёген. Дье Всеволодко ёскё оок князьтарга ла боярларга бойынын' дьан'ын бектеп тургузарына мёр болбоды. Ол ёлгён кийинде, Владимиро-Суздальский княжество база дьан'ыдан' оок владенияларга ооктоло берген. Кажыла князь ла боярин бойынын' кююнинче дьадарына кичеенип, улу князьты тообой баргандар. Ооктолып калган оок княжестволор бойы бойыла ёштёшкилеп турар болгон.

Бир дьан'ыс, бек государство дьок болгон. Кажыла бай мензинечилер бойына кёп дьер дьедип алып база кёп дьан' колго тударын кичееп турган. Князьтар юзюк дьогынан' бойы бойыла дьуулашкы-

лап тургандар. Тудушла ёзюп турган походтор крестьян дьрт улусты тюредип турган. Качан XIII-чи чакта дьен'ючи монголдор орус княжестволорго табару эдерде, олоҥ мында чын бириккен удур кару бергедийлерге учурабагандар. Владимиро-Суздальский дьер, оок бёлуктерге бёлюнип калган керегинде, бойынын' камаазы догы учун, туружып болбогон.

Кюн чыгыш Европа монголдордын' дьюулап алачыларынын' дьян'ы алдында.

12. ДЬУУЛАП АЛААЧЫ МОНГОЛДОР ЛО ТАТАР МОНГОЛДОРДЫН' БАЗЫНЧЫГЫ.

ХII-чи чакта монголдор. Монголдор мал азырачы кёчкиндер болгон. Олор эмдиги Монгольский народный республика болуп турган дьерге дьуртагылап тургандар.

Монголдордын' атту черюзи походто.

ХII-чи чакта монголдор, бажында дьюучыл хандар турган, дьяан уктарга, бёлюнип тургандар. Хандардын' колында кёп мал ла одор дьерлер болгон. Хандар дьян'ынын' алдындагы уктар олорго тёлү телёгилеп туратандар. Хандар бойы бойыла база айылдаштарыла тёлү база одор дьер блаажып, дьюулажатан болгон.

согуп, 1240 дбылда Киевти алала, кюнбадышта Европа дьаар барды. Чехтерден' согулту алала, Батый ойто бурулуп, Волганын' дьабыстарында Сарай столицалу Алтын Орда деп, бойынын' государствозын тэзэгэн. Сарай,

Батый-хан.

таш дворецтерлю, садтарлу, акча эдер дворлорлу, дьаан бай город болгон. Алтын Орданын' ханы онын' дьуулап алган дьерлердин' башкаручылары боло берген. Князьтар бойлорынын' дьерлеринде артып калган, дье ханга багып турар болгондор.

Ханнын' тузазына татар-монголдор дьаткан дьурттардан' тёлү дьууп туратандар. Городтордо тёлү дьуурына военный отрядту ханнын' наместниктери тургузылган болгон. Тёлү дьуурда кемди де килебегендер:

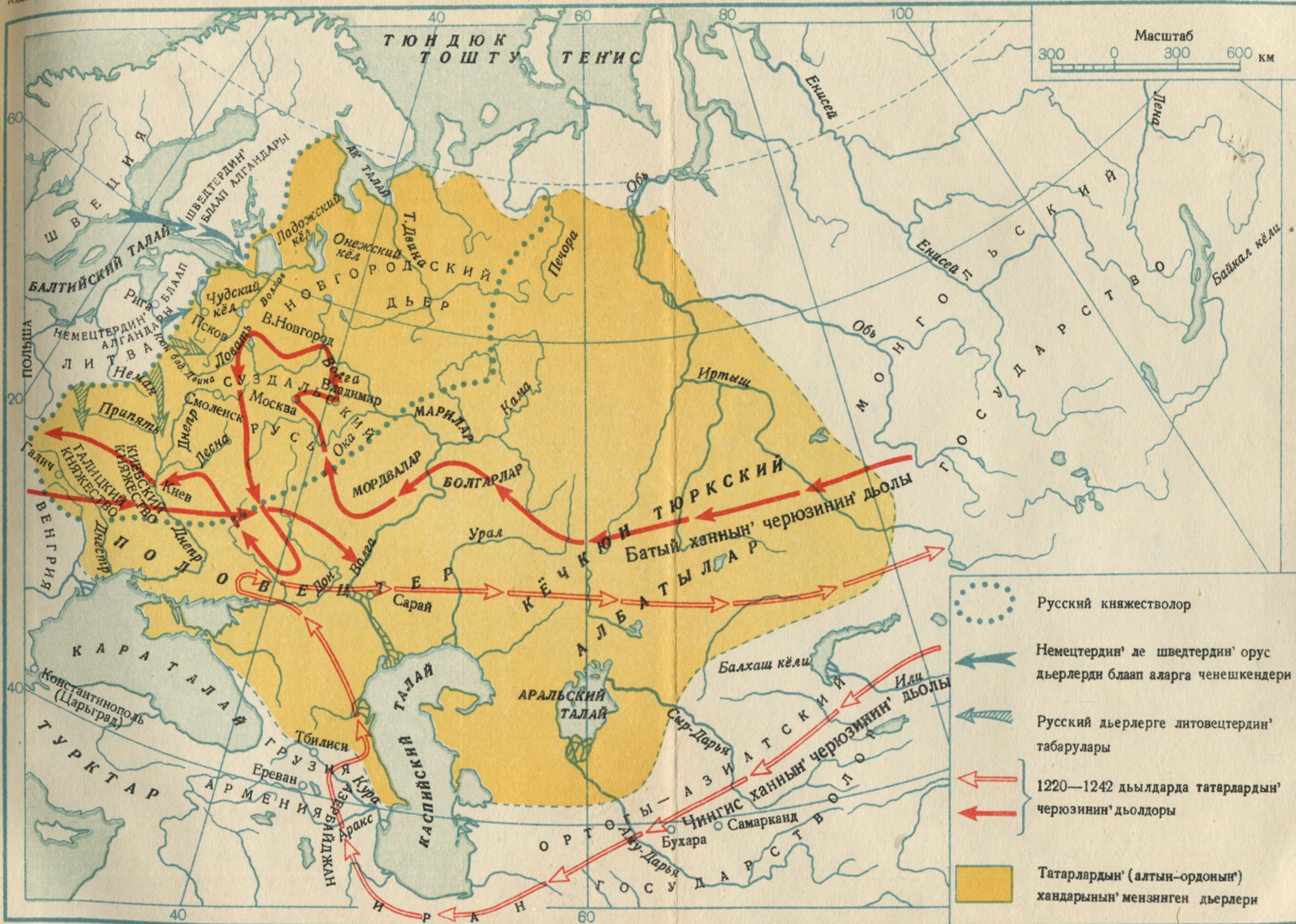
«... кемде акча дьок болзо, онын' балдарын алар; кемде бала дьок болзо, онын' эмегенин алар; кемде эмегени дьок болзо, оны бажыла алар».

(дьартап айткажын, олдьолоп алала, кулга садып ийетен болгон). Онойдо албатынын' кожон'ында айдылган. Абыстар ла монахтар тёлү тёлөбөйтөн. Абыстарды ла монахтарды хан тёлү тёлөөринен' айрып салган. Мынын' учун озор церквелерде хан дьан'ы учун кудайга бажырып, улустарды ого багып турзын деп, тапту айдып туратандар.

Тёлү дьуучы—татарларга удуратудуш восстаниелер кедюрилип турган учун, Алтын Орданын' хандары тёлү дьуурын орус князьтардын' бойлорына берген болгон. Орус княжестволорды бойына бактырып алып, Батый, база онойдо ок, украинанын' ла белоруссиянын' дьерлерин кеп тюредип, салган.

ХІІІ ЛА ХІV ЧАКТАРДА РУССКИЙ КНЯЖЕСТВОЛОР ЛА АЛТЫН ОРДА

Издание Учпедгиза РСФСР 1938г.

Главлит № д/сч12 Тираж 9500 Заказ № 761
Подписано к печати 20/2-1938г.

Карта „Русские княжества и Золотая Орда в XIII—XIV веках“ на ойротском языке

Отпечатано 2-й литографией „Мособлполиграф“
Москва, Шипок 18

Шак онойдо татарлардын', ол эмезе чынынча айтса, татаро-монголдордын' базынчыгы башталган.

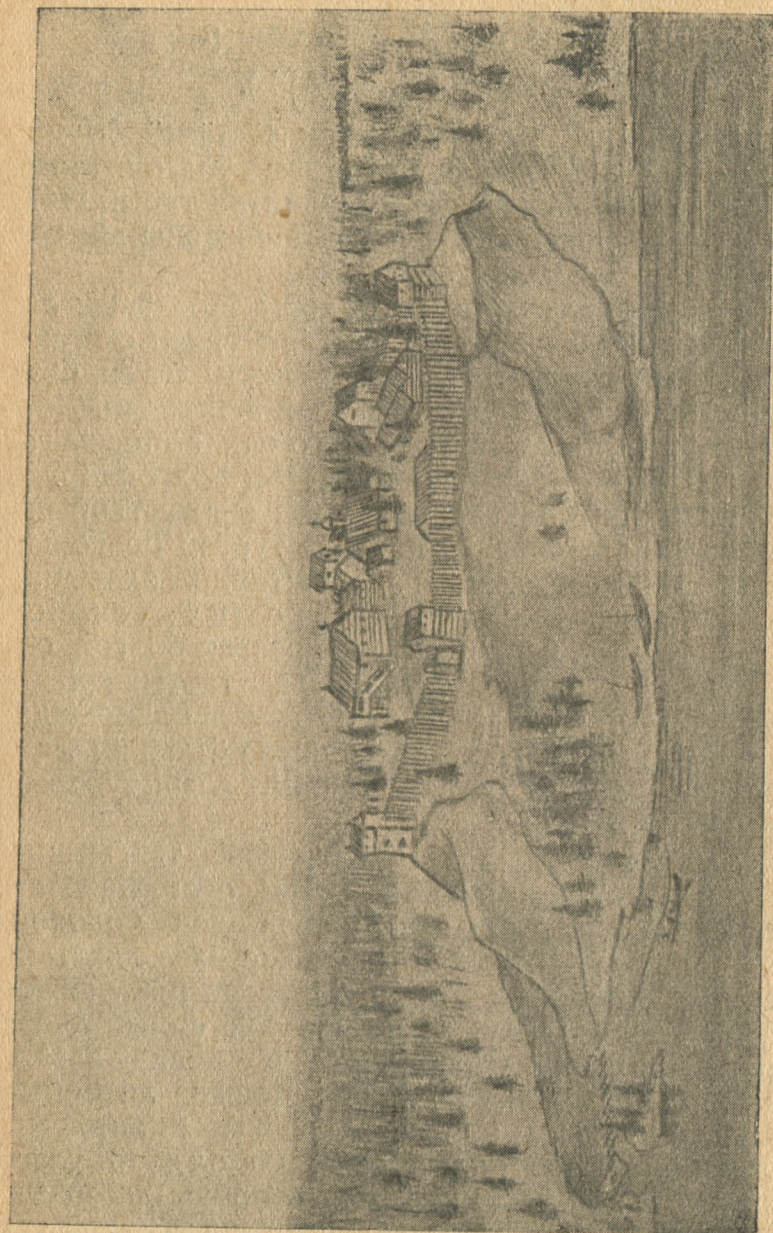
13. МОСКВА ЛА МОСКВАНЫН' БАШТАПКЫ КНЯЗЬТАРЫ.

Москва. Эмдиги Кремль турган төстөктө, XII-чи чак башталарда Москва дьурт турган болгон. Москванын' ады озогы документтерде баштап тарый **1147** дьылда адалып дьат. 1156 дьылда Москваны айландыра агаш стенеле чедендеген болгон.

Батый-ханнын' татаро-монголдоры Москваны ла онын' бектенген агаш стенелерин өртөгилеп салгандар. Дьуртаган улустары бир **бёлюги** өлгөн, бир **бёлюги** эбиреде агаштарга тоскылай бергендер. Дье тамынча дьуртап дьаткан улус ойто кайра Москвага дьуулгылап, анда дьер ижине иштеер болгондор.

XVI-чи чакка Москва дьаан эмес княжествоннын' орус княжестволордын' ортозында турган болгонунан', ёскө княжестволорды бириктирип аларына, Москванын' князьтарына болушту болуп турган. Москваны айландыра кою агаштар курчаган болгон, ол ёштюлерле, анчадала татарларла тартыжарына дьен'илтип турган. Москва эптю суу дьолдорында турган учун, князьтарга Москва суула ёткюрип турган неле товарлардан' дьаан пошлина алып турарына, эптю болгон.

Иван Калита. Анчадала Москванын' тын'ыганы князь Иван турар тушта (**1328—1341**), оны «Калита» деп адагандар, дьартаза акчалу таар деп чололоп адалган болгон. Карын, сый берериле база дьалганчыырыла Калита бойына Алтын Орданын' ханын иженип турар эделе, ол ханга бастыра улустардын' дьерлеринен' тёлү дьууп берерине, оной' права алган. Ол тёлүнин бир бёлюгин Калита бойына ла бойыннын' княжествозынын' тузазына дьажырып артырып турган. Онойдо дьууп алган акказына ол дьурт улус, волостьтор база бюткюл княжестволорды да садып алып турган. Иван Калита айылдаш князьтарды татарларга коптоп, татарлардын' ханын ологго чагыш-

Москва XII-чи чакта.

тырып турган. Татарлар онын' кобыла князьтарды ёлтюрп, княжестволорын тюредип тургандар. Бу тюредип салган княжестволорды Калита Московский княжествозына бириктирип турган. Калитаны хак ёскё орус князьтардын' дьяаны эделе, оны «улу» князь эдип дьярлаган. Баштап князь болуп турарда, Калитада мензингени 4-ле город болгон; бойынын' балдарына десе 97 дьурт ла город артырып салган.

Онойдо Калита дьюзюн-базын аргала, Москваны эбиреде тюредип салган орус княжестволорды дьуп, дьян'ыс государственного бириктирип турган.

Калитанын' бала-барказы база андый ок «дьуунчыктар» болгон. XIV-чи чактын' учында Московский княжество сюрекей кючтю боло берген. Калита князьтын' уулынын' уулы князь Дмитрий татарлардын' базынчыгына ачык удур туружарга дьазанган. 1380 дьылда Дон суудагы Куликово дьалан'ында, Мамай ханга баштаткан, ол татарлардын' черюзин оодо согуп салган. Эки зьыл ёткён кийинде, татарлар кючин дьууп алала, Москвага табарып, оны колго алала, алдындагызынан' эмеш ас тёлю тёлёттилер.

Андайда болзо, дьит московский княжество тын'ып турган. Алдындагы ёштю—Алтын Орда—уядап турган. Дье Московский княжествонын' кюнбадыш границазында база дьян'ы кючтю ёштю табылган—Польша ла бириккен Литовский государство.

Литва ла Польша—Московский государствозынын' ёштюлери. Литовский уктар славяндарга айылдаш болуп, кюнбадышта Балтийский талайдын' дьянында дьаткандар. XIII-чи чакта литовский уктар дьян'ыс князька башкартып биригип алгандар, онон' XIII-ле XIV-чи чактарда белоруссиянын' дьерлерин, бир кезигинче украинанын' ла орус дьерлерин, мензингилеп алгандар. Литва дьяан государство болуп барган. XIV-чи чактын' учында Москванын' улу княжествозына сран'ай дьууктап келип, Смоленск городты колго алган болгон. Литовский князь Ягайло, Польшанын' каанынын' абакайын алала, польшанын' ла литванын' королл болуп алган. Литва ла

Польшанын' союзы бу эки государствоны сюркей тын'ыткан. Эмди олол Московский улу княжествоны онон' тын'ыда кыстаар болдылар.

Украинецтерге, белорусстарга ла орустарга бойлорынын' князьтарынын' ла боярларынын' дьан'ы алдына дьадаарга уур болгон. Дье польский ла литовский былаап алачылардын', бастыра крестьяндарды крепостной эткендердин' дьан'ынын' алдына дьадаарга ололго онон' уур болгон.

Пандар (онойдо польшанын' помещиктери аданган) крестьяндарды ололдын' бойлорынын' дьан'дап турган католический кудай дьан'ын дьан'дазын деп албадап, греческий кудай дьан'ын солузын деп туратандар. Анчадала кудай дьан'ын солузын деп, польский пандар Украинада албаданып туратандар. Украинецтерди ле белорусстарды городтордо саду ёткюрерин ле ремесло иш иштеерге пандар дьай бербейтен болгон. Городтордын' бастыра башкарулары пандар бойлорынын' колдорына тудуп туратандар. Пандар Московский княжествоны бастыразын бойына бактырып аларга бодогондор. Дье ололго Балтийский талайынын' дьаказында отуруп алган немецтердин' рыцарьлары табаргылап тургандар. Немецтер Литванын' ла Польшанын' городторын тоногылап, дьерлерди ээндедип турган. Немецтерле тартыжуды ла Москвала дьуулажарын дьан'ыс ёйдё ёткюрерге кючи дьетпей турган. Дьан'ысла качан Литва ла Польшанын' бириктирген кючтериле немецтерди тоскурып чачкан кийинде, олол бойлоры Московский государственого удур табарулар эдерин тын'ыткандар. Москваны дьен'ип аларга, пандар татарларла союз эткендер.

14. ТАМЕРЛАН ЛА АЛТЫН ОРДАНЫН' ДЬЫГЫЛГАНЫ.

Тамерлан. Качан дьийт Московский княжество дьан'ыс князьтын' дьан'ынын' алдына биригип, ёзюп, тын'ып турар тушта, Чингис-ханнын' эскидеги государствозы табына уядап турган. Монголдордын'

дьян'ы алдынан' Китай чыкты. Монголдордын' государствозы бойы тамла кёптёдө ооктолды. Дьян'ысла кезик ёй ёдюп барганда, монголдордын' ортозында дьян'ыстан' дьуулап алачы дьуучыл хандар табылып туратан. Андый дьуулап алачылардын' бирюзи Тамерлан болгон.

Тамерлан Ортогы Азияда 1336 дьылда чыккан. Качан ол ёзюп келерде, шулмустардын' шайказынын' бажында туруп, дьян' тудачылардын' бирюзине туруп, оной' база бирюзине кёчюп туратан. Самарканд городто (Ортогы Азияда) албатынын' чыгарган восстаниязын дьаба базарда, Тамерлан баштап ла ёрё кёдюрилген. Восстаниени катулап тоскурала, Тамерлан бойын дьян' тудачы хан болгон деп дьярлайла, бойынын' столицазын Самарканд городты эткен.

Тамерлан бир канча айылдаш государстволор дьуулап алган. 1395 дьылда Алтын Орданын' ханын Тохтамышты юзе согуп чачты, оныла Москвага татарлардын' базынганынан' тюрген айрыларына болушты. Москванын' князьтары Орданын' уядай бергениле тузаланала, бойынын' кючтерин Литва ла Польшага удураландырган. XIV чактын' учында Тамерлан Грузиянын' столицазын — Тбилисини чачала, грузиндердин' каанын олдыого алды.

Тамерлан кату казыр болгон. Бир городты колго алган сон'ында, ол 4 мун' улусты-тюрюге дьерге кёмгён. Экинчи городты колго аларда, ол бойынын' дьуучылдарына, дьаткан улустан' 70 мун' баштар кезип дьетирип, оной' башня тутсын деп, приказ берген.

Тамерлан кандый да талаларды бактырганда, ол кайдан' да болзо, Ортогы Азияга талдама ус ремесленниктер экелип туратан. Бойынын' столицазын Самаркандты, дьярандыарын ол тын' кичееп туратан. Ого ондый устардан' 150 мун' кижиге дьуук экелген. Тамерлан город ло город кийнине кёп дворецтер туткан. Олордын' стенелерин онын' походторын кёргюскен дьуруктарла дьярандырып салган болгон. Самаркандтагы Тамерланнын' мечеди эмди-

ге дьетире бойынын' дьааныла, дьаражыла кайка-
дып турат.

Ортогы Азиядагы узбектер. Тамерлан ёлгён со-
н'ында, 1405 дьылда онын' дьуулап алган госу-
дарстволоры тамынча алдынан' бойлоры турар болуп
бёлюне берди.

XV-чи чакта Ортогы Азияны, эмдиги Казахстан-
нын' дьеринде, алдында дьуртачы кечкин узбектер
дьуулап алган. Узбектер Ортогы Азияда тын'ыда
бектенип алгандар. Хорезма ла Бухара го-
сударстволордын' бажына узбектердин' хандары —
тура бердилер.

Орустын' национальный государствозын тѣзѣгѣни.

15. III-чи ИВАН ТУЖУНДА МОСКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВОНЫН' ЭЛБЕГЕНИ ЛЕ ТАТАР- МОНГОЛДОРДЫН' БАЗЫНЧЫКТАРЫНЫН' УЧЫ.

Новгородты бириктиргени ле московский госу-
дарствоны татар ханнын' дыан'ынан' айрыганы.
Московский князьтар татарларла польско-литовский
пандарла тартыжарына, бойларынын' мензинген
дьерлерин элбедип аларына ла орус дьерлеринин'
юстинде бойларынын' дыан'ын тын'ыдарга кичееген-
дер. Оны III-чи Иван дьединген. 1462 дбылда ол улу
князь боло берген. Дье андыйда болзо, ол кючи чы-
гып уядаган Алтын Орданын' дыан'ы алдында бол-
гон. Иван ханды мекелеп, ого дыакшы уккур болго-
нына бюдюмчиледип, арайынан' кюч белетеп дьууп,
татарларга багарынан' чыгарга кичеенип турган.
III-чи Иван бойынын' дыан'ы алдына Московский
княжествого айылдаш болгон—Тверской, Рязанский,
онон'до ёскёлёрин бириктирген. Бу княжестволор ба-
стыра дыан'ыс князьтын' дыан'ы алдына бириккенине
дьеёпсинбей, Москвага удур татарларла база Литва-
ла союз эдип алгандар. Дье III-чи Иваннын' бюдюрип
алганы, ол турар тушта Московский государство,
бек база бириккен орус национальный государство
болгон. Башка ан'ыланым дыан'ыс Новгород артып
турган.

XV-чи чактын' учында III-чи Иван Новгородты
дьуулап аларга барды. Новгородтын' боярлары Лит-

вала союз эдип алган. Дье ол ологро кору болбоды. Ш-чи Иван новгородтын' черюлерин оодып чачып салган, онон' Новгород, онойдо ок, бир болуп бириккен орус национальный государствозынын' бёлюги боло берди. Бу ёйгё Алтын Орда юч ханствого бёлюнген: Казанский, Астраханский ла Крымский. Иртыш сууда Сибирский царствозы онон' бёлюнип айрылган. Алтын Орданын' мынай-ып дьайраганы Москванын' князьтарына мёр болды. Эмди Алтын Орда бектенип алган орус государство-зына коркышту эмес болгон.

Новгородтын' пристанинде ёскё государстволордон' келген садучылар, бойынын' товарларын туюжурип дьат.

Эптю ёйди талдап алып, Ш-чи Иван, Алтын Орданын' ханына Москваны бойынын' дьан'ы алдына тутканын, эмди бодобой туры деп, дьарлаган. Ол тушта хан Ш-чи Иванды дьуулап барды. Ёштюлердин' черюлери Угре сууда учражала, бирюзи де кайралы дьок тартыжарына кирижип болбодылар.

Онойто бойы бойлорына одоштой бир канча ай туркунына турган. Сооктор башталган. Атту черюнин' аттарын азырарына ханда азырал дьок болгон, онойто башка, ол Ордада туюмен керегинде сведение алган, — айдарда хан ойто бурулган. Айдарда III-чи Иван ханды «дьен'ген» болуп артып калган. Ол 1480 дьылда болгон. Эки дьус дьыл ажыра турган татаро-монголдордын' базынчыктаганы онойдо божогон.

Орда удаган дьок учына дьетири дьудай ла дьайрадылып калган.

Литвала Польшала III-чи Иваннын' дьуулашканы. 1500 дьылда III-чи Иван ла Польшко-литовский корол ортодо дьаан дьуу башталган. Польшко-литовский черюлер бажыла оотуртып чачтырган, онын' тес баштачызын орус черюлер олдыого алган. Балтийский талайды дьакалай дьуртаган немецтер-рыцарьларла король союз эдип алган. Баштап тарыйын немецтер III-чи Иваннын' черюлерин дьен'деген, дье удабай онын' черюлери ичкерленип немецтерди оодо соголо, оордын' дьерлерин тюредип салгандар.

Дьуу 6 дьылга перемирие эдерила божогон. III-чи Иваннын' колында пандардан' дьуулап алган орус ла белорусский дьерлер артып калган.

III-чи Иван тужунда орус государствозынын' мензинген дьери 3 катап элбеген.

III Иван—«Бастыра Русьтын' государи». Византияны турктар 1453 дьылда колго алган кийинде, III Иван греческий каан Софья Палеологты юй кижизи эдип алды.

Эмди III-чи Иван, византийский императорлордын' наследниги болды деп, айдар болгон. Византиянын' дьебрендеги гербы (эки башту кан-керени) III Иван Московский государствонин' гербын эткен. Иван бойын каан ла «Бастыра Русьтын' государи» деп адап турды.

Иван Москваны тын'ыда дьарандыарын баштады. Гран ары дьанынан' Иван итальянский ремесленниктерди, техниктерди ле художниктерди Москвага

III-чи Иван тужунда
Московский госу-
дарствонун гербы.

алдыртты. Москванын' дьаан эмес Кремльди III-чи Иван ёскөртө дьазап, ол ейгө дьетиере Москвада кёргөлөк, дьаан таш замктор эткен.

Итальянецтердин' эткен Кремльдин' стенелери, башнялары эмдиге дьетиере III Иваннын' ейлерине тюрю темдектер болуп дьат.

Кремлевский дворецте Иван греческий императорлордын' двoryнын' чюмдюне тюн'ей чюмдю порядкалар тургускан.

Дье москванын' князинин' дьан'ы тын'ып тура-рыла боярлар элбек крестьян албатыны базынчыктап турары там тын'ый берди.

16. XV ЧАКТА МОСКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВО КРЕСТЬЯНДАРДЫ КАНАЙДА БАЗЫНЧЫКТАГАНЫ.

Барщина ла оброк. Московский княжествозында кажыла дьерлерде князьтын', боярлардын' ла монастырьлардын' дьерлери болгон. Дьер мензингендер билелериле, кедечилериле база охраназыла крестьян ёрёкёлөринен' башка, бийик ограда айландыра чедендеп белюнип дьуртайтандар. Господтордын' дворлорына эбире ыраада крестьяндардын' деревнелери дьайылып турган. Крестьяндар дьабызак, полы дьок, кезнёк, труба дьок, подпыштый айылдарда дьуртагандар. Дьерди крестьяндар агаш салдала сюретен болгон.

Крестьяндардын' сюрюп иштеп, онон' курсагын азырангылап туратан участок дьерлери, эмди крестьяндардын' эмес, князьтардын', боярлардын' эмезе монастырьлардын' болды. Бу дьер учун крестьяндар дьер мензингендерге нениле эт деп айтса, ончозын адип берер учурлу болгондор.

Олор господиндардын' дьерин сюрюп, ажын согуп база ажын теермендеп берип, ёлөн'ди господтордын' дворлорына тартып беретен, господтордын'

дворлорын, хоромаларын, кюрлерин тудуп берип, бууктар ла дьуукалар казып туратандар.

Дье бу бастыразы князьтарга, боярларга ла монастырьларга ас болгон. Крестьяндар бойлорына кыраны эмдиге дьетире кёп тартып, господаларга дезе ас болуп, кёрюнетен. Крестьяндардын' бойына иштеп алган участок дьерлерин мензингилеп, блаап алаарын баштагандар. Господтордын' кыраларына крестьяндар онон' кёп иштезин деп, олор некеп турган. Бу иштер бастыра барщина деп адалатан.

Князьтын' двору.

Барщинадан' башка, крестьяндар хозяйство-зынын' продукталарын бойынын' господторына беретен: аш, мал, куш, дьымыртка, сют, сардью ла онон' до ёскёзин. Онызы оброк деп адалатан. Крестьяндар барщинаны ла оброкты бюдюрбеген болзо, ол тушта господалар олорды кату бурулайтандар: ёлю-мтиктеде агаштарла согуп, тюмеге отургузатан.

Крестьяндарды дьерге буучаганы. Крестьян кижии бойынын' господинынан' айрылып барары кем дьок-

болгон, дье ого бойынын' дворын дьазалдарыла ко-
жо артызып, база ого бастыра ас эмес болгон алым-
дарын телёп берер учурлу болгон. Крестьян кижиге,
бойынын' дьерине божоткодый ёскё господин
бедиреп, табарга керектю болгон, дьян'ы господинда
дьер тузаланар аайы база эскидегизине ок тюн'ей
болгон. Базынчыктан' ыраап крестьян кижиге, кайда
господтор дьок дьерге качып барбаганча, болбос
болгон. Дье андый дьайым дьерлер там ла там ас-
тап турган.

Крестьяндарды барайын ла деген ёйдё божодор-
го дьер мензингендерге туза дьок болгон. Боярлар
ла монастырьлар крестьяндарга ёскё мензинген-
дерге кёчюп барарга, дьян'ысла дьай иштер бастыра-
зы божогондо, божодотон болгон. III-чи Иван 1497
дьылда закон чыгарган, онын' аайынча крестьяндар
бир господиннен' база бирюзине дьян'ысла терен'
кюсте, Юрьев кюнде, кёчёр эткен.

Крестьяндарды господтордын' дьерине буучаарын
онойдо тын'ыткылагандар. Господин, бойынын' кре-
стьяндарын дьаргылап, тообозы учун агашла согор
праволу болгон.

III-чи Иван тужунда боярлардын' ла монастырь-
лардын' дьерлеринен' башка военный служилый
улустардын', князьтардын' ла боярлардын' кёдечи-
леринин' дьерлери табылып келген. Походторго ки-
ришкен учун ла границы корулаган керегинде,
олор князьтан' дьуртап дьаткан крестьяндарлу дьер
алып туратандар. Помещиктерге баккан кресть-
яндардын' иштеп турган дьерлеринен' помещик бой-
ын ла бойынын' билезин азыранып, бойына военный
дыепселди эдип алып, ат алып, походко чыгарарына
тоолу дьуучылдар алар болгон.

Служилый улустарды князь олоордын' блаап ал-
ган дьерлерине дьуртадатан. Мынан' улам андый
дьерлер помещьялар деп адалатан, олоорды мен-
зинечилерди — помещик деп адайтан. Боярлар дзе-
дьерди энчилене мензинетендер — адазынан' уулы-
на, оной улам олоордын' мензингени — вотчина
эмезе «отчина» деп адалып туратан.

Орус госу­дар­ство­нын' элбегени.

17. IV-чи ИВАН БАЗА ПОВОЛЖСКИЙ ТАТАРЛАРДЫ КОСКОРЫП ЧАЧКАНЫ.

Самодержец-каан. III-чи Иваннын' уулынын' уулы каан болочы, IV-чи Иван Грозный, адазынан' эрте дьашта артып калган; боярлар онын' энезин корондоп салган, дьан'ды бюткюл он дьылга бойлорынын' колына алгандар. Иван бала тужунда, оны ачуркандырып тенее­рю бюдюзин тамла ёскюр­ип турган, бойы дьан' башкарачы боярлардын' ортозында ёскён.

1547 дьылда он дьети дьашту Иван, Московский госу­дарьларынын' баштапкызы болуп, бойын самодержавный каан эдип дьарлаган, боярларды керекке бодобой, бойы дьан' башкарачы болуп, госу­дар­ство­ны башкарып тура берди.

IV-чи Иван бойынын'

Каан Иван Грозный (1530—1584).
В. Вансецовтын' картиназы.

дъан'ын тын'ыдып аларына эн' учурлузын, онын' государствозынын' улустары кааннын' дъан'ын мактап турган бичиктер кычырарында болуп дъат деп бодогон.

Бу санаазын бюдюрерге IV-чи Иван кюнбадыжында книга кепке базар болуп табылганын тузаланып, Москвада типография тезёди. Ол типографияда книгалар кааннын' ан'ылу шин'жююзиле кепке базылып турган. Иван Федоров бу типографиянын' баштапкы орус печатник болгон.

Казань ла Астраханьды дъуулап алганы. Бойынын' кючи ле дъан'ын тын'ыдып, IV-чи Иван, бойынын' таадазы III-чи Иваннын', база адазы III-чи Василийдин' Литвадан' Смоленскти дъуулап алачы политиказын ёткюрип турган. IV-чи Иван эн' баштап Волгада татарский ханстволорды колго аларга сананып алды. 1552 дбылда, кюскиюде IV-чи Иван кёп черюлю, кёп пушкаларлу Казанский ханствонын' столицазын — Казаньды курчап туюктады.

Ол дъуу бастыра кюс туркунына ёдюп турган. Татарлар сран'ай калдъуурып, дъалтаныш дъоктон' удур тартышкандар. Казаньда дьердин' алдыла сууга баратан дъолды каан юсти, Казаньдагы дъуртап дъаткан улус ойдыктардан', колодецтерден' юрелип калган сууны арга дъокто ичкилегедий болды.

Казаньда дъаткандары бойлорынын' городын бербей, тартыжып турдылар. Тюни тюжиле, амыр дъоктон' олор табарып келгендерден' удур туружып турдылар.

Стенелердин' алдын кассын деп, каан приказ берип, тарылу бочколорло стенелерди буза чачтырды. Городтын' вороталарында стенелердин' оодыгандарында кату дъуу кайнай берди. Ёштюден' коруланып, татар юй улустары ла балдары дъууга кириштилер. Казаньды коруп тартыжачылардын' ийдези уядай берген. IV-чи Иваннын' черюзи—олор 150 мун'га дъетире болгон—татарларды дъен'дилер. Казаньды тонойло ёртёп салгандар.

Казаньга Москвадан' кааннын' учреждениелеринде службага тургандарды ла кодъойымдарды кёчюр-

Казаньды колго алган кийинде, IV-чи Иваннын' Москвада туткан, Василий Блаженныйдын' церквези.

ген; татарларга дезде, дьян'ысла городтын' алдында слобода дьерге дьадарга дьёп берип турган. Блаап алган дьерлерди помещиктерге бергилеген. Казаньнын' бастыра ханствозында шибеелер туткан, анда Москванын' черюлери турган. Шибее тударга Казанский ханстводо дьуртагандарды бастыразын албанла иштеткендер: татарларды, мордваларды, марицтерди, чуваштарды, башкирларды. Казаньды бактырып алганынан' бери, оло рончолоры IV-чи Иваннын' дьян'ына алдырдылар.

1556 дылда IV-чи Иваннын' черюзи, Волгада ногайский татарлардын' столицазын Астра-

хань городты, колго алды. Бастыра Волжский дьол орус кааннын' колында болуп калды.

Онын' кийинде IV-чи Иван Кавказтын' кюнтюндюк ле кюнчыгыш бёлюгин колго алып, Терек суузында канча-канча шибеелер дьазаган. Черкестердин' ле кабардиндердин' князьтары ого службага киргилеп турдылар.

Орус государство национальный болгонынан', кёп национальный болуп кубула берген, ол эмезе дьюзюн-дьююр албатыдан' тургадый боло берген.

18. БОЯРЛАРДЫ КАТУЛАП КЫЙНАГАНЫ ЛА IV-чи ИВАННЫН' ДЬУУЛАРЫ.

Опричина. Волгадагы татарлардын' дьерин блап алып, кюнтюндюк Кавказта тын'ыдынып алып, IV-чи Иван Балтийский талай дьакалай дьаткан немецтерле, Польшала, Литвала, Шведтерле дьууды баштады. IV-чи Иван Балтийский талайдын' дьакаларына ёдюп алып, кюнбадыш Европейский албатыларыла надьылажарга сананган. Шведтер ле немецтер ёскё государстволордын' ус улустарын Москвага ёткюрбей, орус садуга бастыра кючиле чаптык эдип тургандар.

Дьууда баштапкы ла дьен'дирген кийинде, Иван измена эдип турган дьаан бояр-вотчинниктерди илезине чыгарган. Бу изменниктер поляктар ла литовецтердин' службазына киргилеген. Кичинек каанактар болуп, бойынын' вотчиналарында отуруп, онын' самодержавный дьан'ын ёйлөп турарына кичееп турган боярларды, каан Иван кёрбёс болгон. Бай ийделю боярларды IV-чи Иван ссылгага ийип, казнить эдип турган. IV-чи Иванга боярларла тартыжарына не керектю болды дезде, бу оок каанактарды, ончолорын катай дьен'ип дьан'ыс дьан'ды тын'ыдарына керектю болгон.

Олорло тартыжарга IV-чи Иван помещиктерден' канча мун' кижиден' ан'ылу отряд тёзөп, олорды «опричниктер» деп адаган.

Опричниктерде бойынын' ан'ылу кеберлю кийим бар болгон. Опричниктердин' ээрини ийттин' бажын

ла дьалмуур буулап салган болгон. Ол онын' дьамызын анылайтан темдеги болгон: кааннын' ёштюлерин дьыткарып, истеп таап, изменник боярларды дьалмуурлап салатаны.

IV-чи Иван ла онын' опричниктери кёп боярларды кырып ёлтюрген. Кыйнаттырып ёлтюрткендердин' дьерин Иван опричниктерге ле ёскё помещиктерге берип турган. Боярлардын' эркинин дьоголтып, орус каанда бойы тудунар дьан'ды Иван Грозный шак мынайда бектеген.

Мыныла ол, чачылып калган князьтарды Калита бир ийделю государственного дьуур деп баштаганын божоткон болгон.

Крестьяндар ла казактар. IV-чи Иван тузунда, крестьяндардын' дьадыны сюркей коомойтый берген.

Онын' каан болгонынын' учы дьаар, крестьяндарды бойлорынын' кулданагыларынан' Юрьев те кюнде чыкпас эдип салган. Ол ло тузунда мындый кеп сёс табылган: «Бу сего, эмегенек, Юрьев кюн»!

Помещиктердин' ле опричниктердин' тоножынан' ла албандарынан' крестьяндар орус кааннын' тёс дьеринен' кюнтюштюк дьанындагы дьалан' дьаар качып, оны дьакалай дьуртагылай берген. Дондо ло Днепрде кёп качкын крестьяндар дьуртай бердилер. Удаган дьок мында дьурт ёсти, анда дьуртагандары казактар деп адалган.

Балтийский талай дьаказында дьерлер учун, дьуу.

Иван Федоров типографияда.

Балтийский талайдын' дьаказында дьерлерди блаап аларга Иван Грозный 24 дьыл дьуулашкан, дье дьуу дьен'юзи дьок болгон. Поляктар ла литовецтер Балтийский дьаказын колго алып, дьуунын' баштапкызында дьуулап алган Белоруссиянын' дьерин Грозныйдан' блаап алдылар. Финский заливтин' дьака дьерин Шведтер онон' блаап алдылар. Гран ажыра садуга керектю эптю талай дьолды база катап дьоголтты.

Иван Грозный ёскё государстволордо саду эдерин, бир канча айдын' туркунына тон'ып турар, эби дьок Ак талай ажыра ёткюргедий болды. Бу дьолды

Кольнда дьалмуурлу, ээринде ийт башту опричник. *Озогы дьурук.*

английский капитан учурайла ачкан. Ол тюндюк тошту тен'ис ажыра Индияга барарга сананган болгон, дье оны дьоткон Тюндюк Двина суунын' оозы дьаар апарарда, ондо Архангельск деп портовый город тезёлгөн.

Сибирский царствозын колго алганы. XVI чак-

тын' учында Москванын' царствозына Кюнбадыш Сибирьдин' дьерлерин бириктирип салган болгон. Сибирьдин' царствозында татарлар ла онон'до ёскё сибирьдин' албатылары дьуртаган. Олорды Кучум хан башкарган. Уралда дьерди ээленип турган Строгоновтор бай кодьойымдар, 1581 дьылда Кучумга удуга дьуулажарына, казактардан' дьалдап алган, ок-таарыла адар дьакшы мылтыкла дьепсендирип алган, дьаан эмес черю отряд ийгендер. Ермакка баштадып турган казактардын' отряды, Кучум ханын' дьаа-саадакла дьепсенип алган кёп тоолу черюзин базып салган.

Иван Грозный Ермакка (военный) куягыла бойынын' дьардынан' тонын, казактарына дезде, баалу сый берди. Андыйда болзо, Кучумсон'ында Ермактын' отрядын тоскырып салган болды. Кучумнын' черюзи тюнде табару эдер тужунда, Ермак бойы Иртыш суузында ёлди. Сибирьдин' царствозында, Кучум бойынын' дьян'ын катап тургузыпта алган болзо, дье узакка эмес.

Бир канча дьылдар ёткён сон'ында Москвадан' черюлю ийилген воеводалар Сибирьдин' царствозын торт кайра болбос эдип бактырып салган.

IV-чи Иван тужунда Россиянын' ээленгени кёп катап элбей берди. Онын' царствозы телекейде дьяан государстволордын' биризи боло берди.

Ермак.

XVII чакта крестьяндардын' дьуулары ла базындырган албатынын' восстаниялары.

19. ОРУС ГОСУДАРСТВОДО КРЕСТЬЯНДАР- ДЫН' БАШТАПКЫ ДЬУУЗЫ.

Каан Борис Годунов ло крестьяндардын' восстаниелеринин' башталганы. 1584 дьылда IV-чи Иван ёлгөн. Ол ёлөринен' озо узак эмес талгак болуп ачурканганынан' улам, бойынын' дьаан уулын Иванды таягыла шыкшыдына согуп, ёлтюрди. База эки уулы арткан—санаазы уян Федор ло кичю Дмитрий. Санаазы уян Федор Иванович каан болуп барды. Федор тужунда царствоны, азыйда Иван Грозныйдын' опричниги болгон, кааннын' абакайынын' карындажы Борис Годунов башкарып турган. Кичинек Дмитрий энезиле кожо Углич городто дьадып ёлгөн, эмезе Годуновко дьуук тургандарыла ёлтюрүлгөн болгон.

1598 дьылда Федор ёлгөн кийнинде Борис Годунов каан болуп барды.

Годунов тужунда крестьяндардын' дьюрюми сюрекей коомойтый берди. Крестьяндар помещиктерден' качып, Украинага ла Донго баргылаган. Ороондо юч дьылга улай аш бютпеген. Коркушту ачана башталды. Крестьяндар коозо, кискелер, ийттер дьип, кижини де дьийрине дьеткен. Дьюзюн дьююр оорулар башталды, ёлгөн улустын' сёёги дьолдор сайын чачылып дьаткан, ёлордын' сёёгин дьуур кижидьок болгон. Башка-башка дьерлерде крестьяндар восстание кёдюрүп, бойлорынын' базынчыктарын—боярлар ла помещиктерди коскоргылап тур-

XIV—XVII ЧАКТАРДА РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВОНЫН' ЁСКӨНІ

Издание Училища РСФСР 1938 г.

Главн. ред. 0472 Тираж 9500
Подписано к печати 13/IV-1938 г. Заказ № 780

Карта „Рост Российского государства в XIV—XVII вв.“ на ойротском языке

Отпечатано 2-й литографией „Мосполиграф“
Москва. Цирок 18

гандар. Албатынын' кёдюрлген толкузы городтор-
до до баштала берди.

Орус госу­дар­ство­ны кул­да­на­ры­на поль­ский пан­да­ры­нын' баш­тап­кы че­неш­ке­ни. Орус госу­дар­ство­нын' азый­да­гы ёш­тю­ле­ри, поль­ский пан­дар, Рос­сия­да ал­ба­ты­нын' тью­ме­ни бо­луп тур­ган эп­тю ёй­ди ту­за­ла­нып, оны кул­да­на­рга са­на­ган­дар. Олор бу шююл­те­зи­ле, Иван Гроз­ный­дын' уу­лы — Дмит­рий Углич­те ёл­гён э­мес, ол Борис Го­ду­нов­тон' Польша дьаар кач­кан деп, кей сёс дьай­ган­дар. По­ляк­тар ого тьюн­ей кижини таап алып, каан уу­лы Дмит­рий де­жип оны бойынын' стряд­та­ры­ла Москва дьаар ий­ген­дер. Бу Лже­дмит­рий каан­нын' шире­ези­нен' Борис Го­ду­нов­ты ан'та­рып, онын' ордына бойы каан бо­ло­тон бол­гон. Укра­ина­да боярларды дьарат­пай тур­ган Дон ло Днепр­да­гы казак­тар Лже­дмит­рий­ге би­ри­кти­лер.

Каан Борис Го­ду­нов бу ёй­дө ёлюп кал­ган, каан­нын' черюзи дезе Лже­дмит­рий­ге удур­лаш­па­ган­дар. Лже­дмит­рий бир­де тарты­жу дьогы­нан' Москва­га дьедип, ого чын­ла каан­нын' бойы бо­луп, дьыр­гал­ду тор­жес­твен­ный кир­ди. Ёл­гён каан уу­лы Дмит­рий­дин' эне­зин, боярлар ак­ча­ла карын­дап, са­дып алып, бу бойын а­да­нып тур­ган каан­ды, ме­нин' уу­лым деп, бастыра ал­ба­ты­га ай­дын­дыр­ган. Лже­дмит­рий каан бо­луп бар­ды.

Бистин' план бют­кен деп, по­ляк­тар сю­гю­нип тур­ган­дар. Москва­да каан бо­луп, оло­р­дын' чы­гар­ты­лу кижизи отур­ган. Лже­дмит­рий Мари­на Мни­шек деп, по­ляк юй кижини алып, онын' ада­зы­на эе­ле­не­рине кёп дьер бер­ген. Москва­га кел­ген по­ляк­тар дьак­шы дьа­мы­лар­га ту­руп, ал­ба­ты­ны ба­зын­чык­тап, то­ноп тура бер­ген­дер.

Лже­дмит­рий азый орус дьан'ын дьажыр­бай не­ге де бо­до­бой тур­ган.

По­ляк­тар­га удур ла дьан'ы тур­ган каан­га удур ал­ба­ты­да кёдюрюлюп тью­ме­ри баш­тала бер­ген.

Улус по­ляк­тар­ды со­гуп тура бер­ди. Боярлар кёдюрюл­ген кыймы­руды ту­за­ла­на­ла, Лже­дмит­рий­ге удур туюк сю­ме тур­гузып, оны ёлю­тю­рюп сал­ды­лар. Бойын каан эдип адан­ган­нын' сёё­гин от­ко ёртөп,

онын' когын пушкага тыктайла, бойын бойы аданганнын' келген дъери дъаар уулап адып ийгендер.

Дъаан бай вотчинник, укту боярин Василий Шуйский каан болуп барды, оны каанга тударын Москвада Красный площадьта, албаты поляктарга удур а восстания эдип турар тужунда, боярлар ла бай кодъойымдар ого шылтай кирип ёткюрген.

Крестьяндардын' башчызы — Иван Болотников. Шуйский тужунда крестьяндардын' восстаниялары токтобой ёдюп турган. Ол ёйдё олоордын' эрчимдю баштаачызы Иван Болотников табылган. Болотников

Болотниковтын' черюзине крестьяндар барып дъат.

азыйда бир боярдын' крепостной болгон, онын' качкан. Ол Турцияда, Италияда дъюрюп, кёп неме кёргён. Бу билгир полководец Болотниково крестьяндар, оок дъамылу улус, казактар кёп ююрибиле кожулып турган. Тюштюк талада дъууп алган черюлериле, Болотников **1606** дъылда, боярлардын' кааны Василий

Шуйскийдин' дъан'ын ан'тарып, онын' ордына «дъакшы» каан тургузар деп, Москва дъаар уланган.

Тюймеп тургандар дъолой браадып, городтор ло деревнелерде кааннын' бийлерин согуп, боярлар ла помещиктерди ёлтюрюп, олоордын' дъуртын, кодъойымдардын' тураларын дъоголтып тургандар. Боярлардын' бойынын' дъан' алынып тургандарын, база боярлардын' кааны — Шуйскийди дъаратпай турган, оок помещиктердин' отрядтары, Болотниковтын' черюзине кожулып тургандар.

Болотников Москваны туюктап алган. Болотни-

ковко кожулган помещиктердин' отрядтары башка-рузын уяндадып салатанын тюрген сезип алган. Москванын' алдында дьуу тужунда помещиктердин' отрядтары Болотниковко измена эдип, боярлар ла каан Шуйскийге кожулгандар. Болотниковтын' черюзи дьен'дирткен.

Москвага дьан'ы табару белетеп, Болотников эн' баштап Калуга дьаар, онын' кийнинде Тула дьаар дьана барды. Кеп черюлю Шуйский Болотниковты Тулада туюктап алган. Тюймеп тургандардын' черюзи дьалтанбай коруланган, дье дьен'дирип салды. Онызы дьарт болды.

Ол тужунда крестьяндар, ишмекчи класстый союзник ла башчылу болбогон. Крестьяндар бойлоры да сознательный эмес болгондор. Олор каан ла помещиктердин' дьан'ыла тартышпай, «дьякшы» каан ла «дьякшы» помещик учун дьуулашкандар.

1607 дьылда олдого алган Иван Болотниковты боярлар кезин ойып, онын' кийнинде оны тоштын' алдына сууга салып ийгендер. Дьен'дирген крестьяндарга онон' до коомой боло берген: Шуйский крепостниктердин' албанду болгонын там тын'ыдарына дьан'ы указтар чыгарган. Эмди помещик, онон' качып барган крестьяндарды бюткюл 15 дьылдын' туркунына бедиреп, таап, бойына дьандыарар болды. Восстаниялар эткенче турган.

20. ПОЛЬСКИЙ ДЬУУЛАП АЛАЧЫЛАРЫЛА ТАРТЫЖУ.

Польский дьуулап алачылар ла олорды Москвадан' чыгара сюргени. Польский пандар, Россияны кулданарга баштапкы ченешкенинен' неме болбогон кийнинде, экинчи катап ченешкендер. Польский пандар дьан'ы самозванец чыгардылар. Москвада ёскё кижиге ёлтюрткен, дье Лжедмитрий дезе тюрю артып калган деп, кей сёс божоткон болгон. Дьан'ы Лжедмитрийле кожо 10 мун' поляктардын' черюзи келип турган. Ол черюзиле кожо Москвага дьууктап, Москванын' алдында Тушино деп дьууртта лагерь

тудуп, Шуйский бойынын' ширеезин дьёплё берзин деп некеп турган. Шуйский болушка Шведтерди кычырган. Шведтер Москванын' башкарузынын' уян болгонын' тузаланып, Новгородты колго алдылар. Ол ок ёйдё, Польский король Сигизмунд черюзиле Смоленск городко дьууктап, Москванын' отрядтарын оодо дьуулап чачала, Смоленскты колго алган. Ёштюлер Россияны туш башка юскюлеп тургандар.

Московский дворяндар Шуйскийди ширеезинен' ан'тарып, монах болзын деп, чачын кестирди. Ол ок ёйдё, II-чи Лжедмитрийди ёлтюрип салган болгон. Онын' ортозында албатынын' кыймузы ёткёнчё болгон. Московский боярлар восстание чыгаргандарга чыдап болбодылар. Ол тужунда, Московский боярлар бойларынын' керегин коруп, король Сигизмундтын' уулын, поляктардын' королевич Владиславты, Шуйскийдин' ордына, каан эдип туттылар. «Бойыбыстын' холопторго соктырганча, королевичке служить эдер» деп, боярлар куучындап тургандар. 1610 дьылда, кюскюде поляктардын' черюзи боярлардын' болужыла Москвага кирип, Кремльди колго алдылар. Польский пандар Москва каандарынын' казназынан' кёп дьёёжё алдылар. Дьуулап алачылар дьёёжёни бойларына алып, дьерди ологорго болушкандарга берип, орус албатыны базынып, тоноп тургандар.

Дьарым дьыл ёткёндё, 1611 дьылда дьаскыда поляктардын' базынчыктарына удур Москвада дьаткандар туруп чыктылар. Москванын' ороомдорында столдордон', ларьлардан', тоормоштордон' чедендер дьазагандар. Ол ажыра дьажынып алып москвичтер поляктарды аткылап тургандар. Олорды окторло, таштарла олор туралардын' дьабынтызынан' соккылап турган. Поляктар Москваны ёртёп турды. Москванын' кёп сабазы, алары дьок, кюйюп калды. Поляктар Кремльдин' стенизенин' кийнине бектенип алдылар. 1611 дьылда, кюскюде орус албаты польский дьуулап алачыларына удур туруп чыктылар.

Москвада отурган поляктарга удур походтын'

Минин поляктарла тартыжарына албатыны кычырып, дьат.

башчызы, нижегородский эт-садучы Козьма Минин болды.

Онын' городтордон' дьууп алган акчала дьаан ополчение дьепсеп алгандар. Черю начальнигине ченемелчи, дьууга таскамыр князь Пожарский ди туткан.

Помещиктерле тартыжып турган крестьяндардын' отрядтарынын' бир кезиги ополчениеге кожулган. Ол керекти бюдюрген. Ополчение Москвага дьууктап, Кремльде отурган поляктарды туюктап алган. 1612 дьылда Кремльди колго алган, поляктар Москвадан' качкан. Поляктар бастыра дьуулап алган дьерин, арудап салгадый болгон, дье Смоленск олордын' колында арткан. Дьуудын' кийнинде, дьюк ле беш дьыл ёткён сон'ында, Шведтер Россияга Новгородты дьандырдылар, дье Финский заливтин' ба-

стыра дьакалары орус городторыла Шведтерде ар-
тып калды.

1613 дьылда Москвада помещиктерден', кодьойы-
мдардан' ла казактардан' выборный улустарды дьуу-
ган. Олор Романовтордын' бояр угынан' Михаилды
каанга туттылар.

Крестьяндардын' туйменин чачканы. Дьян'ы каан
ол ёйдё токтобогон албатынын' туйменине удур
кату тартыжуун ёткюре берди. Качкын крестьяндар-
дан' ла казактардан' мылтык ла дьепсенип алган кёп
отрядтары, Москваны эбиределе бастыра ороондо
тенип дьургендер. Бу отрядтарды ла восстаниеге ки-
ришкендерди базып салзын деп, каан черюзин ле
воеводторын ийип турган. Москвада приказтар база
катап иштегилей берди (кааннын' канцеляриялары),
дьяктары ла под'ячийларыла, азыйдагы чылап
база катап, дьуучылардан' ла приказныйларынан'
албаты онтой берди.

Каан Михаил кысканбас макту колыла помещик-
терге дьер ле дьяан жалование берип турды.

Оны каанга туткан помещиктеринин' дьилбюзин
каан Михаил коруп турган.

21. XVII ЧАКТА ГОРОДТО ДЬАТКАНДАРДЫН' ЛА БАЗЫНДЫРГАН АЛБАТЫЛАРДЫН' ВОССТАНИЯЛАРЫ.

Городтордо восстаниялар. Михаил Романов каан
ёлгөн сон'ында, Московский каан болуп, онын' уулы
Алексей болды. Онын' дьякарузыла 1646 дьылда тус-
ка дьяан калан салган. Бу калан албатынын' ачурка-
нарын там тын'ытты. Каан Алексей восстаниядан'
дьалтанып, каланды токтотсын деп, приказ берди.
Дье керек дьян'ысла бу каланда болгон эмес, качан
ол каланды токтодордо до Москвадагы албаты бой-
лорынын' базындадып тургандарына удур туруп
чыктылар. 1648 дьылда Москвада, албаты «бунт»
чыгарган, онойдо ол тушта албатынын' восстания-
ларын адап туратан. Кааннын' керегин бюдю-
рип тургандардан' ла чиновниктерден' комудадып

1649 дьылда Земский собор.

турганын албаты санаазына дыакшы алынып турган. Алабаты, оlorдын' талдамаларын ёлтюрерге чыгарып берзин деп, кааннан' некегилеп турган.

Тюймечилердин' сурагын бюдюрерим деп, каан сёзин берген. Дье албатыны камчыла согуп, атла тепседип тура бердилер. Ол тужунда албаты, анча-дала дыаман кёрюп турган, боярларды ла кааннын' керегин бюдюрүп тургандардын' тураларын коскорып, оlorдын' кезигин ёлтюрүп турган. Кааннын' черюзи восстанияны базып салган. Ол ок 1648 дьылда ёскё дё городтордогы восстаниялар, база онойып ок базылып калган. Бу восстаниялардын' кийнинде, каан Москвада боярлардын', помещиктердин' ле кодьойымдардын' представительдерин—Земский соборго дьууп алган. 1649 дьылда, оlorдон' качкан бастыра крестьяндарды оlorдын' бастыра дыорюминде бедиреп, ойто дыандыраp правоны помещиктерге тургускан. Крестьяндар тортло, кайралы дыок болуп, крепостнойго кирип калды. Крестьяндардын' дыурттарын ла ёрёкё айылдарын бастыра бичип сал-

Ремесленниктер садыжар площадка́та бойынын' эткен немелерин садып туры.

ган болгон. Крестьяндарга дьажынарга сран'ай кюч болгон. Ремесленниктер ле оок садучыларга бир городтон' бир городко кечётенин ол тушта дьёп дьокко кёчпёс эдип салган.

Городтордо ремесленниктер слободолордо дьаткылаган, олор иштеп турган аайынча адалып турганы тере иштечилер, гончарлар, мылтык дьазачылар. Государствонын' эн' дьаан городаы Москвада ондый слобода́лар кёп болгон.

Москванын' андый слобода́ларында тапчы, солдыр, кичинек ороомдор, эки-юч кичинек кёзнёктю, оок турачактар турган.

Ремесленниктердин' иштеп алып турганы ас болгон. Олорго дьадарга кюч болгон — олорды воеводалар ла кодьойымдар тоноп тургандар.

Ремесленниктер ле городтын' дьоктуларынын' восстаниялары онон' ары ёдюп турган. Анчадала, андый восстаниялардын' дьааны 1650 дьылда, Псковто ло Новгородто болуп турган. Городтын' дьоктула-

рынын' восстанияларына крестьяндар кожулган. Бу восстанияны базып саларга, каан Алексеиге кеп чөрю ийгедий болды.

Онын' да кийиндеги дьылдарда городтын' дьоктулары кедюрилип турган. Онойып дьаан восстание Москвада 1662 дьылда болгон. Бу восстание болуп турган ёйинде, кааннын' черюлери канча-канча мун' восстание чыгаргандарды ёлтюрüp, Москва сууга салгандар.

Башкирлердин' восстаниязы. Казаньды колго алган кийинде, дьаан удабай, IV-чи Иван каан дьуулап алган Уралдагы Башкир албатызы, ол ок дьылда кедюрилип чыккан. Башкирлерге татарлар кожулдылар. Восстание чыгаргандары, мылтык тартып брааткан обозты колго алып ок-таарыга дьединди. Олор Москванын' черюзиле юч дьылга согышкандар. Олор кааннын' шибеезин курчагылагандар, дье оодо соктырып салгандар.

22. ПОЛЬСКИЙ ВЛАДЫЧЕСТВО ЛО УКРАИНАНЫН' ТАРТЫШКАНЫ ЛА ОНЫ РОССИЯГА БИРИКТИРГЕНИ.

Богдан Хмельницкий ле Украинанын' крестьяндары польский пандарыла дьуулашканы. XIII — XIV чактардан' ала Украина польско-литовский пандардын' базынчыгында болгон. Олор кайразы дьоктон' бастыра крестьяндарды крепостнойлор эдип алган. Пандар бойларынын' крепостнойлорын бирле эмеш буру учун, кыйнап ёлтюрüp туратан. Кезик поляктардын' тураларында кижì бууйтан тузактар дьаантайын туратан.

Поляктар Украинанын' албатызын бойларынын' кудай дьан'ына албанла бактырып турган.

Польшанын' бойынын' ла база Белоруссиянын' крестьяндары пандардын' албанына кунугып тургандар. Крепостной крестьяндар пандардан' Днепр дьар качып тургандар, анда порогтордын' кийинде дьаан эмес дьер бектеп дьазап, оны Запорожский сечь деп адайла, бойлорын дезде запорожский

ка з а к т а р деп адап тургандар. Ёскё дьерлерде Украинанын' городторында ла дьурт дьерлеринде городской казактар дьаткандар. Олор дьурт-дьёёжёзинен' кёрё, бай дьаткандарга ла дьокту дьаткандарына юлелип тургандар. Казактар полкторго бириккилеген. Олордын' дьаан начальниги казактар-ла тудулып турган. Ол г е т м а н деп адалып турган.

Крестьяндар ла казактар польский государственного удур уламла восстание чыгарып тургандар. Дьерлерди тоноп база кызалан'дап турган керегинде, поляктарды бай да казактар дьаратпай турган.

1648 дьылда поляктарга удур казактар ла крестьяндардын' дьаан восстаниязы чыккан, онын' башчызы городто дьаткан бай казак Богдан Хмельницкий болгон.

Онын' улустары тюренчиктер ле монахтардын' кийимдерин кийгилеп алып, крестьяндардын' дьерлерине дьюрюп, крестьяндарды пандарла тартыжарына кычырып тургандар. Удаган дьок, Украина ла Белоруссиянын' бастыра учтарында крестьяндар туруп чыккан. Пандардын' дьер дьёёжёзин коскороры башталган. Польский пандар арга дьокто, бойларынын' кючтерин Хмельницкийле база туюмеп турган крестьяндарга тартыжарына чачкадый болды. Хмельницкий поляктардын' черюзин оодо согуп, олордын' талдама начальниктерин олдього аларга мёр болды.

Хмельницкийдин' дьен'юзи керегинде табыш Украинада, Белоруссияда ла Польшада тюрген дьайыла берди. Крестьяндардын' кёптёри Хмельницкий дьаар дьайыла берди. Крестьяндардын' анчадала, ады чыккан башчыларынын' бирюзи Максим Кривонос болгон. Дье Хмельницкий крестьяндарга дьайым бербеске санаган. Ол бойы помещик болгон, крепостной улус туткан. Хмельницкий поляктарла тил алыжып база олорло договор эткен, ол договор аайынча казактар Польшадан' дьаан дьен'илте алып тургандар. Поляктар олорго дьаан жалованье тёлөп, мылтык дьепселди дьакшы дьетирип, олордын' шокчыл кылыктарын айрыбаска молдьонгондор.

Польский пандар Хмельницкийди мекелеп, бойлорынын' молдьонгондорынан' мойноп ийгендер. Ол тужунда Хмельницкий поляктарла дьуулажарын база катап баштады.

Украинаны Россияга бириктиргени. Дьуунын' учы кёрюнбей турган. Поляктар Украинаны тюредип тургандар. Уур ёйдё чыгып алар аргазында, 1654 дьылда Хмельницкий Москванын' дьан'ыс дьан'ду каан Алексейле, Украинаны орус кааннын' башкарузына алзын деп, эрмектежиپ алган. Казактардын' старшиналары, азийдагы тужунда Польшадан' некеп турган праволорын алдылар. Украинанын' крестьяндары пандардын' албанынан' айрылдылар. Эмди ологго ёскё кудай дьанд'ы кемде албадабай турган. Украинаны Россияга бириктиргенинен', Украинанын' колкючиледьаткандары бойлорынын' старшиналарынан' ла гетмандардан' айрылып алгандары дьок болгон.

Хмельницкийге болужарга каан Польшала дьуу ёткюрди. Дьуу Днепрдин' он' дьанындагы дьерлерди ле Киев городты Россияга бириктирериле божоды.

23. БОЯРЛАРЛА ПОМЕЩИКТЕРЛЕ РАЗИННИН' ДЬУУЛАШКАНЫ.

Дондо казактар. Качкын крестьяндардан' кюн-тюштюгинде — Дондо ло онын' коолдорында — донской казактардын' дьаан дьурттары — станицалары тезёлди.

XVII-чи чактын' орто ёйинде Дондогы казактарда тюн'ей болбогон. Бир кезик казактар дьердин' эн' дьякшызын алып, дьурт дьёёжёни тын'ыдып алып садыжып, аргалу дьадынду, ол эмезе тура дьёёжёлло боло бергендер. Ёскёлёри дезде, дьурт дьёёжёзи дьок куру арткандар, бай казактарга барып базындыргадый эмезе тоношло курсагын азырангадый болгон. Кааннын' дьуучылары качып дьюргендерди тудуп, оларды помещиктерге дьандырып тургандар. Куру арткандардын' да Москванын' помещиктерин удур кёрбёзи ёсти. Куру арт-

кандарды казак Степан Тимофеевич Разин восстаниеге кёдюрди.

Разин ле онын' боярларла помещиктерле тартышканы. Бир ёскё государствовнын' кижизи, ол тужунда Московский государстводо болгон, ол Разин ке-

Степан Тимофеевич Разинди казнить эткени.

регинде мынайда бичиген: «Онын' кебери дьаан, бойы омок бюдюшту, чырайы тееркек, узун сынду, дьюзи чодырлу киж. Ол улусты коркундырар да, сюгюндирер де эпчил болгон».

Степан бойын эбиреде кёп дьылан'аштарды дьууп алган. Оны атаман, ол эмезе, талдама начальник эдип тудуп алгандар. Кааннын' дьуучыларына ла по-

мещиктерине ачурканган кѣп казактар ла ёскѣ дѣ улустар, Разинге бириктилер.

1670 дьылда дыаскыда Разин 7 мун' албатылу Волгада Царицынды (эмдиги Сталинградты) табарып, оны колго алды. Мында Разин дыанына кааннын' черюзи — адучылар келип кожулды. Разин онын' кийинде Астраханьга табарып, эки кюн курчап туюктайла, оны колго алды. Бай садучыларды, боярларды, кааннын' бийлерин казактар кырып салдылар. Астраханьнын' воеводазын Разин церквенин' колокольнязынан' чачып ийген. Разиннин' улустары Астраханьда бойларынын' башкаручыларын казактардан' тудуп салгандар.

Астраханьда дьуулап алган черю дьепселиле тын'ыдынып алып, Разин Волганы ёрѣ кѣнюгип ийди. Ол городторды колго алып, кааннын' воеводалары ла приказнойлорды ёлтюрүп турган. Разиннен' ийилген элчилери крестьяндарга барып, оларды восстанияга чыккандарга кожулзын деп, кычырып тургандар.

Разиннин' кычырузыла крестьяндар восстаниелер кѣдюрүп, бойларынын' помещиктерин ёлтюрүгилеп, олардын' дьурттарын ёртѣгилеп, Разиннин' черюзи не кожуларга бюткюл отрядтарла баргылап тургандар. Поволжьянын' албатылары—чуваштар, татарлар, мордвалар, марийцтер—орус крестьяндарла кожо бир болуп, тартыжып тургандар. Олор башка-башка тилле эрмектежип те турган болзо, оларго ол чаптык болбоды. Каан ла помещиктерди кѣрбѣзи, оларды дыан'ыс билеге бириктирип турды.

Крестьяндардын' тьюмеенин чачып коскоргоны ла Разинди казнить эткени. Каан ла помещиктер дьалданып дьурген иностранный солдаттардан' черюлер ле полкторды дьууп алып, оларды Разинге удур кѣнюктирген. Бу дыакшы дьепсенип алган кючти Разинге дьен'ерге кюч болды. Симбирсктин' алдында Разин олорло дьуулашты. Разин шыркалаткан болгон. Онын' черюзин тоскырып салган. Разинге дыаан эмес отрядыла Дон дыаар баргадый арга болды. Дондогы бай казактар Разинди тудуп алала,

каанга табыштырып бердилер. Каан Разинди «Казыр ёлюмле казнить эдер» — эдип дьаргылады.

1671 дьылда Степан Разинди Москвада казнить эдип ёлтюрүп салган.

Каан Алексей тьюмечи крестьяндарды кату кыйнап ёлтюрди. Канча мун' тьюмечи крестьяндар юлду дьыдага кестирип, камчыла ёлтюре соктуруп, тузакла буудырып ёлтюрткендер. Крестьяндардын' кёдюрүлгөн тьюменин тоскырып салган.

Разиннин' восстаниязы тужында, Болотниковтын' восстаниязы болгон тужындагы чылап, крестьяндарда тезёлгёлю ишкекчи класстый ижемчилю союзниги дьок болгон. База онойып ок восстаниенин' задачаларын чокум билетени дьетпей турган: помещиктерди ёртёп, юреп туратанын озор билип тургандар, дье кандый дьан'ы порядок тудатанын, керекти кайдар баштайтанын, мынызын озор билги-лебей тургандар.

Олордын' уяны мында болгон.

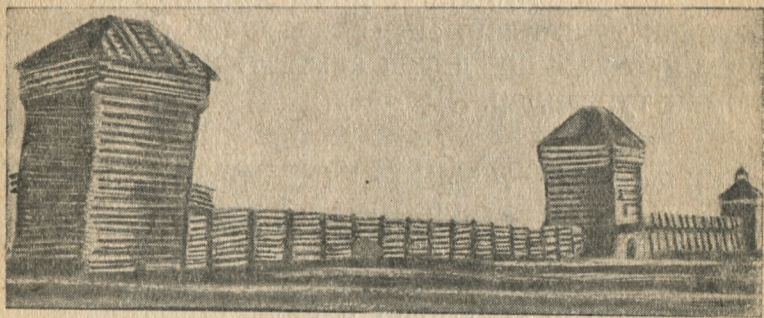
24. КЮН ЧЫГЫШ СИБИРЬДИН' АЛБАТЫЛАРЫН БАКТЫРГАНЫ

Кюнчыгыш Сибирьди бактырганы. Казактардын' отрядтары кемени бир суудан' бир сууга сююртеп, суула кемеге отуруп, Сибирьге кирип тургандар. Казак Семен Дежнев дьаан эмес отрядту талайла эн' баштап Азия ла Американын' ортозындагы проливка дьеде берген. Азиянын' кюнчыгышта учукты онын' адыла адаган (Дежневтин' учугу).

Казактарды ээчий, Москванын' воеводалары Сибирьдин' дьерине терен'жиде кирип тургандар, озор дьан'ы бюдюп турган городторго ло дьурттарга токтоп, онон' казактардын' отрядтарын башкарып тургандар. Дьер бойында дьурт улусты дьен'ерине, казактарга ок-таары ла адар мылтык болуш эткен, андый мылтык дьепселди Сибирьдин' албатызынын' кёп сабазы билбейтен болгон. Дьюс дьылдын' туркунына Кюнчыгыш Сибирьдин' албатызын орус кааннын' дьан'ына бактыртып турган. XVII чактын' учы-

на Сибирьдин' албатызы бастыразына дьуук бу дьян'га башкартып турган. Мында дьадачы хак астар, ойроттор, бурят-монголдор, эвенкилер, якуттар эмди орус каанга дьасактёлөп тургандар.

Сибирьдин' албатызын базынчыктаганы. Бастыра Сибирьде дьяан эмес агаш шибеелер дьазалган болгон. Анда воеводалар черюлериле оттургандар. Шибееден' воеводалар дьурт дьерлерге барып, дьасактёлю дьууп туратандар.

XVII чакта Сибирьде орустардын' туткан Якутский шибеези.

Воеводалар дьурт албатыны шибеенин' дьяанында албадап кыра тартырып, онон' дьууп алган ашла бойынын' отрядтарын азырап турган. Сибирьге орус крестьяндарды албанла кёчюртүп, эмезе олорго дьен'илте беречи болуп мекелөп тургандар.

Дьурт албатыны тоноорго дьен'ил болзын деп, дьурт дьерлердеги княздарды воеводалар карындап садып алып тургандар. Воеводалар дьурт албатыны Орто Азияга кулга садып тургандары ас эмес болгон. Воеводалар казактарды, дьян'ыдан' албатыны дьуулап алзын деп, Ортогы Азия дьяар ийип тургандар. Казак Хабаров бойынын' дружиназыла 1651 дьылда Амур суузына дьетти. Ол бойынын' дьёлында, ого удурлашкан дьурттарды ёртөп туратан; дьуртаган улус агаш ортозына качып дьюргендер.

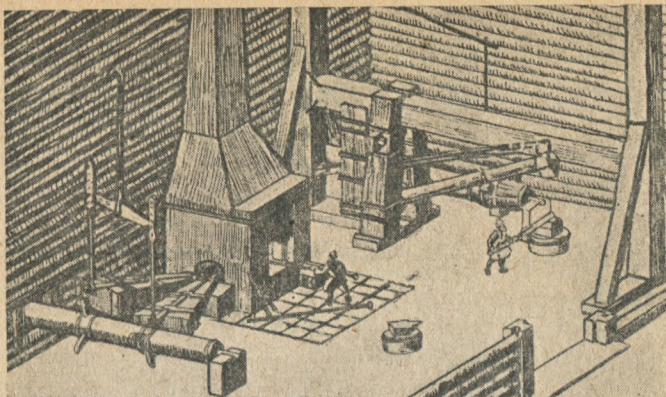
Кааннын' воеводалары ла черюзиле кожо орус садучылар ла абыстар, монахтар баргылагандар. Садучылар Сибирь албатызын аракыдадып, эзирик улустын' эн' дыакшы алуларын дьен'ил баага алып тургандар. Абыстар ла монахтар дьурт албатынын' дьерин блаап, анда церквелер ле монастырьлар тудуп, дьурт албатыны албанла крестеп, ологго сый берзин деп, албадап тургандар.

Каан башкарунын' дьян'ы, бактырып алган Сибирь албатызына, дьяан кул — базынчык болуп дыюктелди. Олор кеп катап восстание чыгарып, албадачыларды ёлтюрип, шибеелерди ле городторды ёртёгилеп тургандар. Дье воеводалар ла садучылар дьян'ы черю кючин дьууп алып, тьюмечилерди кату ёлтюрип тургандар.

25. XVII ЧАКТЫН' УЧЫНДА РОССИЯДА ХОЗЯЙСТВО ЛО ГОСУДАРСТВОНЫН' БАШКАРУЗЫ.

Помещиктердин' хозяйствозы. Крестьяндардын' восстанияларын коскорып чачала, помещиктер крепостной крестьяндарды кызарын онон' артык тын' ыттылар. Олор крестьяндардан' оброкты акчала төлөөрин некегендер. Мынан' ёскё кеп кечё, кулур, сардбу, дымыртка, куш, кой, чекпен, кеденди крестьяндардан' блаап алып тургандар. Кеп дыюзюн дыююр дьеёжени помещиктер бойлары дыгилеген, дье кёбизин олор туура саткылап тургандар. Помещиктердин' ёрөкөдөринен' канча дыус уналу ашты, кюделини, юсти, терени городтордын' рынокторына тартып тургандар. Товардын' бир бёлюги орооннын' ичинде садылып, бир бёлюги гран ары дьянына ёдюп турган. Дьер ижинен' канчала кеп кирелте алатанына помещиктер сюрекей кичееп тургандар. Помещиктер крестьяндарды тоногонынан' онойто байыгандар.

Промышленность ло саду. XVII чактын' учында Россияда заводтор ло фабриктер сюрекей ас болгон. Олор Россияда дьян'ыла баштап табылды. Алексей каан тужунда пушканын' двoryн (заводын) элбетти,

Агаш маскалу суула кыймыктадар кёрюктю завод.

анда устар пушкалар база церквенин' шан'дарын ургулап тургандар. Кашир ла Тула городтордо темир ле мылтык эдер заводтор иштегилеп турган, дьаан эмес рудниктер ле мастерской бар болгон, анда ремесленниктердин', крепостной крестьяндардан' устар иштегилеп тургандар. Устарды ла специалисттерди гран ары дьанынан' алдырып тургандар. Металлургический заводтордо, кайда руданы кайылытып турган дьаан эмес доменный кёрюктерин ле маскарарын суула иштедип турган. Суудагы теерменде чилеп, суу тоскуурла агып, тегеликти айландырып туратан. Бу тегеликке келиштире дьазап салган механизм кёрюкти юрдюрип, масканы ерё кёдюрип төмөн туюжюрип туратан.

Заводтордын' бастыра зданиялары агаштан' эткен болгон. Москвада пушка эдер заводтон' ёскё, Москвада—дьан'ысла таш фабрика мануфактура бар болгон, анда крепостной ткачтар, кааннын' ергёёзине керектю бёсти колло белетегилеп тургандар.

Поволжьеде поташный, Кюнтюндюк ле Уралда тус кайнадар заводтор бар болгон.

Украинаны бириктирип, Сибирьди колго алган сон'ында, Россияда саду тын' ёзюп чыкты. Саду бастыра государстводо ёдюп турган. Товарларды ыраак дьерге дьайгыда суула баржала, кышкыда чакла тартып туратан.

Англиянын' ла Голландиянын' канча - канча он корабльдары гран ары дыанынан' государствонын' товарларын экелип, Россиядан' Архангельск ажыра агаш, алу, тере, поташ, смола, аш, воско, мёд, балыктын' юркенезин тартып турган. Россия кажыла дыйлда гран ары дыанына алтынла 15 миллион салковой артыгынча товар тартып садып турган. Голландецтер ле англичандар Россиянын' бастыра садузын бойлорынын' ла колына тударга киченгендер. Алдынан' бойы саду ёткюрерин коруп аларга, Россияга бойынын' флот, база эптю, кёп айга тон'уп турар Архангельский эмес, тон'бос талайдын' портторы керек болгон. Андый порттор Кара талай ла Балтийский талайларда бар болгон, дье ол ту-жунда Кара талай Крымский татарларынын' ла турктардын' колында болгон, Балтийский талайдын' дыакаларын дезде шведтер ээлеп тургандар.

Государствоны башкараары. Россияда бастыра керектерди самодержавный каан башкарып турган.

Колында мыттык — мушкетту Россиянын' ёске государстводон' дыалдап алган солдаттары.

Ол Москвада Кремльде дыаткан. Кааннын' советниктери — боярлар бар болгон, оорды ол ёйден' ёйгё дьууп турган. Каандагы боярлардын' соведи, боярлардын' думазы деп адалып турган. Бастыра керектерди каан бойынын' санаазыла бюдюрп турган, дье дыаан керектерди бюдюргенде, боярларла дыёптёжип туратан.

Каан государствоны бойынын' канцеляриялары ажыра башкарып турган, онызы приказтар деп адалып туратан. Приказтардын' начальниктери болуп, кааннан' чыгартылу боярлар турар болгон. Приказтар 50-ен' артык болгон, олар бирде аайы

бажы дьок иштеп турган болгон. Приказтарда дьяктар ла подьячийлер отурган.

Олор чаазын бичигилеп, угузулар алып тургандар. Дье дьяктарга ла подьячийлерге карын дьогынан дьууктаарга болбос болгон. Кажыла угузулу киж, олорго кандый бир сый экелетен: кем балык, кем кадырган калаш, кем суугуш экелетен болгон.

Государство бир канча дьаан уездтерге юлелген. Уездтер воеводаларла башкарылып турган. Воеводалар боярлардан ла дворяндардан чыгарылып турган. Олор Москвадагы приказный улус чылап, карынды онойып ок чюмденижип алып тургандар.

Дьяантайын турар черюден, адучылардын ла ратник улустан башка, каан Алексей дьякшы мылтык-дьепселдю ёскё государстволордон дьалдап алган черюлю болгон. Дье андый черю ас болгон.

Боярлардын Думазы ла приказтар сюрекей коомой иштенгилеген. Государствонын бастыра башкарузы, керекти сран'ай кубулта тёзёгёдийин керексинип турган.

26. XVII ЧАКТА РОССИЯДАГЫ КУЛЬТУРА.

Культура. Ол ёйинде Россияда дьюрюмнин бастыра стройы артып калган болгон, дье ончозынан коомойы бичик билеринде болгон. Бу дьяан орооннын албатызы бастыразына дьуук бичик билбес болгон. Государствонын столицазында — Москвада да школдор ло бичикчи улус сран'ай ас болгон.

Гран ары дьянына дьюрюп келген помещиктерден, кажы бир образованный улус, Москвада табылып келдилер. Олор Кюнбадыш Европадагы бай улуска тюн'ей дьаткылап, ёскё государствонин албатызынын тилин дьякшы билип, научный книгалар кычыарын сююп туратандар. Андый улус кёп эмес болгон. Олордын ёскё государстволордогы колболу болуп тургандарын, боярлар ла кааннын чиновниктери кыя кёрюп тургандар.

Ёскё государстволордын эмчи-докторлоры дьянысла каанды, база ого дьуук турган боярларды

эмдеп тургандар. Орус эмчилер ол тужунда дьок болгон. Албаты знахарьларга эмдедетен. Олор улусты кудайга бажыртып, шымыранып, суула бюркюрүп, ышла оору кижини ыштап, дьюзюн-дююр коронды ичиртип эмдеп туратандар. Оору кижидьазылардан' болгой, кеп сабазында ёлюп туратан.

Ол тужунда театрлар дьок болгон. Дьян'ысла Алексей каанга баштапкы театр тудулган болгон, анда кажы бирде ойын кюн туркунына ёдюп турган, эн'ирде дезе, каан «килинчегин» чыгара дьунарга мылчага баратан болгон, ненин' учун дезе, андый ойын кёрёргё килинчек болгон.

Каанга, боярларга, помещиктерге укур болзын деп, улусты абыстар юредип турган. «Бастыра дьян' кудайдан'»—деп абыстар айдып турган—«кудай чыдашкан, слерди база чыдашсын деген». Кем церквенин' юредюзин тообой турган, ол эмезе тудулу бичиктер кычырып турган кижини, тюрюгеле ёртёгилеп тургандар.

Кылык дьян'ы. Боярлар ла садучылар дьяан сагалдар ла узун кафтандар кийетендер. Боярлардын', дворяндардын', бай кодьойымдардын' юйлери дьюстерин сарзак бёслё бёктёп алып дьюретендер. Олорды, ёскё эр улусла дьолыгыштырбас куучындаштырбас болгон. Тегин улус бойлорынын' базынчыктарынын' мындый байлузын керекке бодобойтондор. Городто дьаткандардын', ремесленниктердин', крепостной крестьяндардын' юй улустары эмеш дьайым болгон.

Каан ла помещиктер церквенин' ле абыстардын' болужыла, Россиянын' албатыларын каран'уйда ла эш неме билбезине туткандар. Олор мекелеерге дьян'ил болзын деп, улусты кабактарда кабак аракыла аракыдадып туратандар.

Россияны кезеделе кубулткадый керектю болгон. Онон' ёскё ол культурный эмес, артып калган ороон болгодый болгон. Помещиктердин' ле кодьойымдардын' российский государствовын кубултып тын'ыткан каан I Петр болгон.

І Петр (1672—1725).

VII

XVIII чактагы Россия — помещиктердин' ле садучылардын' империязы.

27. I-кы ПЕТРДИН' ДЬУУЛАРЫ ЛА АЛБАТЫНЫН' ВОССТАНИЯЛАРЫ.

Туркаларла дьуулашканы ла I-кы Петрдин' гран ары дьанына дьургени. XVII-чи чактын' сран'ай учында каан болуп Алексейдин' нуулы I-кы Петр болды. Каан болуп барганла тарый, керсю, дьаш дьиит каан ылтамла дьан'ы порядкалар тургусты. Ол боярлардын' думазын сран'ай керекке бодобой, Москвадагы дьаткан ёскё государствонын' улустары-ла сюрекей надьылажып турган. Олорды бойына

службага тартып, ёскё государствонь аайынча дыан'ы черю тезёгён, адучыларды дезе, азыйдагы кюч деп, дыайладып турган.

1695 дьылда Петр, Кара талайга кирер дьол ёткюрер керегинде, Турцияла дьуу баштады. Ол Дондо ёскё орооннын' улустары юреткен черюлю 29 корабльду флот эдип, Турциянын' Азов шибеезине табарала, оны алды. Бу дьуу ёйинде, Петр орооннын' бастыра дьюрюм дыадынын кубултып алар керекти

1 Петрдин' дыаантайын турар черюзинин' солдаттары.

онон' артык дыарт билип, европеецтерден' тем алып, олардын' талай керегинде техниказын билерине сананып алды.

Петр гран ары дыанына барды. Кюнбадыш Европада бу ёйинде озочыл государстволор Голландия ла Англия болгон. Голландияда ол колында малталу корабльдар эдер верфяларында иштеди. Англияда корабльдар эдер керегин дыарт юренип билип алды. 1-кы Петр 2 дьылга дьуук гран ары дыанына дьюрюп, кёп немеге юренип алды. Россияда Петрдин' дыан'ы тезёгён башкару

дыан'ын дыаратпай, озогы айынча дыадагына буруларга некегилеп, адучылардын' восстаниязы башталган. Бу восстания реакционный болгон. Петр гран ары дыанынан' келеле, Россияны кайра тартып турган восстаниени баштаган адучыларга расправа эдерин, бойы баштады. Адучылардын' полкторын расформировать этти.

Шведтерле дьууны баштаганы. 1700 дьылда, 1-кы Петр, Балтийский талайдын' дыаказы учун, шведтерле дьуу баштады. Шведтер телекейде черюлерден' эн' артык черюлю база дыакшы флотту болгон. Ол тужунда шведтердин' короллор XII Карл болгон.

Шведский Нарва деген шибеезин курчап алган Петрдин' черюлерин, Карлдын' черюлери сокты, оморды оодып, бажынан' ала дьен'ип, артиллериязын юзе алып, база черюзинен' де олдыого кёп алды.

Андыйда болзо, Петр дьалтанып дьана болбоды. Церквелердин' шан'дарын туюжуреле, пушкалар урзын деп, приказ берди. 250 дьийт дьаш улусты артиллеристтер, устар эдип алар керегинде, бичикке баштапкы математикага юрензин деп, отургузып салды. Крепостной крестьяндардан' дьан'ы черю дьууп алала, дьуу керегине юредип салган болгон.

Черю тударга кёп ача керек болгон. Петр мылчаларга, теермендерге, улус туюжер-конор тураларга, онон' болгой дуб агаштан' эткен межиктерге налог салган, тустын' баазын эки катап ёрё кёдюрген. Помещиктерден' качкан учун крестьяндарды, Петр тын' бурулаар эдип тургусты. Ол, Дон бажында кёчкин крестьяндардын' дьурт-тын оодып чачсын деп приказ берди. Башкирлардан' кёп аттарды черюнин' кавалериязына блаап алып турды.

Булавиннин, калганчы минуттары.

1703 дьылда Петр шведтерден' Нева суунын' састу оозын дьуулап алды, ол дьерге бойына шибее ле-Петербург деп (эмдиги Ленинград) город тёзёп тургусты, ол город Петр тужунда государствонын' столицазы болуп барды. Ол шибееини ле городты тударына, Петр бастыра Россия орооннон' кёп крепостной крестьяндарды дьууп айдады. Ол албаты мун'дап ачанадан', оорудан' ёлюп турган. Албаты бу кыйынга восстанияла каруун берип турдылар.

Албатынын' восстаниялары. I-кы Петр тужунда башкирлер восстание кёдюрдилер, калмыктар туюмежип турдылар.

1707 дьылда Доннын' казактары ла крестьяндары восстаниеге кёдюрилип чыктылар. Ол восстаниеге кёдюрилип чыккандардын' башчызы казак Кондратий Афанасьевич Булавин болгон. Восстаниеге кёдюрилип чыккандар бир канча городторды алды. Петр Булавинге удур бюткюл черю ийди. Ол ёйинде бай казактар, бойларынын' ортозында туюк сюме эделе, Булавиннин' дьаткан хуторына табалдылар. Атаман калганчы огына дьетире адып турды. Бойын ёштюлердин' колына беринбес аргазында, Булавин бойынын' калганчы огыла адынды.

Восстанияга туруп чыккандары, Петрдин' черюзиле эки дьылдын' туркунына дьуулаштылар. Восстанияга киришкен Доннын' крестьяндарынын' дьурттарын ёртёп салган. Восстанияга киришкендеринен' тудуп алгандарын бастыразына дьуук кыйнап ёлтюрип салдылар. Кёп мун' качкындарды ойто помещиктерге табыштырган болгон.

Булавиннин' дьен'диргенинин' учуры, алдындагы восстание эткен крестьяндар ла казактардын' дьен'диргенинин' аайынча болгон.

Петр, албатынын' восстаниелерин юзе базала, не ле бар кючин шведтерле тартыжарга дьууды.

28. 1-кы ПЕТРДИН' ШВЕЦИЯ ЛА БАЗА КЮН ЧЫГЫШ ДЬАНЫНДА ОРООНДОРЛО ДЬУУЛАШКАНЫ.

Шведтерди бюртюп чачканы. Шведтердин' королл XII-чи Карл, Украинанын' Мазепа деген гетманын' измена эткенин тузаланып, Польша ажыра, бойынын' черюзиле Украинага кирди. **1709** дьылда шведтер ле орустар Полтаванын' алдында табарыштылар.

Шведтердин' черюзи дьен'дирген болгон. XII-чи Карл ла Мазепа Турция дьерине качтылар. Карл турктарды Россияла дьуулажар деп сюмелеп алды. Турцияла дьуу базала катап башталды.

Петр турктарга удур төртөн мун' черю тургусты, турктар дезе, Петр черюзинен' беш катап кёп черю дьууды. Прут суунын' дьанына Петрдин' черюлери

курчаткан болгон. Ондый арга дьок керегинде, турктарла дьууны токтодорына чыгалталу мир эдип, база Азов шибеени ологро ойто табыштырды.

Петр турктарла дьен'ю дьок тартыжунын' кийинде, шведтерди торт дьаба базала, Балтийский талайдын' дьакаларын Россиянын' колына бектеерин сананып алды. Шведтерден Риганы ла Ревельди ала-ла, кючтю флот эдип алды. Талай ичинде флоттордын' дьуузы болды, ол дьууда шведтердин' флотын оотты.

Шведтерле дьуу узак болды, 21 дьыл. Учы учында шведтер дьууды токтодор мирге колын салды, онын' аайынча Россияга Рижский ла Финский заливтардын' дьакаларындагы дьерлери кирди.

Каспийский талайдын' дьакаларын' аларга I-кы Петрдин' тартышканы. Кюнчыгыжында — Ортогы Азияга, Индияга ла Иранга барар дьолдор ажыра барган, Каспийский талайдын' дьакаларына тын'ыдынып аларына, I Петр эмди шыйдынып алды.

Петр 80 мун' черю дьууп алала, оны Астраханьнан' Ираннын' дьерлерине походко баштап апарды. Алдында Иранга багаачы Грузиянын' князътарыла, база Армениянын' кодьойымдарыла Петр ажындыра, Ираннын' башкаручызы шахты дьуулаарына болужар эдип, оорды сюмелеп алган болгон.

Баштапкы дьуулар Дагестан дьеринде болды. Бу орооннын' албатылары Петрдин' черюзине сюреен удурлашкандар. Петрге ойто Астраханьга баргадый болды.

Петр кургак дьерле дьюрер черюлерден' башка, база судаларла черюлер ийген. Ол черюлер Каспийский талайдын' дьаказындагы турган городторго туюжуп, оорды блаап алып турган. Петр, Дербент ле Баку городторды колына алды.

Петрдин' алган Азербайджаннын' городторында, ол тужунда I-кы Петрдин' походторынан' 200—300 дьыл озо, Ираннын' каандары бактырып алган албаты дьаткан. Азербайджандар тудушла олдыолоп келген Ираннын' дьуучылдарыла, бойларынын' алдынан' камаазы дьок дьадары учун, тартышкыла-

гандар. Онын' учун Азербайджаннын' тѣс албатызы Петрдин' черюлерине дѣаан удурлашпаган.

І-кы Петр бойынын' санаазына дѣетти, Балтийский талайдын' дѣакалары Россиянын' колында болды. Россия Европага дѣууктап келди. Россиянын' артып калганыла Петр туру дѣок амырабай тартыжып, онын' порядкаларын Европейский государство-лордо чылап, келиштире эдип турды.

29. І-кы ПЕТРДИН' РЕФОРМАЛАРЫ.

Государствоны башкаларынын' реформалары. Боярский думанын' ордына, Петр бойынын' кѣстѣп тургускан улустан' сенат тѣзѣди. 50 приказ ордына, Петр 12 коллегия эдип алган, олар черюди, флотты, ѣскѣ ороондорло алыжар керектерин, хозяйствоны, дѣаргы керегин билип башкаргылап турды. Сенатта ла коллегияларда бастыра керектерди дворяндар башкарып турды.

Петр бастыра Россияны 8 губернияга бѣлюди. Губерниянын' бажында губернаторды тургусты, ол губернаторлор крайды башкарып, солдаттар аларын ла акча дѣуурын билип башкарып турды.

Дворяндардын' кючин, дѣан'ын тын'ыдар керегинде, Петр, оларды, дѣер дѣѣѣжѣзин алдынан' бойлоры билинип турзын деп, оларго право берди. 1721 дѣылда шведтерди дѣуулап дѣен'ген кийнинде, Петр император болуп адаларынын' адын бойына алды. Ол ѣйдѣн' бери Россия, Россиянын' империязы деп адалып турар болды.

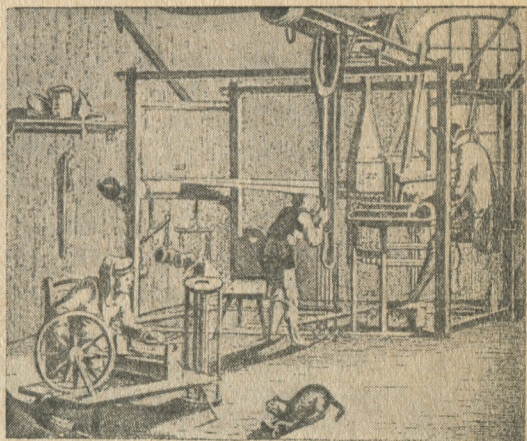
Хозяйстводогы реформалар. Государствонын' кирелтезин дѣаанадар керегинде, Петр тынынан' дѣууш алар этти, оны крестьяндардын' эр улустары дѣажынан' ала дѣаанына дѣетире бастыразы тѣлѣѣр эткен. Петр тужунда мануфактуралар (фабрикалар) эдилген болгон. Анда кол станокторло ишмекчи крепостнойлор иштегилеген. Дѣан'ы мануфактуралар тударга, кодѣойымдарга акча берилип турган.

Бу ѣйдѣ Англияда мануфактураларда кѣп, бош, дѣалга иштѣнер ишмекчилер иштеп турган болгон.

Петр кодьойымдарга ишмекчилер дьеткилинче берер керегинде, крепостной крестьяндарды бюткюл дьуртыла, заводтордон айрылбас эдип, бичип, берип турган болгон. Петр тужунда 200 артык мануфактуралар бар болгон. Тулада мылтык эдер заводторы элбеди. Уралда темир эдер дьан'ы заводтор ло база чекпен эдер мануфактуралар ёсти.

Кодьойымдар ла заводчиктер сюреем дьылгыр байыгылап турдылар. Петр кодьойымдарга городтордо алдынан бойлоры башкарынар башкару берип салды.

Юредю. Юредю керегин Петр сюреем кичееп, албанла да юредюни дьуктырарын кичееп турды. Петр дворяндарды н' дьаш ёскюримде-

І Петр тужунда торко фабриканын' ич бюдюзю.

рин корабльдар тударына ла иностранный тилине юренерине гран ары дьанына ийип турды. Талай керегине, инженерный искусствого, эмдечи болоры, медицина керегине, онон'до ёскё наукаларга юренер школдор ачкан болгон. Школдордо юредючилер болуп англичандар, голландецтер, шведтер, немецтер онон' до ёскё ороондордын' улузы болгон, олорды Петр Россияга иштеерге кычырып алып турган.

Петр бастыра губернияларда цифирный школдор ачсын деп, приказ берди, ондо кыйыжы дьок бичикке—кычырарга, чийерине, арифметикага база геометрияга дворяндардын' балдары юренетен учурлу эткен. Бичик билбес дворяндарды Петр кижии албас эдип токтодып та турды.

Петр, европеецтерге кёрё, Россияда баштапкы

«Ведомости» деп газет чыгарды, ол газетти чыгарарына орус азбуканы дьен'илтип салган.

Петрдан' озо, дьан'ы дьылды баштапкы сентябрь айдан' ала тоолойтон болгон. Гран ары дьянында тоололып турганы чылап, дьылды баштапкы январьдан' ала тоолозын деп, Петр приказ чыгарган.

Дьян'ы аайынча дьыл тоолоорыла, дьян'ы календарьды 1 январьдан' 1700 дьылдан' ала баштаган болгон, оныла эмдиге дьетиरे тузаланып дьат.

Петр, дворяндарга сагалын кезип салзын, Кюнабадыш Европада дьаткан албатынын' кийиминдий, париктер, кыска камзолдор кийзин деп, приказ берген. Петр, узун кийимди, дьяан сагалды дьян'ысла абыстарга ла крестьяндарга кийер эдип артыскан.

Бойынын' дьуук надьыларынын' айылына европейский танцалу, ойынду ассамблейлер деп атту черлер эдип тургуссын деп, Петр приказ берген.

I-кы Петр тужунда Россиянын' бир канча озо ичкерлегени бар, дье андыйда болзо, крепостнойлорды кулданатаны, кааннын' сагыжыла болотоны кыйыжы дьок артып калган. Российский империянын' I-кы Петр тужунда тын'ыганы, дьюс мун' колкючиледьаткандардын' кырылып ёлгёнинен', албатыны тюреткенинен' болгон. I-кы Петр помещиктердин', кодьойымдардын' государствозын тургузарына, оны тын'ыдарына сюрее кёп керектер эткен.

30. XVIII-чи ЧАКТА ДВОРЯНДАРДЫН' ИМПЕРИЯЗЫ.

Дворяндардын' бийлегени. I-кы Петр 1725 дьылда ёлгён. I-кы Петр ёлгён кийинде, император эжигине оролгон дворяндар, дворянгвардейский полкторго таянып, туюк сюме эдип, ологго дьарабай турган императорлорды, императрицаларды ширеезинен' чыгаргылап салып, ологорды ссылкага ийип, тюмелеп, кезиктерин дезе ёлтюрип те тургандар. Каан болуп Анна Ивановна ла Елизавета Петровна ёскёлёринен' узак турдылар.

Олог каан болуп турар ёйинде Турцияла, Швецияла анан' да ёскё государстволорло бир канча

дьюулар болгон. Дьян'ы блаап алган дьерлерден' дворяндар крестьяндарлу дьян'ы дьерлер алып тургулаган.

Петербургта дворяндар бойлорына дьякшы дворецтер туткылап, анда кёбюю дьыргалду байрамдар ла бал эткилеп турган болгон. Императордын' эжикчилери, Россиянын' билгир бийлери, Франциянын' корольдорына ла оlorдын' эжикчилерине, неле дьянынан', эмди тюн'ейлежер болдылар.

Елизавета Петровна каан, кедёчилерине курчадып алган, прогулкага барып дьат.

Дворяндар, французский тилге юренип, эр улус французский бархатный камзол кийим кийер болдылар. Оlorдын' буттарына торко тапчы чулуктар кийилген болгон. Бийик каблукту башмактары баалу пряжкала дьярандырып койгон, бажында быдырайтып, пудрала себеп салган парик болгон. Юй улустар дьука торкодон' кружевадан' эткен баалу платьяларла дьярандыра кийинип салган болгон. Бажынын' чачын французский башка эпле тарангылап турар болдылар.

Ёйи дьок дьяранып алган, пудралап койгон па-

риktу дворяндар, бойлоры иштеп билбес, иштеер куюндери де дьок болгон. Дье заводтордо иштеерге дворецтер тударга дворяндарга ученыйлар ла специалисттер керек болгон. Олорды гран ары дьянынан кычырып алатан болгон, айдарда ол коркушту баалу чыгымду болды.

И-кы Петр тужунда науканын Академиязын тезе-ёр деп сананган, ол Академия Петрдин ёлёр дьылында ачылган. Академиктер бастыразы ёскё ороондордон болгон. Академияда студенттерди юредип тургандар. Дье дворяндар юренеринен мойноп турдылар, крестьяндарды дезе Академияга божотпой тургандар.

Баштапкы орус ученый академик М. В. Ломоносов (1711—1765).

М. В. Ломоносов. Баштапкы орус ученый, дворянин эмес, Денисовка деп дьурттан (Архангельский городтон узак эмес), Михаил Васильевич Ломоносов деп крестьянин киж болгон. Ыраак кюнтюндюктен ол Москвага дьедип алала, бойын дворяниннин уулы деп аданала, школго кирген, оной башка оны школго албас эди. Торолоп дьадып, Ломоносов дьяна болбос санаа кючин салган керегинде, беш дьылдын туркунына, сегис дьылдын юредюлю

курсун ёдюп, юренип чыккан. Керсю, эпчил, саналу, дьаш уул болордо, оны казнанын акчазыла гран ары дьянына, оной ары юрензин деп ийди. Россияга ойто дьянып келген соньнда Ломоносов науканын академиязынын членине тудулган.

Физика, химия керегинде база онойдо ёскё наукаларда Ломоносов ады чыккан ученый болгон. Ол кёп дьяан-дьяан научный керектер ачкан. Ломоносов орус науканын баштамы дьолын салган, кёп эски-

рип калган славянский сёстёрдён' арчып, ару орус тилле, эн' баштапкы литературный произведениелерди бичиген.

Ломоносовтын' дьёби аайынча, 1755 дьылда Москвада баштапкы университет тэзёлгөн. Университеттин' эжигинде М. В. Ломоносовко тургускан памятник эмди де туруп дьат. Ломоносов 1765 дьылда, II-чи Екатерина каан болуп турар тужунда, ёлгөн.

Императрица II-чи Екатерина. 1762 дьылда дворяндар, II-чи Екатеринанын' болужыла, онын' ёбөгөнни III-чи Петрди ёлтюреле, оны орус кааннын' ширеезине каан эдип отургустылар.

II-чи Екатерина тужунда дворяндардын' праволоры алдындагызынан' артык элбеди. II-чи Екатерина миллионнон' артык крестьяндарды дворяндарга юлеп берген. Дворяндар бойлорынын' дьадыжын коотту, дьыргалду эдерине, дьёёжё табар керегинде, крестьяндарды азийдагызынан' артык кызар болдылар.

Барщинанын' ёйи дьок ёскёниле, крестьяндар бастыра ёйгё помещиктерге иштегедий болды. Крепостнойлор помещикке нениле эдетен болгон — олор дьер иштечилер де, темир согор устар да, казан азаачылар да, алдынан' дьюрер дьалганчык дьалчылары да, ан'чылары да болгон, керек дезе артисттериде болуп турган. Крестьянга бойына иштеерге дьан'ысла байрам кюн ле тьон артатан болгон. II-чи Екатерина тужунда оброк беш катапка дьуук ёрё кёдюрилген.

Дворяндар крестьяндарды садып, садыжып туратан болгон. Юй кижиге учун 20—30 салковой тёлөп туратан, бичик билер, эмезе ремесленник кижиге учун 100—200 салковой тёлөп турган. Дьаш баланы 10—20 акчага садып алгадый болгон. Ийтти дезе помещиктер артык баалап турган.

Помещиктер крестьяндарды канайдала кыйнап базынып туратан. Салтычиха деп помещик эмеген бойы, бойынын' крепостнойлорын ёлгөнчё чыбыктап, олорды юзю суула быжырып, отло чачын ёртёл турган. Ол бойы дьюстен' ажыра улус ёлтюрген.

Мындый коркушту чыдап болбос кыйын крестьяндарды восстанияга кёдюрди.

31. ПУГАЧЕВКО БАШКАРҖКАН КРЕСТЬЯНДАРДЫН, ДЬУУЗЫ.

Крестьяндардын' дьуузы башталганы ла ошон' ары ёткени. Ён' баштапкы восстаниени Яик сууда (эмдиги Урал сууда) дьаткан казактар кёдюрген. Кааннын' башкарузы Уралдын' казактарынын' дьайым дьюрюмин дьок эдип, ологго тоноочылу калан салып, казактарды, тёс Россиянын' крестьяндары чылап, андый ок крепостнойлор эдип аларга тургандар. Казактардын' старшиналары, тегин казактардан' артык налог алып, казактарга берер эдип салган дьалды бойлорына мензингилеп турган.

1773 дьылда дьокту казактар бойынын' кызачыларына удур туруп чыктылар.

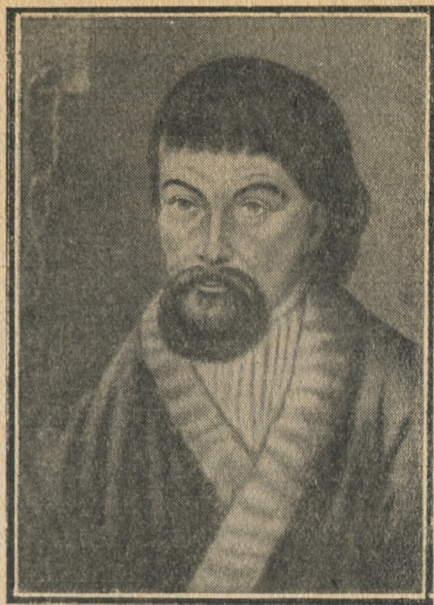
Восстаниянын' бажына бёкё, саналу, кезер кижидонской казак Емельян Иванович Пугачев турган.

Казактар кёп шибеелер алала, Оренбургты курчап туюктадылар.

Пугачевко уралдын' заводторынын' крепостной ишмекчилери бириккен. Заводторго айрылбас эдип салган крестьяндар, заводтын' албанду, кыйынду ижин каргагылап турган. II-чи Екатеринанын' каан болуп турганынын' баштапкы тужунда, заводтордын' 200 мун' крестьяндарынан', восстанияларда 50 мун'га дьуук крестьяндар турушкан.

Пугачевтын' черюзине ишмекчилер дьилбиркеп киргилеп турган. Олор онын' черюлерине мылтык, пушка, пушканын' окторын берип тургандар. Заводтын' ишмекчилеринин' ортозынан', Пугачевтын' черюзинин' отрядтарынын' башчылары болуп, — Хлопуша ла Белобородов чыккан.

Ол ок тужунда восстанияга башкирлер кожулган. Дворяндар башкирлардын' дьерин блаап алып, анда темир эдетен заводтор эткилеп турган. Тоноткон башкирлер восстанияны дьан'ыс катап кёдюрген эмес. Восстаниялар базылып турган. Дьан'ысла 1740

Емельян Иванович Пугачев.

дбылда кыйнадып ёлтюрген ле дворяндардын' колына берилген восстания кёдюрген башкирлар 30 мун'га дьетице болгон. Олордын' 400 дьурттары тонолып, тоскырылып, ёртёлгён болгон.

Андый да болзо башкирлер дьай бербеген. 15 дбылдын' кийинде, башкирлер бойынын', Батырш башчызына баштадып, кааннын' черюзиле эки дбыл тартышкан. Олор ойто катап дьаба бастырган. Батыршты олдого тудала, , онын' кийинде оны Петербуртта тюрмеде ёлтюрип салган.

Башкирлер эмди базала туруп чыгала, бойынын' атту черюзиле Пугачевтын' черюзине кожулган. Олордын' башчыларынан' бир башчы болуп турганы Салават Юлаев болгон. Ол дьалтанбас дьаш повстанец болуп, бойынын' черюзиле Пугачевко кёп болушкан.

Бу ок ёйдё Поволожьяда крепостной крестьяндар: орустар, татарлар, чуваштар, мордвалар, марийцтер восстания кёдюргилеген. Пугачев бойын, император III-чи Петр деп адап, дворяндар ла онын' эмеге-

ни кальду II-чи Екатерина оны ёлтюрлп болбогон, ол тюрю артып калган деп, куучындап турган. III-чи Петрдин' адынан' Пугачев приказтарга кол салып, бастыра ороон ичине манифесттер ийип, ол манифесттерде дворяндарды кырзын деп, кычыру эдип, крестьяндарды помещиктердин' дыан'ынан', солдатка аларынан', кату каландардан' айрып турум деп, ол дыарлап турган.

Пугачев помещиктерди дыаргылап дыат. В. Г. Перовтын' картиназы.

Бастыра Поволжье ле Урал, онойдо ок Сибирьдин' бир кезиги восстанияга алдырган болгон. Помещиктердин' дыурттары, имениялары коскорылып чачылып турган, байлардын' белетеген ажын блаап, Пугачевтын' черюзине тартып берип турган. Крестьяндар помещиктердин' дыерлерин блаап алган.

Пугачев бойынын' черюзиле Казаньга дыууктап келеле, оны алган.

II-чи Екатеринанын' черюзи Пугачевтын' черюзин кыстап турды. Пугачевко Волганы темён кюнтюштюкке кайра барарга келишти. Алдында Пугачевтын' дыолында болгон поволжский городтор, Пугачевко дыуу дыоктон' бериндилер. Андыйда болзо ол городторго бектенип токтодынып албай салды.

Крестьяндардын' дьуузын басканы. Августта 1774 дьылда Пугачев Царицынга (эмди Сталинградка) дьети́ре барган. Бир канча кюн ёткён кийинде кааннын' черюзинин' отрядыла тартыжала, Пугачев дьен'дирип, бойынын' арткан черюзиле чёлгё кача берди. Мында бай казактардан' чыккан предательдер оны каан дьан'ына тудуп берген.

Пугачевты кындылайла, дьаан шайрак кайырчакка отургызала, Москвага апарып бергендер. 10 январьда 1775 дьылда болотный площадьта крестьянский дьуунын' дьалтанбас башчызын — Емельян Иванович Пугачевты кижиге ёлтюречи — палачтар ёлтюрүп салдылар.

Салават Юлаевтын' тумчугынын' юйдин дьыра тартала, ман'дайына кызыткан темирле — «уурчы, ёлтюречи» деп сестёр тан'малап салган. Онын' кийинде оны Башкирияга экелеле, онын' кажыла восстания кёдүрүп башкарган дьурттарына дьединип, камчыла сойып тургылаган. Ол чыдажарга болбос кыйынга чыдашпай, Салават бойы ёлтюринип салды.

Крестьяндар дьалтаныш дьок, дьана болбой тартышкан, андый да болзо, каран'уйга бастырып, оло ронинин' учун тартыжатанын дьарт билип албай турган. Оло айрылыжып калган бойлоры, тартыжарына чыдым организациялар ла бек черю тезёп албаган. Крестьяндарды ла бастырган албатыларды бойыла апарып, тартыжуга баштагадый, ишмекчи класс ол тужунда дьок болгон. Ишмекчи класстын' ла крестьяндардын' союзы дьок болгон.

Шак мынын' учун крестьяндар ла бастырган албатылар оодо соктырып чачтырган болгон.

32. II-чи ЕКАТЕРИНАНЫН' ДЬАН'Ы ДЬЕРЛЕР БЛААП АЛГАНЫЛА АЛБАТЫЛАРДЫ БАЗЫНЧЫКТАНГАЫ.

Крымды дьуулап алганы ла Украинаны бактырганы. Кара тайлайдын' дьакаларын алар керегинде турктарла онын' алдында I-кы Петр дьуулашкан, дье

дъен'ип болбогон. Дъан'ысла II-чи Екатерина тужунда турктардан' Азовты катап дъуулап алган, Крымды дъан'ыдан' блаап алган болгон. Крымды ол тужунда, Турцияга багып турган, татарский хандар башкарып турган болгон. Хандар ла олордын' мурзалары II-чи Екатеринага садынгылап, ого Крымда тын'ыдынып аларына болужын бергиледи.

Крымда орус помещиктер табылды. Олор крымнын' крестьяндарынын' талдама дъакшы дьерлерин блаап алып турар болдылар. Кёп татар крестьяндар Турция дъаар кача бердилер, кача бергендердин' дьерлерин орус дворяндар бойына алып турдылар. Кара талайда II-чи Екатерина Севастополь деп шибее тёзёди, анда военный корабльдар эткиледи.

Турктарла дъуулашкан дъууда орус дъаан полководец Александр Васильевич Суворовтын' ады чыкты.

Военный службаны ол тегин солдаттан' ала туруп баштаган. Суворов бойынын' дъюрюмин кату-туткан: солдаттардын' дъиир курсагыла курсакта-нып, бойын чыйрадынып, ёлён'гё уюктап дъюрген. 25 мун' черюлю Суворов турктардын' 100 мун' черюзин чачкан.

Крымды дъуулап аларыла кожо, ойто айрылары дъок эдип, Украинанын' сол дъаказы Россияга бириктирилген. Украинада гетмандардын' дъан'ын дъоголтып салган болгон. Запорожский сечке орус черюлерди кийдиреле, ол сечти качанда ойто бурулбас эдип оодып салган. Онын' дьерин кааннын' генералдары колго алган. Кезик запорожецтерди Кубаньга (тюндюк Кавказка) кёчюргилеп, олордын', кезиги Турцияга баргылаган, дъокту казактарды ла крестьяндарды дезде крепостнойлор эдип иштедип турган. II-чи Екатерина Украинанын' старшиналарын орус дворяндарла правозын тюн'ёйлөп салган.

Польшаны юлешкени. XVIII чакта Польша сюреен уядаган. Польшаны, бойы бойлорын дъаантайын кёришпес, дъаан помещиктер — пандар башкарган. Корольдын' дъан'ы уян болгон. Качан Польшага багып турган украинанын' крестьяндары восстаниеге

туруп чыгарда, Россиянын' черюзинин' кючиле, пандар бойынын' дьан'ын ойто тын'ыдып, крестьяндарды колына тудуп алды.

II-чи Екатерина тужунда Польшанын' дьерлерин блаап алган болгон. II-чи Екатерина коштой дьаткан Австрия ла Пруссия государстволорло дьептёжип алган. Олор Польшанын' кезик дьерин блаап алала, бойлоры ортодо юлежип алган. Днепрдин' он' дьаказында Белоруссиянын' ла Украинанын' эски дьерлери Россиянын' колына кирди.

1794 дьылда Польшада, Россия каанга удурлажып, Польшаны ойто тургузар учун, Костюшко баштаган, поляктардын' восстаниязы болды. II-чи Екатерина ого удур, Суворовко баштаткан, кёп черю ийген. Костюшко дьен'дирткен болгон. Дьуу тужунда оны уур шыркалайла олдьолоп алгандар. II-чи Екатерина Польшадан' Литваны блаап алды.

Бу ёйдён' ала узак ёйгё Польша алдынан' государство болоры токтоп калды.

Казахстанда ла ыраак кюнтюндюкте дьерлерди колго алганы. XVIII чакта мал азырачы казахтарда юч государство болгон: Кичинек, Орто, Дьаан Ордалар. Ордаларды хандар ла султандар башкарып турган. Казахтын' дьаан байлары ла садучылары Россияла, онын' кийнинде, Ортогы Азияга коштой дьаткан государстволорыла — Кокандала, Бухарала, онойдо ок Китайла саду ёткюргилеп турды. Бу государстволор ончозы казахтарды бойынын' дьан'ына бактырып аларга кичееп турдылар.

Казахтарга анчадала тын' Россия тийип турды. II-чи Екатерина каан болуп турар тужунда, Кичинек Ордадан' Россия дьанында дьатканынын' бир канча бёлюгин блаап алган болгон. Бу Орданын' хандары бойынын' албатызын каан колына туттуруп берип казах дьерлерди кааннын' башкаручыларына блаап аларына болушкылап турдылар.

Предатель хандарга ла орус каан дьан'ына багарына удур восстанияга казах албаты дьан'ыс катап кёдюрилген эмес.

1783 дьылда восстанияга кёдюрилип чыккан ка-

зах албатынын' бажына дьалтанбас Сарым Датов турды. Албатынын' баатыры болгон, бойынын' коркубас, дьалтанбас, герой башчызы Сарымга баштадып, казахтын' албатызы бойынын' ёштюлериле онтёрт дьылдын' туркунына тартышты. Сарымды ёштюлер ёлтюрген, восстание дьаба базылып калды. Екатеринанын' черюлери казахтын' чёлдёрине терен кирип, анда бойлорынын' шибеелерин тутты. Кааннын' генералдары бастыра кичинек Ордада бойынын' бийлейтенин тын'ыдып алды. XIX чактын' баштапкы дьарымында Казахстанды бастыразын дьуулап алган.

XVIII чактын' учы дьаар Россиянын' дьан'ына тюндюк Сибирьдин' албатызынын' арткан дьерлери бактырылды. Кааннын' отрядтары Берингов пролив ажыра Американын' кюн-тюндюк дьанына кечип алала, Аляскада Россиянын' дьан'ын тургускылаган. Аляскада кёп алтын барын билбей, XIX чакта орус каандар Алясканы баа дьокко Американын' башкарузына садып ийген.

II-чи Екатеринанын' каан болуп турарынын' учы дьаар Азербайджанды учына дьетире дьуулап, бактырып алатаны башталган.

Кааннын' дьан'ына бастырганынан' кунугып турган кёп тоолу албатыга, дьан'ы албаты кожулды: поляктар, крымский татарлар, азербайджанский тюроктар, казахтар.

XVI ЧАКТАН' 1914 ДЫЛГА ДЬЕТИРЕ РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВОНЫН' ЁСКӨНИ

Кааннын' Россиязы — Европанын' жандармазы.

33. ФРАНЦИЯДА БУРЖУАЗНЫЙ РЕВОЛЮЦИЯ, ОНЫЛА II ЕКАТЕРИНА ЛА I ПАВЕЛДИН' ТАРТЫШКАНЫ.

Францияда королевский дьян'ды ан'тарганы. 1789 дьылда 14 июльда Парижте туймеген албаты королевский тюмени, Бастилияны, штурмла алды. Тюмеле отургандарды дьяйымга божодып салды. Бастилиянын' юстинде революционный флаг кёдюрилген болгон.

Революция бастыра ороонго тюрген дьяйыла берген. Бастыра городтордо ремесленниктер, оок садуучылар ла ол тужунда кёп тоолу эмес ишмекчилер восстание эттилер. Бастыра дьерлерде крестьяндар дворяндардын' дьурттарына табарып, бариндардын' дьерлерин блаап алып, крепостной правоны торт дьок эдип салзын деп, некегендер. Кёп дворяндар гран ары дьянына качкандар.

Революционный албатыга таянып, дьян'ды буржуазия бойынын' колына алды. Францияда буржуазный революция дьен'ди.

Король XVI Людовик Франциядан' качарга ченешкен. II Екатерина, Парижте бойынын' чыгартылу кижизине, Россияга кирерге корольго орус паспорт берзин деп, приказ берген. Дье дьолдо корольды тудуп алып, ойто Парижке оны дьяан уятту апарган.

Крепостной праволу государстволор, Австрия ла Пруссия революциядан' качкан франциянын' дворяндарынын' болужыла, буржуазно-революционный Францияла дьуу баштадылар. Король, интервенттердин' контрреволюционный саназын билип, ологорго дьажытту болужып турган.

Парижтин' восстаниге чыккан албатызы королевский тюмени Бастилияны дьуулап алып дьят.

Франциянын' революционный башкарузы ороонды корулаарын тезёди. Францияда республика дьарлалган, XVI Людовикти дезе, албатынын' изменниги болгон учун казнить эткен.

Францияда корольды ёлтюрген кийнинде дьан'ы башкаруга, революционерлер—якобинецтер оок буржуазный демократиянын' улустары (крестьяндар ла ремесленниктер) турдылар. Олордын' башчылары Робеспьер ле «албатынын' надьызы» деп адаткан Марат болгондор. Якобинецтер тужунда крепостной камаанынан' крестьяндарды кайразы дьок айрып салган болгон.

Революционный башкару помещиктерден' дьерди блаап алала, керексиген кижиге садып турган.

Марат (1744—1793).

Помещиктердин' кѣм дьерлерин крестьяндар садып алган, дье онын' бир бѣлюги буржуазиянын' колына кирген.

Дье якобинецтер последовательный революционер болбогондор. Олор оок буржуазный демократтар болгон керегинде дьерди, фабриктарди, заводторды алдынан' мензинери учун тургандар. Олор ишмекчилерге, восстание чыгарып, капиталисттерле тартыжарга бербей тургандар.

Революционный албаты бойынын' ороонун корулары учун туруп чыкты. Республиканский черю интервенттердин' черюзин буза чачып, Франциядан' олорды чыгара сюрюп салган. Эмди Франциянын' черюлери бойынын' дьеринен' едѣ дьуулажып, корольдордын' ла дворян крепостниктердин' дьян'ынан' ѳскѣ албатыларды айрып тургандар.

Буржуазно-демократический Франциянын' ийде-кючи тын'ырынан' коркуп, промышленность дьянынан' дьяан кюстю ороон Англия, оныла дьуу, баштады.

Ич дьянындагы ла тыш дьянындагы контрреволюционерлер революцияла бастыра аргаларыла дьен'ишти. Олор, революциянын' башчыларына кижиле ёлтюречилерин ийип, Маратты ёлтюрдилер. Ол тужунда якобинецтер албатынын' ёштюрелерине кайралы дьок террор дьярладылар.

Дье удаган дьок франциянын' дьяан буржуазиязы дьян'ды катап бойынын' колына алды. Якобинецтердин' башчыларын казнить эдип ёлтюрлөп салган болгон. Буржуазный Франциянын' башчызы болуп генерал Наполеон Бонопарт турды.

Буржуазный революция франциянын' албатызын корольдын' ла помещиктердин' дьян'ынан' айрып, буржуазиянын' дьян'ын тургусты. Буржуазия ненин' учун дьен'ген дегежин, Францияда ишмекчи класс уян болуп, организованный эмес болгон, помещиктердин' дьян'ынан' буржуазиянын' болужыла айрылган крестьяндар дезде, буржуазияга болуштылар. Франциянын' революциязы помещиктердин' кыйын базынчыгын дьок эдип салала, буржуазиянын' капиталисттердин' базынчыгын тын'ыдып салды.

II Екатеринанын' ла I Павелдин' буржуазный революцияла тартыжуузы. Онын' империясында революция дьялбыштанып чыкпазын деп, II-чи Екатерина коркуп турган. Революцияга кююнзөп турган улус Россияда ол тужунда бар болгон. Ол ёйдёги эн' артык юредюлю улустардын' озочылы дворянин Радищев «Петербургтан' Москвага дьорыктаганы» деп атту бичик бичиген, ол бичикте дьяжыт дьогынан' крепостной правого ло самодержавияга удур чыгып, помещиктерге удур тюймеген крестьяндарга кююнзеген. II Екатерина Радищевти Сибирьге ссылгага ийеле, онын' бичигин ёртёп салзын деп, приказ берген.

Францияда буржуазный революцияла тартыжарын II-чи Екатерина бойынын' талдама тёс задачазы деп бодогон. Франциядан' Россияга качкан дворяндарды ол кююнзөп алып турды. Парижте дьаткан бастыра орустар франциядан' барзын деп кату приказ берген. II Екатерина Францияла дьюулажып тур-

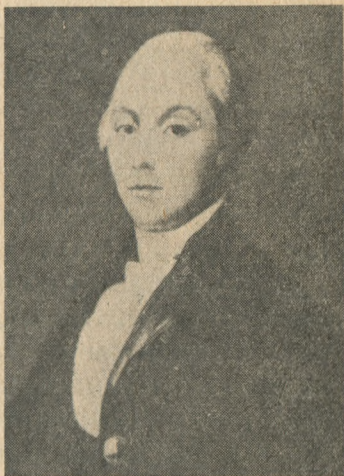
ган бастыра государстволорго болужып турган. Ол Австрияга акча берип турды, Польшанын' кезик дьерлерин Пруссияга берди, ологго болужарга орус черюлер ийер деп, сёс берип, бойынын' черюзин походко белетеп турган. Дъан'ысла 1796 дъылда сакыбай келген ёлюм буржуазный Францияла дъуу баштаарына ого буудак болды.

II Екатерина ёлгён кийинде, каан болуп онын' уулы I Павел турды, ол буржуазный революцияла тартыжуды токтотпой, ёткюрип турды. Россияда алдынан' ээленген бастыра типографияларды бектеп, французский бичиктерди кычыраарын ла Францияда революция керегинде куучындажарын токтодып салды.

I Павел Францияла дъууды баштап алып, ого удур Суворовты ийди. Суворов бир канча дъен'ю алды. Дье союзниктер — Австрия ла Пруссия — Суворовко болушпадылар. Орус черю аш курсак дъок артып калды. I Павел Суворовтын' черюзин ойто дъандырып, Францияла мир этти, бу ёйгё Наполеон Бонапарт Францияда революцияга удур государственный переворот эделе, бастыра дъан'да башкаручы боло берди. I Павел, Наполеон революцияла тартыжып дъатканын кёрёлё, оныла союз эткен.

Наполеонла куучындашканы, Россия ла Англиянын' ортозы дъарашпай юзюлерине дъетирди. Англиянын' союзнигинен', Павел онын' ёштюзи болуп кубула берди.

I Павел ле Франциянын' ортозында союзты дъаратпаган дворяндар, Петербургта Англиянын' чыгартылу кижизинин' болужыла, дъажыттв сюме тургузып, Павелди ёлтюрдилер.

Радищев А. Н. (1749—1802).

34. КААН 1-кы АЛЕКСАНДР. 1812 ДЬЫЛДАГЫ ДЬУУ.

Грузияны бириктиргени. Павелди ёлтюргенинин кийининде, ширееге отурган онын' уулы I Александр адазын ёлтюрерге эткен сюмеге кожо киришкен. Петр ла II Екатеринанын' Кара талайдын' дьакалары ла Кавказтагы бай дьерлерди дьуулаарга баштаганын, I Александр токтотпой, ёткюрип турды. Эн'ле баштап ол Грузияда тын'ыдынып алган.

Ол тужундагы Россияда чылап, Грузияда помещиктер бийленген. Крестьяндар дьардын тюзетпей, ологро эртен турадан' ала эн'ирге дьетире, иштеп тургандар. Крестьяндар таштан' эткен сакляларда, дьерден' эткен тураларда дьаткан. Кыраларынын' ла садтарынын' ажынын' туююминин' кёбизин олоордын' господалары — помещиктери блаап алатан болгон. Грузияла айылдаш дьаткан государстволордын' — (Турциянын' ла Ираннын') башкаручылары, грузиянын' бай дьерлерине келип, курулада тоноп, крестьяндарды онон' кёп тюредип тургандар.

Бир катап онойып табарып келип, 10 мун' грузиндарды иранецтер олдого апарган кийинде, Грузиянын' кааны I Павелден' болуш сурады. Грузиянын' столицазына Тбилисиге, кааннын' черюзин экелдилер; 1801 дьылда Грузия Россияга бурултазы дьок бирикти. Ираннын' каандарынын' Грузияга келип тоночы табарулары токтой бердилер.

Грузия Россия кааннын' мензингени болды. Судка ла ёскё учреждениелерге орус чиновниктерди отургызып салган. Грузиянын' бастыра учреждениелерине келип турган улус, грузин албаты билбеген, дьан'ысла орус тилиле эрмектешсин деп, ологр некегендер. Грузияда крепостной право токтобой турган. Кату базынчыктадып кыстадып турган грузиндердин' крестьяндары бойларынын' помещиктерине ле кааннын' чиновниктерине удурга восстаниени дьан'ыс катап кёдюрген эмес, дье грузин князьтардын' ла дворяндардын' болужыла, кааннын' черюлери олоорды кайралы дьок базып тургандар. Грузиянын' дво-

рян-крепостниктерине таянып, I Александр Закавказиёде тын'ып алды.

Финляндия ла Бессарабияны дьуулап алганы. 1805 дьылда I Александр, Англияла дьуу союзын каттап тургузала, бойын Франциянын' императоры деп дьарланган I Наполеонло дьуу баштады.

Наполеон I Александрдын' черюзин оодоло, франциянын' тес ештюзиле — Англия ла Россия садуды токтотсын деп некеди. Дьен' дирген I Александрга арга дьокко дьёпсинерге келишти. Мынын' учун Швецияла, Турцияла дьуулажарына буудак этпес деп, орус каанга Наполеон сес берген. Наполеон бойы кюнбадыш Европадагы албатыны бастырына дьуук дьуулап, Франциянын' бийленерине бактырган.

Наполеон Бонапарт
(1769—1821).

Удаган дьокко I Александр Швецияга дьуу дьарлап, шведтердин' колында турган Финляндияга бойынын' черюзиле тюрген кирди. Орус черю кышка Ботнический заливты тошло кечип, Швециянын' столицазына коркуду этти. Швециянын' короли 1809 дьылда мир эдип, Финляндияны Россияга берерине дьёптёнгөн.

3 дьылдын' бажында I Александр Турциядан' онын' алдында колго алган Бессарабияны—Днестр ла Пруттын' ортозындагы областын дьуулап алган.

I. Наполеонло 1812 дьылдагы дьуу. Дье Россиянын' ла Франциянын' союзы узак турбаган. Помещиктер ле садучылар Англияла дьайым садыжарына сюрөкөй дьылбиркеп, Наполеонло керегин юссин деп кааннан' некегендер. Крепостничествоны дьок эдип салган буржуазный Франциянын' дьедимдю дьозо-

гы улам, Россияда олоордын' бийлегени уядап калар деп, дворяндар, онойып ок, коркугандар. Олор каанга угузу берип, ол угузуда помещиктердин' крепостниктердин' дыан'ын тын'ыдарын, база буржуазный Францияла тартыжуны оной ары ёткюрзин деп сурап некегендер. I Александр дыёпсинди. Англияла саду катап башталды; дыан'ы дыууга белетенери башталды.

Французтар кюйюп турган Москвада.

Наполеон дыаан, 500 мун' кижиден' артык, черюзиле 1812 дыылда, дыайгыда Россияга табарды. Орус черю бастыразы 200 мун' кижиде болгон. Олор кайра дыана барып, бойынын' дыолюнда белетеп алган бастыра аш курсакты ла дыуу дыепселин дыок эдип тургандар. Удаган дыокко Наполеон Литваны ла Белоруссияны блаап алып, Москва дыаар кёндюкти. Наполеоннын' Россияга киргени, орус албатыны блаап алачыларла тартыжарына кёдюрди, крестьяндар партизанский дыуу баштадылар .

Август айдын' учында Москванын' алдында Бородино дыурттын' дыанында эн' дыаан дыуу болды. Орус черюлер, олоордын' ороонын тюредип турган ёштюле сюрёкей тын' тартышты. Бу канду согушта

50 мун'нан' артык орустар ёлди, дье орус черюнин' кючи сынбады.

Французтардын' ёлюми дьаан болды, дье керектин' аайы эмдеенче олордын' дьянында артыкту болды. Орус черюдин' башчызы генерал Кутузов Москваны Наполеонго дьуу дьогына берип, черюзин корулап аларга, дьяна кайра барарга шююди.

Французтар Москвага кирип алдылар. Городто дьяан ёрттёр башталды. Кёп ту'ралар кнойюп калды. Москвада Французтар аш-курсака дьок артып калдылар.

Кыш дьууктап клеетти. Онын' керегинде Французтарга отуруп каларга арга дьок болгон. Наполеон черюзиле Москвага келип турар тужунда тюредип салган дьолло ойто кайра барды. Ёскё дьолло ойто барарга онын' ченешкенинен' неме болбоды — ёскё дьолдор орус черюлердин' колында болгон.

Эртеги сооктор тюшти. Наполеоннын' черюлери тон'ып, олордын' ортозында оорулар башталды. Партизандар табарып, кезик французский отрядтарды кырып турган. Наполеоннын' бастыра дьяан черюзинен' Россиядан' гран ары дьянына ойто дьянгандары 30 ла мун' кижии.

Наполеон дьян'ы черю дьууп алып дьууды кёндюктире берди. Дье эмди ого удур Россияла союшту Пруссия, Австрия, Англия ла Швеция туруп чыкты. Город Лейпцигтин' алдында олор Наполеонды оодып салдылар. Союзниктер Франциянын' гранын ажып, Парижке кирдилер.

Наполеонды дьен'гендери Францияда катап эски французский корольдын' ла князьтардын' дьян'ын тургустылар. Французский революция тужунда казнить эткен корольдын' карындажы, башкарып тура барды. Наполеонды Атлантический тен'истеги ыраак ортолыкка ссылкага ийди. Алдында Наполеоннын' дьуулап алган Европанын' бастыра ёскё государстволарында, онын' сюрюп салган корольдоры ла князьтары база ок башкарып тура бердилер.

I Александрга, онын' Наполеонло тартышканы учун, союзниктер Польшанын' бир бёлюгин, онын'

тёс городаы болгон Варшавазыла катай берип салгандар.

Европада революцияла тартыжарга, орус каан, Пруссиянын' короли ле Австриянын' кааны бойлорынын' ортозында реакционный «Священный союз» эттилер. Албатылардын' восстаниелериле тартыжарга олор бойы-бойлорына болужар эдип чертенгендер. Бу реакционный союзтын' башчызы орус каан I Александр болгон. Кааннын' Россиязы Европанын' жандармазы боло берген.

35. ДЕКАБРИСТТЕР.

Дворянский революционерлердин' дьажытту обшестволоры. I Александр мылтык алдына сюрекей кёп черю туткан. Европейский гранга дьуук турган черюди, башка аайлу военный дьурттарга кёчюрип салды, олор анда дьуу службазын ёдюп, дьерин иштеп, бойлоры азыранып, кийингендер. Бу дьурттардын' начальниги казыр, кату, дьаман кылыкту генерал Аракчеев болгон.

Онызы дьогынан'да уур болгон, черюде бюткюл 25 дьыл турган солдаттардын' дьадыны, каторгадан' дьаман боло берген. Бастыра кюнди олор эмезе дьалан'да иште, эмезе дьуу юредюзинде ёткюретендер. Олордын' кижиле аларын да офицерлердин' талдап кёстёп бергениле алар эткен. Кичинекле буру учун солдаттарды ла крестьяндарды, кезикте ёлгёнчё ачыныш дьогынан' агашла согуп тургандар.

Кааннын' мынайып дьан' билингени ле крепостнический дьюрюм дворяндардан' анчадала озочыл болгон улустарын сюрекей ачуркандырып турган. Олордон' кёп улус офицерлер болуп тургандар. Гран ажыра эткен походтордо, Францияда крепостной право дьогынан' крестьяндар артык дьадып тургандарын, именияларда ла фабриктарда дьалдап алган кюч, крепостнойдыйына кёрё, астамду болуп турганын, олор кёрдилер. Кюнбадыш Европадагы городтордо улустар Россиядагызынан' бай, культурный дьатканын, олор кёрдилер.

Бу дворяндар бойынын' төрөл ороонында андый ок дьюрюм керегинде санагандар. Олор дьяжытту революционный обществолор «Кюнтюндюктеги общество», «Кюнтюштюктеги общество» тезёдилер.

«Кюнтюндюктеги обществонын'» члендери крепостной правонын', ёскёртё айтса, крестьяндарды базып турган дворяндардын' дьян'ын дьок эдип саларга санангылап, дьерди бастыразына дьюук помещиктерге артызып саларга шююгендер. Олор каанды артызып, онын' дьян'ын дезе дьян'ысла кыскартып саларга керекти дьарадып тургандар. Бу обществонын' тёс башчылары поэт Пушкиннин' надьызы Рылеев база офицерлер—Трубецкой ло Каховский болгондор.

Украинада, кааннын' черюлеринде, бичикчи, база дьалтанбас полковник Пестельге баштаткан «Кюнтюштюк общество» тезёлди. Ол, крестьяндарга дьян'ысла дьяйым берер эмес, дье дьерди де берер керек деп, шююп турган. Пестель, Россияда республика болзын деп, кююнзеген. Ол каандыла онын' билезин ёлтюрп саларга керек деп, шююлте берип турды. Дье бу дьяжытту обществолордын' члендери дворяндар болгон, албатыны восстаниеге кычырарга олор коркугандар. II Екатерина тужунда дворяндарга удур крестьяндардын' восстанияларын олор ундубай тургандар. Революцияны олор дьян'ысла олорго баштаткан черюлердин' болужыла эдерге санангандар.

Декабристтердин' восстаниези. 1825 дьылда I Александр ёлгён. Анда балдар дьок болгон. Каан болуп, онын' карындажы Николай турар учурлу болгон.

1825 дьылда 14 декабрьда эртен тура, Петербуркта офицерлер — «Кюнтюндюктеги обществонын'» члендери, сенаттын' алдында площадька бойлорынын' полкторын экелеле, I Николай каанга присяга берерге мойноп ийгендер. Олорго гвардейский матростор бирикти. Восстание эткендер бойынын' тёс башчызынын' князь Трубецкойдын' приказын сакидылар. Дье ол коркуйла площадька келбеген, вос-

стание башчызы дьок артып калды. Николай, ого чындык черюлерди алдырып алала, восстаниеге чыккан полкторды курчап алган.

Восстание эткен черюлердин' дьянына крепостнойлор, мастеровойлор, ишмекчилер — строительдер дьуулып алдылар. Николай дьянында артып калган солдаттарды олор агашла, ташла согуп тургандар. Дье анда да олордын' болужыла тузаланарга революционер-дворяндар коркуды.

1825 дьылда, 14 декабрыда Петербургта восстание эткендерди пушкаларла атсын деп, I Николай приказ берди.

Восстание эткендерге куучындажарга Николай губернаторды ийди. Офицер Каховский губернаторды ёлтюрүп салды. I Николай бойынын' черюзине бютпей, кючле баштаарга узак дьюрек алынбай турган. Дьян'ысла эн'йргери, качан артиллерияны экелерде, восстание эткендерге пушкалардан' атсын деп, приказ берген. Мылтык атканы кюркюрей берди. Восстание эткендер ле албаты туш башка качкылады. Площадьта ёлтюрткен ле шыркататкан канча канча дьюс улустар артты.

Эки неделенин' бажында Украинада Киевтин'

дьанында — «Кюнтюштюктеги общественнын» офицерлери Черниговский полкто восстание кедюрдилер. Олор бойынын полкын, организацияда турган ёскё черюлерге бириктирерге апарган. Восстание эткендерди базарга I-кы Николай ийген черюлер, ол полкты оодып салдылар.

Восстаниени базып салып, ого киришкендерди I Николай арестовать эделе, кату каруузына тургусты. Беш тес башчыларды бууп салган (Пестель, Рылеев, Каховский, Муравьев-Апостол база Бестужев-Рюмин). 100 ажыра офицерлерди — заговорщиктерди Сибирьге ссылкага ийген. Канча дьус солдаттарды «строй ёткюре» айдап, кижисайын бир канча дьус катап агашла соктылар, кёп улусты албан каторга ла Кавказта дьууда турган черюге ийдилер.

1825 дьылда декабрьда восстание эткен дворян-революционерлерди декабристтер деп адагандар. Олор кёп дьок болгон, олор улусла колбузы дьок болгон. Дье декабристтер баштап биригеле, дьажыт дьогынан, колында мылтыкту, кааннын тес городынын бойында самодержавияга удуратуруп чыктылар. Олордын кереги ёлбёди. Оны революционерлердин онон арыгы юйелери ёткюрдилер.

I Николай каан болуп алып, революцияла тартыжарын тес задачага бодоп, эски крепостнический эжилерди бастыра аргазыла корулаган.

36. ЖАНДАРМДАРДЫН ЛА ЧИНОВНИКТЕРДИН ЦАРСТВОЗЫНДА.

I Николай. I Николай каан керегинде, ол дьаш бала болордо, онын юредючизи айдып туратан: «Онын колында бичикти мен качанда кёрбёдим

П. И. Пестель, К. Ф. Рылеев, М. П. Бестужев-Рюмин, С. И. Муравьев-Апостол, П. Г. Каховский — I Николайга кыйынду ёлтюртен беш декабристтар.

онын' эткен немези дьан'ысла — фронт ло солдаттар». Андый кижии Россиянын' кааны боло берди.

1825 дьылда 14 декабрьдагы восстаниеден' I Николай сюрекей коркуган. Революцияла дьен'ижерге ол башка ан'ылу жандармдардын'—полициязын төзөгөн. Жандармдардын' начальниги дьан'ысла каанын' бойына баш билиндирген.

Бастыра дьуртты көрүп турарга чокум шин'деш тургузылган. Жандармдар ла дьажытту полициянын' агенттери бастыра государствонын' ичинде дьорюп турдылар. Албатыда кандый эрмек барын, база улустын' бойлорынын' ортозында эрмектешкенин олор тын'дап тургандар. Кичинекле сезик учун, шин'деп көрбөгөн дьетириюлер аайынча, улусты арестовать эдип тургандар.

I Николай Россияны дворян чиновниктер ажыра башкарган. Олордын' ортозында дезе карынчылар ла казна уурдачылар көп болгон.

Учреждениелерде ле судтарда чиновниктер дьурт албатыдан' карын некежип алып, олорды албадагылап, кыйнап тургандар.

I Николай Россияда кату, агаш дисциплина тургузып алган. Ол тужунда солдаттарды, крестьяндарды, арестованныларды помещиктерге ле каанга удур барып тургандарды бастыраларын согуп тургандар: чыбыкла, тарыскала, ат камчызыла, агашла соготондор.

Крестьяндарды помещиктерге онон' көп иштеткен. Олордон' бастыра дьерлерди блаап алып, барщинаны ла оброкты элбеткен.

Крестьяндар андый кату албан дьорюмге чыдап болбой, крепостниктердин' андый дьан' билинерине удур, восстание чыгаргандар. Олор тон' казыр помещиктерди елтюрүп, олордын' усадьбаларын ертөп, коскорып, барщинага иштеерин, оброк төлөөрин мойноп тургандар. Крестьяндардын' тьюмендери токтобой турды.

Дьан'ды дьаратпай турган крестьяндарды каанын' черюлери ле полиция кайралы дьок базып, олорды кату бурулап тургандар.

Александр Сергеевич Пушкин (1799—1837).

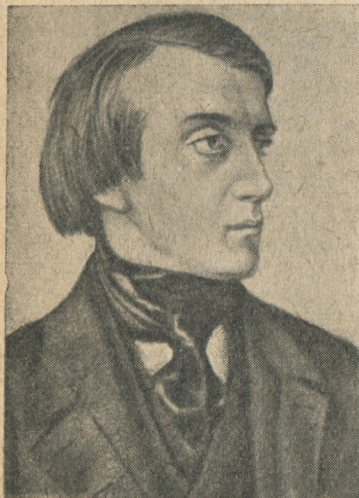
Кааннын' Россиязында дьадарга, чыдаары дьок, кюч болгон.

Улу орус писательдер. Улу Украинский поэт Шевченко. I Николай тужунда улу орус поэт Александр Сергеевич Пушкин дьуртаган. Ол («Евгений Онегин», «Борис Годунов», «Капитанская дочка» база оной до ёскё) кёп произведениелер бичиген, олорто бис эмдиге де дьетири оморкоп дьадыбыс. Пушкин орус литератураны тэзёди.

Пушкин 1799 дьылда Москвада, дворянский биледе чыккан. Ол бала тужунан' ала стихотворениелер бичиирин баштады. Царский селодо (эмди Ленинградтын' алдында, город Пушкин) дворянский школды лицейди божодоло, ады чуу чыккан писатель болуп, декабристтерле дьууктажып алган. Бойунун' стихотворенияларында ол крепостной правоны ла самодержавияны кезе дьаратпаган болгон. Андый

стихотворениелерди кепке базарга болбос болгон, оларды колло бичип, дьажытту кычырып, бастыра дьерлерге таркадып тургандар.

Бу стихотворениелер керегинде I Александр каан билип алала, Пушкинди эн' баштап кюнтюштюк дьаар, онын' кийинде эки дьылга бойынын' деревнезине ссылкага ийген. Дьорюминин' учына дьетице Пушкинди дьаантайын жандармдар истеп, шин' деп турды. Ого анчадала, Пушкин декабристтерле дьуук колбулу болуп турганын билип турган. I Николай тужунда, дьадарга кюч болгон. Пушкиннин' произведениелери каан I Николай бойы дьаратканла тужунда, кепке базылатан.

Виссарион Григорьевич Белинский (1811—1848).

Каан Пушкинди кербес болгон. Кааннын' кедечи-лери улу поэтти ачындырып туратандар. I Николай бу ачындырыш керегинде дьакшы билип, качан дуэль де эдерге дьеткен тужунда, нениде этпеген.

Пушкин дуэльде бойынын' бир ачындырткан кижизиле адыжып, 1837 дьылдын' баштапкызында ого ёлтюртти.

Жандармдардын' каандыгында дьайым санаага дьер дьок болгон. I Николай Кавказта черюге база бир адычуу чыккан поэтти Михаил Юрьевич Лермонтовты ссылкага ийген. Поэт бойынын' стихотворениезинде Пушкинди ёлтюргендерди — придворный дымекчилерди каргап салган учун, каан оны горецтердин' окторынын' алдына ийди. Кавказта Лермонтовты дуэльде эш-неме этпес офицер ёлтюрген. Онын' керегин угала I Николай айтты: «Ийтке — ийттин' ёлюми».

Ол ёйдёги ючинчи дьаан писатель — Николай

Васильевич Гоголь I Николайдын' чиновниктеринин' дыан' билинип турганын бичип салды. Онын' дыакшынак «Мертвые души» ла «Ревизор» деп произведениелеринде крепостнический Россиянын' уур дьюрюмин дыап-дыарт, база чындык бичиди.

I Николай тужунда жандармдарга тукуртып, чечет оорулу ады-чуу чыккан орус литературный критик - революционер Виссарион Григорьевич Белинский ёлди.

I Николайдын' Россиязында дыаан орус композиторго М. И. Глинкага да дыадарга кюч болгон. Михаил Иванович Глинка баштапкы национальный орус «Руслан ла Людмила» деп операны этти. Анда ол дыан'ысла орус албатылардын' эмес, дые Россиянын' ёскё дё албатыларынын' кожон'ынын' музыказын берди. Дворяндар бу дыакшынак произведениенин' дыаражын билип албадылар, Глинканын' операзын удаган дыоктын' бажында театрларда кёргюзерин токтодып салды. Ачынган Глинка Россиядан' дьюре берди. Ол гран ары дыанында ёлгён.

I Николай украинанын' да поэт-революционер база художник Тарас Григорьевич Шевченко ло кату расправа эдип кыйнаган. Шевченко баштап крепостной болгон, онын' кийнинде выкуп берип, дайымга чыккан.

Бойынын' стихтарында ол Украинанын' ла каан Россиянын' ёскё дё албатыларынын' базынчыктатканы керегинде, крепостнойлордын' уур дьюрюми керегинде, каандардын' ла пандардын' бойлоры дыан' билингени керегинде ле албатынын' правозы дыок керегинде бичиген.

Тарас Григорьевич Шевченко
(1814—1861).

І Николай Шевченконы солдатка береле, Казахстанга аткарып, поэтке бичиирге де дьураарга да бербей, токтодып салды. Шевченконы солдаттардын казармазында он дьыл кыйнагандар, дье онын ийдезин солуп болбодылар. Бойынын стихтерин ол туйказынан бичип турды. Олорды ончозын Украинада дьан'ысла совет дьан тужунда «Кобзарь» деп онын стихтарынын дьуунтызында кепке баскан.

37. КАВКАЗТЫ ДЬУУЛАП АЛГАНЫ.

Арменияны дьуулап алганы. II Екатерина тужунда Азербайджанды бириктирерин баштаган. Азербайджанды Иран дьан'ынан юзюп алып, Россияга кеп оок княжестволорды бириктирген болгон. I Александр тужунда Азербайджанга ла Грузияга кеп черюлер ийилген болгон.

Ираннын Шагы бойынын ээленгенин ойто буруп аларга ченешкен. I Николай тужунда орус черюлер шахтын черюлерин оодоло, Иранский башкаруучулардын базынчыгында канча дьос дьыл кыйналып турган, Армениянын албатыларын Россияга бириктирип салган. Закавказиеде бойынын бийленерин кааннын Россиязы онойып тын'ыдып алды.

Кавказтын бийик кырлары Россиянын ёске дьерлеринен дьан'ы владениелерди бёлюп турды. Бу кырларда дьуучыл горецтер дьатты. Олорды кемде бактырып болбогон. I Николай да узак ёйгё олорды бактырып болбогон.

Онын черюлери горецтердин аулдарын ёртёп, олордын колына учурагандарды ончозын ёлтюрип тургандар. Кырлардын эдегинде шибеелер эдип, ол шибеелерден табару эдип, горецтерди онон ары ыраада кырларга кыстап тургандар.

Кыр дьиктеринде ле агаш ортозында дьажынып, тёрёл кыр дьерлерин дьакшы билип, дьайым сююп турган горецтер бойынын кемнен де камаан дьок учун дьадарына, дьана тюшпей тартыжып, алтам ээчий алтам сайын бойынын дьерин корулап турдылар.

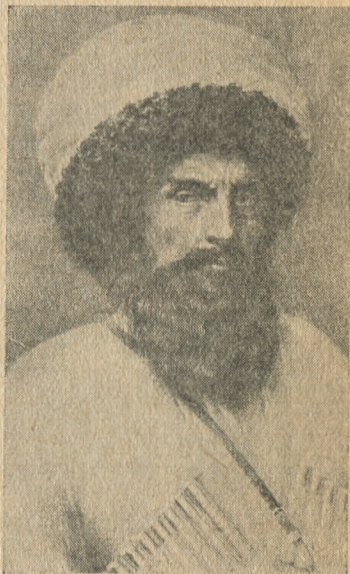
Тартыштын' дьен'юзине ол тужунда кюнтюндюк-теги Кавказта оннон' артык тоололып турган, башка уктардын' ла албатылардын' ортозында бириккени дьок болгоны, буудак эткен. Горецтер кёп тужунда бойы бойлорыла ёштёжип тургандар, орус генералдар дезе, бир албатыны бирюзине тукурып, дьян'ыстан' оlorды оодып тургандар.

Шамильге баштадып, камааны дьогы учун горецтердин' тартышканы. Горецтерди талантту, ийделю Шамиль бириктирди. Ол Дагестанда чыккан, дьаш тужунан' ала дьалтанбазыла, дьяна тюшпезиле ан'ыланьп турган.

Шамиль кючтю, дьалтанбас, эптю, атка сюрекей дьякшы дьюрер, мылтыкла дьаспай адатан, качанда арыбас дьюзечи ле дьюгюрюк болгон. Шамиль дьалтанбас, керекти билер кижиди болгон учун, горецтердин' ортозында влияниелю болгон. Шамиль билгир башкаручы ла талантту полководец боло берди.

Ол горецтердин' дьяан государствозын' тёзёди. Башка област'тардын' бажында, горецтердин' эн' сагыштуларынан' ла дьалтанбастарынан' Шамиль чыгарган начальниктер турды. Бойынын' тёрёл дьерин корулаарына, кажыла горец дьуу керегинде — мылтыкла тан'ма адарына, юлдюле чабарына, тан'атла дьюрерине — юренер учурлу болгон.

Шамиль 30 мун' кижиден' артык черю дьууп алган. Анда пушкалар да бар болгон. Шамиль мекелеп, орус черюлерди ыраак кырларга ээчидип турган. Ойто барар дьолды горецтер таштарла, база кескен агаштарла туй бектеп турган. Тозып алып горецтер орус отрядтарды дьоголтып кырып тургандар.

Шамиль (1798—1871).

Кавказты учына дьети́ре дьуулап алганы. Шамильге баштадып, кю́нтюштюктеги Кавказтын' горецтери 25 дьыл героический тартышкандар. Дье о́лор I Николайдын' дьаан черюзин дьен'ип болбодылар. I Николай Кавказка тудушла дьан'ы черю ийип турган. Горецтерди ачанала алып тура бердилер, агаштарды дьоголтып, дьурттарды бузуп, кырларда дьол ё́ткюрип, араайда болзо, дье дьана тьушпей ичкерлеп тургандар.

Горецтер кааннын' черюлериле дьуулажарга барып дьадылар.

Шамильдин' черюзи кайылып турды, кёп улусты ё́лтюрип, о́лдього алды, кезик горский уктардын' дьаандарын генералдар карындап алып, бойынын' дьанына дьайылтты. Бир канча дьюс горецтерле Шамиль аул Гуниб деп (Дагестанда) бийик кырга дьажынды.

Бастыра дьанынан' орус черюлерге курчаткан Шамиль ле онын' не́кёрлөри героический коруланьып, дье о́лдього аргазы дьокто кирди. Бу I Николайдын' ё́лгёнинин' кийининде, II Александр каан ту-жунда болгон.

38. ЕВРОПАДА 1848 ДЫЛДАГЫ РЕВОЛЮЦИЯ. КАРЛ МАРКС ЛА ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС.

1848 дылдагы революция ла I Николай. XIX чактын' ортозы дьаар Европада промышленность тын' ёзюп келди. Бир канча государстволордо дьаан промышленный центрлер тезёлди, дьан'ы машиналу кёп фабриктер ле заводтор боло берди, темир дьолдор тюрген эдилип турар болды. Фабриканттар ла заводчиктер дьаан астам алып турды. Бай-миллионерлер табылды. Государстводо кюч ле дьан' олордын' колында боло берди.

Ёзюп турган промышленность тамла кёп иштеер кол некеп турган. Озодо болбогон, дьаан тоолу ишмекчи класс — пролетариат тезёлди. Бойынын' пратволоры учун ол капиталисттерле дьажыт дьогынан' тартыжа берди. Анчадала 1848 дылдагы революцияда Парижтин' пролетариадынын' ады-чуу чыккан.

1848 дылда 22 февральда Парижте революция дьалбыштанып чыгып, Франциянын' городторына тюрген дьайыла берген. Король гран ары дьанына качты. Францияда буржуазный республика дьарлалды.

Дье Францияда революция ишмекчилерге кандыйда дьен'илте экелбеди. 1848 дылда июнь айдын' учында Парижтин' пролетариады бойлорынын' ээлери — капиталисттерге ле буржуазный республиканский башкаруга удуга туруп чыктылар. Ишмекчилер дьана тюшпей юч кюн героический тартышкандар. Олордын' эмегендери ле балдары корголдьынан' ок эдип, баррикадалар эдерине болужып, солдаттардын' окторынын' алдына дьуучылдарга курсак апарып тургандар. Ишмекчилерге удуга буржуазия дьакшы дьепсеген черю ийди. Кайралы дьок тартыжу болгон, ишмекчилер дьетире дьакшы бирикпеген, олордо мылтык дьетпей турган, ишмекчилерге крестьяндар дьанынан' болужы дьок болгон учун, восстаниени базып салган. Дьен'дирткендерди буржуазия кату бурулады, канча мун' кижини адып, тюрге таштап, кату албан ишке ссылгага ийген. Буржуазия дьен'генин дьыргады.

Парижте революция керегинде ле Пруссия ла Австрияда туймен керегинде баштапкыла дьетириюди угуп, I Николай бойынын' черюзин Пруссиянын' ла Австриянын' граница дьанына ийди. Онын' кёрбей турган революционный туйменди бойынын' черюзи-ле тумалап саларга ол ей сакыды.

1848 дьылда Парижтин' ишмекчилеринин' июньдагы восстаниязы.

Францияны ээчий революция Европанын' кёп государстволорында башталды. Австриянын' столица-зы Венада восстание эткен ишмекчилер, студенттер ле ёскё городто дьаткандар дворяндардын' дьанын ан'тарып ийдилер. Каан Венадан' качты.

Берлинде баррикадаларда революционный ишмекчилер 18 час согужып, корольды дьана бастырды. Пруссияда крепостной правоны дьок эдип, дьан'ы башкару тездидилер. Европанын' ёскё дё ороондорында ишмекчилер ле дьаткан дьурт албаты корольдорго, дворяндарга да бир кезикте капиталисттерге де удур туруп чыгып турдылар.

Революция Австрийский империянын' бир бёлюгине — Венгрияга дьайылды. Австриянын' каанынын' сурагы аайынча, I Николай бойынын' черюзин Венгрияга ийип, революцияны базып салды.

Европанын' жандармазы I Николай каан, революцияла онойдо тартышкан.

1848 дьылдагы революцияга туруп чыккан дьаш классты — пролетариатты кандый да кючтер тумалап болбоды.

Карл Маркс ла Фридрих Энгельс. Пролетариаттын' улу юредючилери ле башчылары Маркс ла Энгельс болгондор.

1848 дьылда олоор Германиянын' революционный ишмекчилеринин' улу башчылары болуп чыккандар. Ол тужунда Маркска 30 дьаш болгон, надьызы Энгельс дезде 28 дьашту. Олор эн' баштапкы революционерлер коммунисттер болгондор, революциядан' озо коммунистердин' союзын тезеп, адычуу чыккан «Коммунистический манифест» бичик бичидилер. Бу манифестте олоор бастыра телекейдеги ишмекчилерди бойынын' ёштюлериле—капиталисттерле тартыжарга кычыргандар. Онон' бери олордын' «дьер юстинин' пролетарийлары, бирикилегер» деген кычырузы, телекейдеги ишмекчилердин' маанызы боло берди.

Германияда революцияны базып салган кийинде, Маркс ла Энгельс Германиядан' барбас аргазы дьок болуп, Англияда барып дьуртай бердилер. Олорго кюч дьадында, дьадарга ла иштеерге келишти. Маркстын' билези сюрекей тюреген. Аргазы барынча Энгельс бойынын' надьызына болужып дьок дьединбезине, база кюч дьетпей кунуксыганына болужып, санаркаганын ла сююнгенин кожо юлежип турды.

Дье уур дьадын улу революционерлерди сыныктырып болбоды. Колкючиледьаткандарды капиталисттердин' базынчык кыйынынан' айрып аларга, бойлорынын' баштаган улу керегин олоор чылабай, онон' ары ёткюрип турдылар.

Олоор кеп бичик бичигендер, ол бичиктерден', капиталисттерле канайда тартыжып, олорды канайда дьен'ерин ишмекчилер билип алгандар. Базынчыктап тургандардын' ла базынчыктадып тургандардын' ортозында качанда болзо кату тартыжу ёдюп турды

деп, Маркс ла Энгельс ишмекчилерди юредип турды. Капитализм тужунда андый тартыжу буржуазияла ишмекчилердин' ортозында кыялта дьок болуп, ол тартыжу учында, ишмекчи класстын' дьен'ериле божоор. Ишмекчи класс буржуазиянын' дьан'ын ан'тарып, бойынын' революционный дьан'ын — пролетариаттын' диктатуразын тургузып алар. Дьен'ген пролетариат, класс дьок, кижинин' кючин кижидьири де дьок, — коммунистический общество тезеп алар.

Маркс ла Энгельс бастыра ороондордын' ишмекчилерин дьан'ыс дьаан кючтю коммунистический партияга биригерине кычырып тургандар.

39. КААННЫН' РОССИЯЗЫ 1861 ДЬЫЛДАГЫ РЕФОРМАНЫН' АЛДЫНДА.

Промышленностьтын' ёзюми. XIX чактын' ортозына дьетице крепостной Россиянын' промышленность табынан' ёзюп турган. Городтордо государствонын' бастыра дьурт улузынын' дьан'ысла он юлюзи дьаткан. Фабриктерде ле заводтордо дьюкле 500 мун' ишмекчилер иштеген. Олордын' ортозында, помещиктер оброкко божоткон крепостнойлор фабрикаларда дьалга иштеп турганы кеп болгон. Фабрикаларда машиналар ла буу двигательдерди дьан'ыла дьепсеп тургандар. Волгада ла Днепрде пароходтор дьан'ыла баштап керюнген болгон. Москва ла Петербургтын' ортозында — дьан'ыс ла дьаан темир дьол эдилген болгон.

Фабриканттар ла заводчиктер кеп фабриктер ле заводторды, дьалданып иштенгедий дьайым улус ас болгон керегинде, эдер аргазы дьок болгон. Онон' башка Россияда товарларды, крепостной крестьяндар ас алып турган керегинде, садарга кюч болгон.

Городтордо дьурт албатынын' ёзюминен', фабриктер ле заводтордын' тоозы ёзюп турганынан', Россияда аштын' садузын тын'ыдып турды. Кеп ашты помещиктер гран ары дьанына, анчадала промышленный Англияга, апарып тургандар. Олор са-

дуга кѣп ашту болорго кююнзенгендер, онон' улам крепостнойлорды там тын' кыстап тургандар.

Крепостной право помещиктердин' хозяйствозынын' ёзюмине буудак эдип турганын, дьалду ишмекчилер артык иштеп, олорды тударга да он'ой болуп турганы, кѣп помещиктерге дьарт боло берди. Крепостной правоны дьок эдери керектю болгоны керегинде, олор куучындай бердилер.

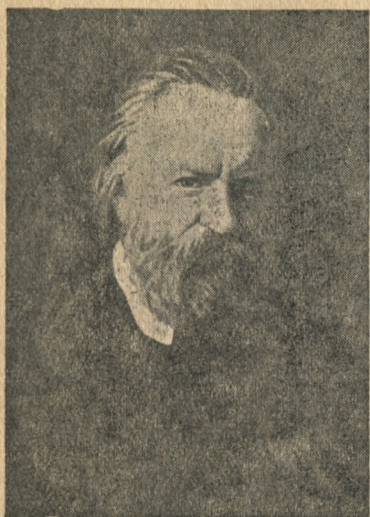
Крымский дьуу. Кара талайдын' дьакаларында алдынан' ээзи болорго, Кавказ дьеринен' туркаларды юзе сюрюп саларга, Европага помещиктердин' ажын, ёткюш ажыра дьайым, апарып турарга, **1853** дьылда I Николай, ол ёйгѣ кючи уядай берген Турцияла, дьан'ы дьуу баштаарын сананды. Россия тын'ып алала, Турцияны ойто бузуп саларын, Англия ла Франция дьаратпай турган. Олор бойлорынын' ортозында союз эдип, I Николайга дьуу дьарлагандар.

Союзниктердин' флорды Кара талайга кирди. Олордо дьуу керептери буунын' кючиле дьюрюп турган, база дьаан кючтю артиллерия бар болгон. I Николайда дезе салкыннын' кючиле дьюрер керептер болгон. Ёштю Крымда дьаан кючтю черю чыгарып, Севастопольды туюктап алган. Ёштюдин' дьепсенген мылтыктары ла пушкалары орустардыйынан', эки катап ыраак адып турган. Кааннын' генералдарында Крымнын' дьакшы картазы да дьок болгон. Черюни дьеп-сеери карынчылардын' ла казна уурдачылардын' колында болгон. Артып сон'доп калган крепостной Россиянын' дьуу техниказы андый болгон.

Талай шибеези Севастополь кургак дьер дьанынан' коруланбаган. Дьаткан фурт улус ла черюлер кыска ёйдин' туркунына дьерден' кырлан'дар эдип тѣн'дѣрдѣ батарея тургузып алдылар. I Николайдын' салкын ийдезиле дьюрер флот ёштюдин' флордыла дьуулажар аргазы дьок болгон. Орустар бойлорынын' керептерин Севастопольдогы гаваньга ёдѣр дьолго чѣн'дирип салган — ёштюнин' флорды эмди ого кирер аргазы дьок болды.

Севастопольды туюктаганы 11 ай болды. Орус

солдаттар городты дыана тышпей корулап, кюнюн' ле дюстен' ёлюп тургандар. Учы-учында, Севастопольго барар эжик деп, адап турган, тын'ыткан тес дьерди Малаховтын' тен'ин, сюрекей тын' адып турганнын' кийнинде, французтар колго алдылар.

Александр Иванович Герцен
(1812—1870).

Севастопольды торт бузуп салган. Анда, онон' ары тудунарга арга дыок болгон. Шибеенин' бузуктарын гарнизон таштап салды. Николайдын' Россиязы торт дыууладып салды. Севастопольды курчап туткан тужунда I Николай кенетийин ёлюп калды. Каан болуп II Александр тура берди.

1856 дыылда Парижте мир тургускан. Россияга дыуу флотту база Кара талайда шибеелю болорго арга бербеген. Дье Севастополь Россияга артып калды.

Крымдагы дыууда Россиянын' дыен'диргени крепостной Россиянын' сюрекей кийнинде артып калганын кергюсти.

Дыуудын' кийнинде крестьяндардын' туюмендери бастыра ороондо башталды, II Александр каан дворяндардын' дыуунында айткан: крестьяндар восстание чыгарып, бойлорын «темертинен'» божодынарын сакыганча, дворяндар бойлоры оморды «юстинен'» темен божотсо артык болор.

А. И. Герцен. Крепостной правого ло кааннын' дыан' билинерине удур, дыана тышпей, буржуазно-демократический революционер ле писатель Александр Иванович Герцен туруп чыкты.

I Николай Герценди столицадан' ссылкага ийе берген. Ссылкадан' дыанып келеле, Герцен гран ары дыанына барган. Мында бойынын' наддызы Огарев

ла кожо Герцен, П Александр каан болуп турар ёй-инде, Лондондо баштапкы дьяжытту эмес орус типографияда «Колокол» деп журнал кепке базып турды. Крестьяндарды ла базынчыктаткан албатыларды айрыыр керекти журналда ол сюрекей корулап турган. Россияга туйказынан' экелип турган, «Колоколды» кычырганы учун, улусты арестовать, эдип, Сибирьге ссылкага ийип турган.

Кааннын 'Россиязында капитализмнин' ёзюми.

40. РОССИЯДА КРЕПОСТНОЙ ПРАВОНЫ ОТМЕНИТЬ ЭТКЕНИ.

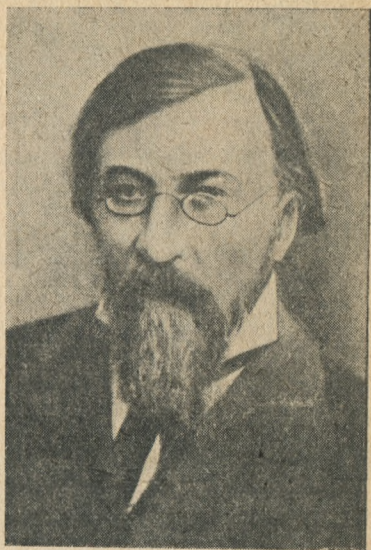
1861 дьылда 19 февральдагы II Александрдын манифести. Крестьяндар бойлары восстания баштайла, алдынан' ёре крепостной порядканы чачып салбазын деп, II Александр каан корколо, 1861 дьылда 19 февральда крестьяндарды айрыыр деп, манифест чыгарган. Крестьяндар дьайым боло берген, оморды садарга да, садып аларга да дьарабас болгон, дворяндардын' мензингендеринен' омор айрылган.

Дье крестьяндарга дьерди, ол до реформадан' озо бар болгонынан', ас артыскан. Помещиктер дьердин' дьякшызын бойларына алган, оморго дьердин' дьяманын берген. Крестьяндарга керектю болгон дьякшы дьерлерди помещиктер кезип алганы, мындый дьерлер: агаш, дьялан' дьерлер ле одорлор. Помещиктер дьерди юлеерде, крестьяндардын' дьерин сугаттан', агаштан', мал кабырар одордон' дьолын бектёй айрып турган. Крестьяндар помещиктерден' кандый да кату эжилю болзо алып иштеерге участка дьеринен' сурап албаганча, аргазы дьок болгон.

Крестьяндарды бойларынын' дьериле дьяйым учун помещиктерге выкуп телёткен, мында дьердин' баазын эки юч катап турар баазынан' кёдюрген. Бойларынын' айрылганы учун төртөн ажыра дьылдардын' туркунына крестьяндар помещиктерге 2 миллиард салковойдон' артык выкуп телёгөндөр.

Крымда, Украинада ла Кавказта каан ла помещик-

тер крестьяндарды онон' до кёп тоногон. Крымда Кара талайды дьакалада олор бойлорына бастыра дьакшы дьерлерди алгылап алган. Мында кааннын' ла кааннын' билезинин' дьуук кёдечилеринин' дьер дьеёжёзи (ёргёлёри) болгон, олор бастыра дьерди бойлорына артырып алган. Украинада крестьяндар сюрекей ас дьер алгандар. Аш бюдер кара тобракту дьерлерди помещиктер олорго бербеске сананган. Грузияда крестьяндар дьаан тёлюлердин' юстине помещиктерге кёп дьылга азыйдагы чылап иштеер болгон, бойлорынын' салган виноградниктеринин' ле аштарынын' юч юлюдин' бир юлюзин олорго бере-тен учурлу болгон.

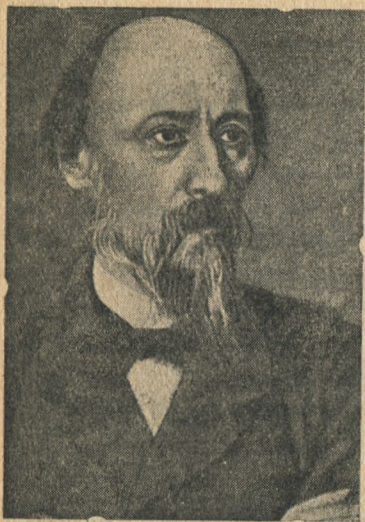
Николай Гаврилович Чернышевский (1828—1889).

Крепостной правоны онойдо дьок эткени бастыра ороондо крестьяндардын' кёп тюймендерин чыгарткан. Крестьяндар кёдюре дьайымыла керектю дьерлерин тёлю дьоктон' берзин деп некегендер. Крестьяндардын' тюйменин токтодорго черюлер ийген, олорло крестьяндар канду тудушка кирип, дьюстен' ёлгюлеген база шыркататкан.

Н. Г. Чернышевский. Ол тужундагы ёйдё дьакшы юредюлю улустар крестьяндардын' интереси учун турушкан. Орустын' дьаан юредюлю народнический революционер Николай Гаврилович Чернышевский олардын' бирюзи болгон. Крепостниктердин' ле Волганын' бурлактарынын' кюч дьадыштарын ол бала тужунда Саратовто кёрюп дьюрген.

Реформага белетенип турар тужунда, Чернышевский кёп статьялар бичиген, ол статьяларда крестьяндарга толо дьайым, бастыра помещиктердин' дьерин тегин берзин деп некеген.

19 февральдагы манифесттин' кийинде, каан ла помещиктерге удур тартыжарга, Чернышевский ёскё народнический революционерлерле кожо крестьяндардын' восстаниязын баштаар деп шуюшкендер. Онын' керегинде Чернышевский «Барский крестьяндарга» кычыру бичиген, ол кычырууны кааннын' жан-дармалары дьолдон' тудуп алган.

Николай Алексеевич Некрасов (1821—1877).

II Александр Чернышевскийди Петропавловский шибееге отургыскаң, онын' кийинде каторгага ийген. Турушчыл революционер бойынын' шуюлте санаа-зынан' дьана тюшпеген, каан десе оны 19 дьылдын' туркунына Сибирьдин' тюремезинде ле ссылгага туткан. Маркс, Энгельс ле Ленин кату эркиндю ученый, кату дьалтанбас народнический революционер — Чернышевскийди бийик кёдюре бодогон.

Поэт Н. А. Некрасов. Бу ла дьылдарда талантту орус поэт Николай Алексеевич Некрасов бойынын' стихотворенияларын бичиген. Онын' дьарт стихтарында кааннын' Россиязында крестьяндардын' ачулу дьорюми кёргюзилген, ол крепостной права улуска канайда кату кыйын болгонын ла канайда реформанын' кийинде помещиктерле капиталисттер крестьяндарды кююн кайралы дьоктон' кулдангылап тургандарын бичиген. Некрасов «Крепостной кындьылардын' ордына улус кёп ёскё кындьылар сананып тапкан» — деп бичиген.

Некрасовтын' стихтары ол тужундагы революционерлердин' суюмчилю кожон' доры болгон. Орус албаты эмди де оlorды кожон' доп дьат.

Башкаруда башкаланганы. Крепостной право

тужунда помещик бойы крестьяндарды бийлеп— оморды дьаргылап туратан.

Крестьяндардын' реформазы кийинде кажыла дьуртты башкарага сельский староста тургузылган. Бир канча деревнелерди ле дьурттарды волостько бириктирген, оморды волостной старшина башкарып туратан. Волостной старшиналар ла сельский старосталар бай крестьяндардан' тудулатан. Омор каан-нын' чиновниктерине баккылап, крестьяндардан' калан алатанын кактап алып, крестьяндардын' тьюменин токтодорго полицияга болужып туратандар. Крестьяндарды оок керек учун дьаргылаарга волостьтордо волостной судьялар тудулатан болгон. Волостной судьялар крестьяндарды бурулап, чыбыктаарга, штрафка, арестке дьаргылайтан. Крестьяндарга ла уголовный керек эткендерге чыбыктайтан кыйынду дьаргы эдери артып-калган.

Школдор, больницалар, кюрлер ле дьолдорды дьазаарын башкараарына губернияда ла уездтерде земский управалар тудулатан. Бастыра бу керектерге акказын крестьяндардан' алатан. Земский управага крестьяндарды да туткадый болгон, дье андыйда болзо крестьяндар ас 3 мун' ёрёкёдён' бир кижиден' тудулатан. Земский управада крестьяндардан' чыгартылу улустары кёп сабазы кулактар болгон. Земский управанын' бастыра керектерин помещиктер башкаратан. Городтордо керекти башкараарга городтын' думалары тезёлгён, ол думага тударга правоны дьан'ысла фабриканттарга, кодьойымдарга, кёп бай тура ээленгендерге берген.

Черю службазынын' ээжизин ёскёртип салган. 21 дьаш дьеткен улусты, ончозын черюге алып туратан. Черю служба дьяантайын туратан ёйин 6 дьылга дьетире кыскарткан.

Дье озогы ок аайынча крестьяндар черюде тегин солдаттар болуп туратан, дворяндар дезе офицерлер болотон.

Каан ла помещиктер реформанын' да кийинде дьан'ды бойлорынын' колдорынан' божотпогондор, кёп дьякшы дьерлерди ээленип, крестьяндарды по-

мещиктер полиция ла чиновниктердин' кату шин'-
жюзине туткандар.

Дье Россияда крепостной правоны солуганыла
дьян'ы фабриктер ле заводтор кептееи, темир дьол-
дор эдери тюрген ёскён, саду элбеп ёзюп турган.
Крепостной Россия капиталистический орооны бо-
луп тура берген.

41. КАМААНЫ ДЬОК ДЬАДАРЫНА ПОЛЯК- ТАРДЫН' ТАРТЫШКАНЫ. II АЛЕКСАНДРДЫН' ДЬУУЛАРЫ.

1863 дьылдагы полский восстание. Польшанын'
дворяндарына баштадып, поляктар кеп дьылдар-
дын' туркунына Польшаны орус кааннын' дьян'ынан'
айрып аларга белетенгендер. Варшавада револю-
ционерлер «Албатынын' Комитедин» тезегендер,
ол восстание белетеген.

Польский дворяндардын' тезеген «Албатынын'
Комитеди» 1863 дьылда восстание кедюрип, бойло-
рын польский башкаруузы деп дьярлаган.

Восстание бастыра Польша, Литванын' ла Бело-
руссиянын' кезик бёлюгинде дьяйылган болгон. Пов-
станецтердин' отрядтары бастыра дьерлерде, дьуул-
ган. Восстаниени эткен улустар пистолетле, ан'дай-
тан мылтыкла, дьыдаларла, кылышла дьепсенгендер.
Орус черюлердин' дьяан отрядтарыла удуга тын'
дьуулажарынан' кыйыжып, оло партизанский дьуу
баштагандар. Восстание эткендердин' отрядтары
агаштын' ортозына дьяжынала, онон' кааннын' че-
рюзин табарып тургандар.

Бюдюн дьярым дьылдын' туркунына мун'нан' кеп
андый оок дьуулар болгон.

Анчадала тын' восстание Белоруссияда болгон.
Мында Кастусь Калиновскийге баштадып,
чалгыла, малтала дьепсенген крестьяндар помещик-
тердин' усадьбаларын ёртёп, орус черюзинин' оок
отрядтарын кырып, помещиктерди, кааннын' чинов-
никтерин ле офицерлерин ёлтюргендер.

II Александр восстаниени дьяба базарга бюткюл

черю ийген. Дъана тюшпей удурлажып турган пов-
станецтерди кааннын' генералдары 18 айдын' бажын-
да кючтери дъедип тоскурып салган. Белоруссия ла
Литвада олорды базарын Муравьев деп казыр гене-
рал баштаган, ол олдыого алгандарын кайралы
дьоктон' бууп турган. Дъалтанбас Кастусь Калинов-
ский база олдыого алдыртып буудырган болгон.

Кааннын' башкарузы восстанияны баскан кийнин-
де, бир канча он мун' поляктарды Сибирьге ссылгага
ийген.

II Александр каан восстания тужунда крепостной
правоны Польша ла Литвада отменить эдерге, Рос-
сиянын' ёскё губерниялардагы крестьяндардын' кюч
дъадыжынан' дъен'ил эжилю эдип, законы солурга
мен'деген. Крестьяндар алдындагы бойлорынын'
дьерлерин ёске губернияларга тюн'ейлезе дъен'ил
баала алгандар, Польшада дезе тёлю дьок алган. Бу
керекти ажыра каан, польский помещиктерге
удура, крестьяндарды бойынын' дъанына дъайылтып
аларга керек болгон.

Ортогы Азияны дъуулап алганы. II Александр
каан ол ок ёйдё Ортогы Азияны дъана тюшпей
дъуулап аларын баштаган. Кааннын' Россиязы дъуу-
лап алган Казахстанга бектенип алала, 10 дьыл-
дын' туркунына Киргизияны дъуулап алган. Киргиз-
тер орус черюге канайып та удурлашкан болзо,
олордын' ол удурлашканын сындырган болгон.

Орустын' отрядтары Сыр-Дарья суунын' аккан
айынча барып, Узбектердин' Ташкент городын та-
барарга баштагандар. Узбектер бойынын' дьерин
тын' тудуп корулаган, орустарга эки катап Ташкент
городты аларга келишкен. Дъан'ысла 1865 дьылда
олор анда бектенип алгандар.

Орустын' отрядтары Ташкентти алган кийнинде,
юч дьыл ёткёндё Бухаранын' — Самарканд деп дъе
брендеги городын дъуулап алган (озо качанда Та-
мерланнын' столицазы болгон тес города). Бухара-
нын' башкаручызы — эмир орус кааннын' дъан'ына
бактым деп билинеле, Бухаранын' аш чыгар дъакшы
дьеринин' бёлюгинен' берер учурлу болгон.

Онын' кийинде хивинский ханнын' мензингенин бактырып алган. Анайда ок хан бойын орус кааннан' камаанду болгонын билинди. Оны ээчий Кокандское ханствоны дьуулап алгандар.

Бойынын' камааны дьок дьадары учун Туркменин' дьуучыл уктары 12 дьылдын' туркунына кааннын' черюлериле тартышкандар. Олор бойынын' Геок-Тепе деп тес шибеезине кючтю орус отрядтарды соккондор, дьан'ыс ла орустын' отрядтарынын' тын' кючтю табарула база кючиндю артиллериязынын' табарузына чыдабай, оны бергилеп салгандар. Оны ээчий кааннын' черюлери Ашхабадты дьуулап алгандар. Россия XIX чактын' учында туулу Памирди—«мирдин' дьабузын» дьуулап алган.

Дворяндардын' Россиязы 30 дьылдын' туркунына тын'ытту дьуулажала, Ортогы Азиянын' албатыларынын' дьерлерин онойто дьуулап алган. Орус черюнин' кийининен' ары кааннын' чиновниктери ле кодьойымдары Ортогы Азия дьаар баргылаган. Олор дьаткан дьурттан' дьаан налог алып, дьерин дьеё жезин олордон' блаап, база саду тужунда куурмактап, мекелеп тургандар. Бактырып алган албатыны тоноорго каанга карындаткан хандар, старшиналар ла муллалар (абыстар) болушкандар.

Америкадан' алган хлопоктын' юренин дьарандырган дьерлерге чачып тургандар. Россияда дьан'ы езюп турган текстильный фабрикаларга хлопок керектю болгон. Ёскюрген хлопоктон' бастыра алган астамы дьеринин' байларына ла орус фабриканттардын' колына кирип турган, олор кулданып алган узбектердин', таджиктердин' ле туркмендердин' дьоктуларынын' кючиле дьеёжеленип тургандар.

Ортогы Азиянын' албатызы кааннын' бастыра генералдарынын' дворяндар ла капиталисттеринин' кедюре дьан'ына берилген болгон. Базындырган албаты дьан'ыс катап восстанияга кедюрилген эмес, дье ийде кюч, тес дьуртаган албатынын' кезик байлары болужып турган, орус дворяндарда болгон.

Ортогы Азия кааннын' Россиязынын' колониязы болуп калды.

Турцияла дьуулашканы. II Александрдын' каан болгонынын' учында, Турцияла Россия база дьуулашкан. Бу да ёйдё орус каан Кара талайдан' Средиземный талайга ёткён проливты дьуулап алып болбогон. Турцияла эткен мирный договор аайынча Россия Кара талайда—Батуми деп дьаан садулу портты алган. Россиянын' кючи, Турциянын' кёрё, дьаан артык та болгон болзо, Россиянын' артып калганынан' улам, дьуу ого дьаан чыгымду болгон: дьюс мун'нан', коомой дьепселдү солдаттар тегин кырылган.

42. 1 ИНТЕРНАЦИОНАЛ ЛА ПАРИЖСКАЯ КОММУНА.

I Интернационал. 1848 дьылдагы Европанын' ишмекчилеринин' революционный движениези пролетариаттын' дьайымга айрылары учун тартыжузы башталып дьат деп, Маркс ла Энгельс ажындыра бодогон. Бу тартыжу кюч болорын, база буржуазия бойынын' бийлейтенин бербеске туружар деп, оло билгендер. Буржуазияла дьен'юлю тартыжарга пролетариатка бойынын' международный партиязын тезёёр керек деп, пролетариаттын' улу башчылары бодогондор. Мынын' учун оло пролетариаттын' международный баштапкы бириккенин тезёгөндөр.

Ишмекчилерден' чыгартылу улустарынын' Лондондогы 1864 дьылдагы с'ездинде Маркс ла Энгельстин' дьёбиле «Ишмекчилердин' международный товариществозын»—I Интернационалды тезёгөн. I Интернационалдын' улу башчызы Карл Маркс болгон. I Интернационал дьюзюн-дьуюр ороондордо ишмекчилердин' движенияларын бириктирип турган. Бу движенияга Маркс ончолорына дьан'ыс программа дьазап берген. Маркс он дьыл кирези I Интернационалды баштап, кёп тоолу ишмекчи албатыны организовать эдип турган. Онын' чындык болушчызы Энгельс болгон.

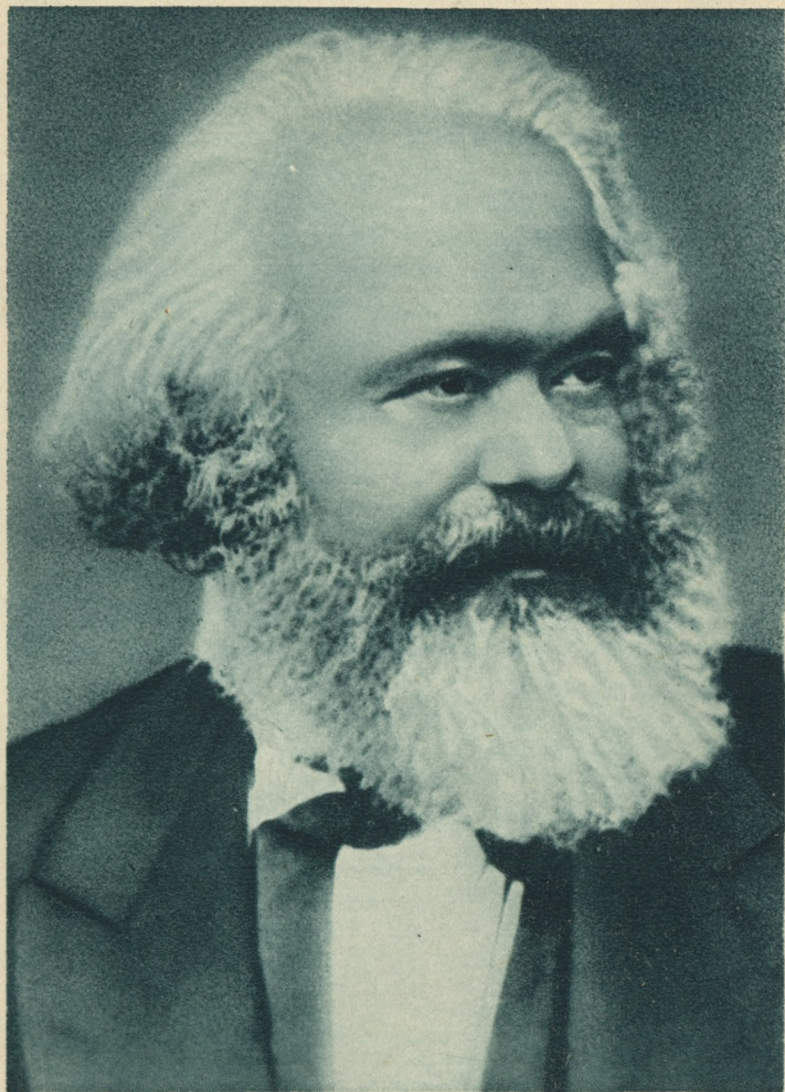
Маркс ла Энгельс тебуюндю турушкунду тартыжузыла ишмекчи класстын' интересин корулап, оло

база пролетариатка чын эмес, каршулу дьол кёргю-
зип тургандарла, ончозыла дьаантайын тартыжып
тургандар. Бис социалисттер деп бойлорын адангы-
лап, чынында кёрзё капиталисттердин' болушчыла-
ры, ишмекчилердин' предательдери болгоны дьарта-
лып, социализмди, буржуазиянын' дьан'ын ан'тар-
бай, амыр дьолло бюдюрп алар деп, ишмекчилер-
ди сестёп тургандарды, Маркс ла Энгельс чыалта
дьоктон' илезине чыгарып тургандар. Бис револю-
ционер деп бойлорын адангылап, дье ишмекчилер-
дин' дьан'ын тургузарына удурлажып, пролетариат-
тын' диктатуразына удурлажып турган улустар, кан-
дый дьаан каршу дьетирип тургандарын, озор чы-
лалта дьогынан', онойып ок, дьартап айдып берип
тургандар.

Онойдо кёргөн санаалар дьан'ысла ишмекчи клас-
стын' ёштюлерине капиталисттерге дьарамдылу деп,
Маркс ла Энгельс айдып тургандар. Бу кёргөн санаа-
лар каршулу болгоны ненин' учун дезе: ишмекчи-
лерди капиталисттердин' эксплоатациязына дьёп-
синдирип, пролетариаттын' ийдезин уядадып, база
капиталисттер ишмекчилерле расправа эдерге дьен'-
илдедип турган.

Парижская Коммуна. 1870 дьылда Пруссия ла
Франциянын' ортозында дьуу башталган. Бу дьууда
Пруссия дьен'ген. Франциянын' черюзи ооттырып ча-
чтырган. Франциянын' императоры III Наполеон ба-
за онын' черюзи олдього киргендер. Парижте иш-
мекчилердин' ле городтогы кёп тоолу оок буржуаз-
ный албатыларынын' революциязы башталган. Дье
дьан'да буржуазия турды. Пруссиянын' черюзи Па-
риж дьаар ичкерлеп кёндюкти. Ол тужунда Парижте
граждандардан' «Национальный гвардия», мылтык-
дьепселдю черю тезёлгөн, анда ишмекчилер кёп бол-
гон.

Немецтер Парижке дьууктап келеле, оны курчап
туюктап алган. Парижти ёштюдин' колына бергенче,
ёлөр деп чертенеле, ишмекчилердин' батальондоры
бойларынын' городын коруурга кёдюрилгендер. Ёш-
тюлердин' черюзине курчаткан Парижтин' албатызы

Карл Маркс

төрт дьарым айдын' туркунына турушкунду тудунган. Ишмекчилер база олордын' билелери ачаналаган. Буржуазный башкару, ишмекчилер буржуазияга удура туруп чыкпазын деп, коркуп кендире измена эдип, немецтерге Парижти берер болуп, албатыдан' туюкка эрмектежип алган. Дье ишмекчилер мылтык дьепселдю турганча арткан. Парижтин' ишмекчилеринин' казыр кючтю болуп турганын кёрёлө, немецтердин' черюлери городко кирерге дьалтана берген.

Ол тужунда буржуазный башкарунын' министри презренный, албатынын' ёштюзи — изменниги Тьер кенетийин ишмекчилердин' пушкаларын айрып алзын деп, бир отряд солдаттар ийген. Дье ишмекчи юй улус ол отрядтын' дьууктап келгенин кёрёлө, тревога кёдюрген. Национальный гвардия тартыжып, пушкаларды бербеген, кёп солдаттар албатынын' дьянына келгендер, база мында ок бойлорынын' эки генералын адып салгандар. Ол тужунда Тьер, министрлер, генералдар, буржуазия, спекулянттар, чиновниктер ле абыстар Парижтен' качала, Версальга баргандар.

1871 дьылда 18 мартта, Парижта дьян' ишмекчи класстын' колына кирген. Ишмекчи класс бойынын' башкарузын — Парижская Коммунаны тездиди. Парижская Коммунанын' кезик члендери социалисттер, Маркс ла Энгельстин' тездеген баштапкы Интернационалдын' члендери болгон.

Тьердин' башкарузы дьажынган Версальга табарзын деп, Маркс ла Энгельс Коммунага кычыру эткендер. Дье Коммуна андый алтамга дьёптөнөргө эрен'истенген. Парижтин' коммуназынын' эрен'истенген кереги неде дезе, анда буржуазиянын' «дыакшы кююнине» бюткен кёп, оогош буржуазиянын' алан'зак революционерлери кирген керегинде болгон. Маркс олордын' бу эрен'истенип турганын кату критиковать эткеч. Ол ёйдө дезе Тьердин' черюзи Парижти айландыра курчай берген.

Кача берген буржуазиянын' фабриктарын Коммуна ишмекчилердин' колына берген. Церквелерди ле монастырьларды албатынын' клубтары эдип сал-

ган. Ончо керектер колкючиледьаткандардын' дьа-
дыжын дьарандыарга эдилип турган. Ишмекчилер
каран'уй, чыкту подвалдардан' чыгала, байлардын'
тураларына кёчсин деп, дьакылта берилген болгон.

Парижтин' площадьтарынын' бирюзинде Тьердин' черюлериле
коммунарлардын' дьуулашканы.

Парижтин' пролетариаттарынын' улу тартыжу-
зын бастыра дьер юстюнин' албатызы керюп турган-
дар. Дье коммунарлар Франциянын' ёскё дьерлери-
нен' юзе соктырып, туюктадып, курчадып отурган-
дар. Олорго буржуазияла удур тартыжарга ишмек-
чи ле крестьяндардын' Союзын тезёп аларга, бойло-
рынын' дьанына крестьяндарды тартып аларга ке-
лишпей калган.

Версальский буржуазный башкарузынын' кёп
тоолу база мылтыкла дьакшы дьепсенген черюзиле
коммунарлар герой болуп тартышкан. Юй улустар
ла балдар эр улусла коштой туруп дьуулашкан. 21
майда Тьердин' черюзи Парижке киргилеген. Герма-
ниянын' черюлери Тьерге болушкандар. Буржуазия
коммунарларды кату кыйнагандар. Бир неделенин'

Фридрих Энгельс

туркунына канча он мун' эр улусты, юй улусты ла балдарды аткылап салгандар. Онон' кёп ишмекчилерди тюрмеге таштап, ыраактагы ортолыктарга ссылкага ийе бергендер.

Парижтин' Коммуназын коскоро чачып салган болгон. Ол 71 кюнге турганы, пролетариаттын' сагыжында чактын' чакка артып калган. Париштеги сөөк салатан дьерлердин' бирюзинде, коммуналардын' сөөктөрине, Коммунанын' геройлорун аткылаган стенелерге, ишмекчилер кажыла дбылдарда веноктор экелип тургулайт.

Парижтин' Коммуназы ненин' учун ёлгён дезде, ишмекчилерде бойынын' ишмекчи марксистский революционный, алан'зузы дьок, ишмекчилердин' буржуйларга удур тартышта баштагадый революционный партия дьок болгон. База ишмекчилерге крестьяндардан' болуш дьок болгон. Ишмекчилердин' ле крестьяндардын' союзынын' учурын оло билигиле беген.

Парижтин' Коммуназы дьыгылган кийинде, 1876 дбылда I Интернационал бойынын' турарын токтодуп салган.

I Интернационалдын' учуры дьаан болгон. Бу ишмекчилердин' международный баштапкы бириккени тездлип, Лениннин' тездгён Коммунистический Интернационалга дьозок болгон.

Маркс 1883 дбылда ёлгён, Энгельс дезде 1895 дбылда ёлгён. Олордын' юредюзи коммунизм учун ишмекчилердин' тартыжузын чын дьолго баштап салган, база В. И. Лениннин' ле бистин' Коммунистический партиянын' ижинин' тезделгези болгон.

43. РОССИЯДА КАПИТАЛИЗМ.

Капитализм тужунда ишмекчи ле крестьяндардын' дьюрюми. 1861 дбылдагы реформанын' кийинде канча он миллион крестьяндар коркушту тюремчикте, база правозы дьок дьадынду болгон. Олордо дьер ас болгон. Курсагын азыранарга, телю телеёргё крестьяндарга помещиктерден' арендага дьер алып,

ол эмезе, олордон' тѣлюге акча албаганча болбос болгон. Крестьяндарды бойынын' аттарыла орудияларыла помещиктер барский дьерди кабальный ээжиле албадап иштеткендер.

«Ишмекчилер ээзинен' дьалын кѣдюрзин' деп. некешкилеп дьадылар.

Крестьяндардан' алгадый бар немезин помещиктер дьѣргѣмиш чилеп чыгара соорып туратан. XIX чактын' учы дьаар бастыра крестьяндардын' дьарымы, эмезе дьан'ыста ат дьок, эмезе дьан'ыстан' кѣдюртке атту боло берди. Орто дьаткандар бойларынын' хозяйствозын дьюк ле арайдан' туткан. Аш дьети́ре чыкпас, ол эмезе торт чыкпас боло бергенде, орто дьаткандар дьоксырап, помещиктерле кулак крестьяндарга дьаан камаанду болуп, олорго батрактар болуп иштебегенче, болбос болгон.

Помещиктерден' башка, крестьяндарды кулактар да тоноп базынчыктап тургандар.

Тюреген крестьяндар городко баргылагандар. Городтор тюрген ѳзюп, промышленность кѣптѣп турган. XIX чактын' учында Россияда 2 миллионнон' артык

ишмекчи болгон. Дьаан промышленный центрлар тѣзѣлгѣн: Петербургта ла Нижний Новгородто (эмдиги город Горький) машиностроительный заводтор, Тулада, Уралда, Донецкий бассейнде — металлургический заводтор, Московский, Владимирский, Костромской, Ярославский губернияларда текстильный фабрикалар бюткен.

Тюреген крестьяндар бу дьерлерге баргылап тургандар. Темир дьол дьазаарына кѣп ишмекчилер керек болгон. XIX чактын' учы дьаар Россияда темир дьолдор 30 мун' километрден' артыктап, база Сибирьди ѣткюре дьолды иштеерге баштаган.

Бери, сибирьдин' телкем дьерине, канча дьюс мун' крестьяндардын' билелери ичкериледи, кюнчыгышта Сибирьдин' катулу природный ээжизине олор бай крайды освоить эдип аларга, тебюлю иштегендер. Крестьяндар туюк тайгага ѣткѣндѣр. Россиянын' озогы мензинген дьерлеринде тюреп брааткан крестьяндар дьуртагылай берди.

Ишмекчилердин' де дьюрюми он'ду болбоды. Заводчиктер ле фабриканттар ишмекчилерди, дьан'ысла эр улусты эмес, дье юй улусты ла балдарды да сутказына 13—14 частан' иштедип тургандар. Кѣп катап иштеер кюн 17—18 час болуп турган. Байрамдарда иштедип турган. Отпуск дьок болгон.

Андый каторжный иш учун гроштор тѣлѣгилейтен ненин' учун дезе, ачаналаган албаты фабриктин', заводтордын' вороталарына туруп, олорго иш берзин деп сурап турган керегинде болгон.

Кандыйла шылтак таап, ишмекчилерди штрафтап, дьалынын' бир канча юлюзин тудуп алатан. Фабриктерде балкашту, чыкту, каран'уй, керек дезе кѣзнѣктѣринде форточка да дьок болгон.

Ишмекчилер тапчы, балкашту тураларда — казармаларда дьаткандар, анда дьан'ыс орындарда кажыла сменанын' ишмекчилери уюктагылайтан: бирюлери турганда ла, ѣскѣлѣри оlorдын' ордына дьаткылайтан.

Кааннын' Россиязында ишмекчи ле крестьяндар тюн'ей права дьок болгондор. Дье фабриктарда за-

водтордо ишмекчилер биригерин баштап, олорды базынчыктап тургандарга удур чыгып туратанын капшагайынча баштадылар, ошон' олорды ээчий крестьяндар да бардылар.

Народниктер. Ишмекчи класстын' озочыл болуп баштайтанын ол тужундагы орус народнический революционерлер билбеген. Бастыра кюч крестьяндар да деп, каан ла помещиктердин' дыан'ынан' дыан'ысла крестьяндардын' восстаниязыла айрылар деп, олор дыастыра бодогондор. Дыан'ыс крестьяндар ишмекчи классла союз дыогынан', — каан ла помещиктерди дыен'ип болбозын олор билбеген.

Бу революционерлер 1861 дылдагы крестьяндардын' реформазынын' кийинде, Россиянын' кеп гордоторында дыан'нан' туйка, дыаш ёскюрюмнен' ле кеп дыан'ы студенттерден' революционный кружоктор тезегендер. Крестьяндарга канайда болужатан сурактарды кружоктордо шыюшкилеп тургандар. Учунда деревняларга барып (ол тужунда «албатынын' ортозына» — деп айдыжатан), каан ла помещиктерге удур крестьяндарды восстаниеге кычырар деп, дыеп болгон. Мынын' учун бу революционерлерди народниктер деп адагандар. Дые крестьяндар народниктерди ээчип барбаган.

Анайдарда народниктер тартыжуды албаты дыогынан' бойлорынын' кючиле ёткюрер деп шыюдилер. Олор каанды ёлтюреринен' баштагылап, дыажытту общество тезеген, оны «Народная воля» деп адаган. Олор каанды ёлтюрерге белетенерине кеп ийде ле ёй чыгаргандар. Дыюкле 1881 дылда 1 мартта народниктердин' таштаган бомбазыла II Александр каанды ёлтюрерге келишкен.

Дые бу мынан' неде болбогон. Ёлтюрген бир кааннын', ол эмезе министрдин' ордына ёскё, ошон' артык корондузы табылып турган. Каан болуп II Александрдын' уулы III Александр турган, ол тужунда ишмекчилер ле крестьяндарга дыадарга там дыаман болгон. «Народная волянын'» бастыразына дыуук революционерлерин истеп алып, кааннын' жандармдары арестовать эткендер. III Александрдын' дыакару-

зыла оlorдын' бежюзин бууп салала, ёскёзин дезде
дыжына тюрге отургыскан, ол эмезе каторгага
ийгендер.

Народниктердин' кереги бютпегени тегиндю учу-
рал эмес. Царизмле тартыжарга террор эдерге оlor-
дын' талдап алган дыолы дыастыра болгон, база рево-
люцияга сюрекей каршулу болгон.

Народниктердин' эткен керектери каршулу бол-
гоны ненин' учун дезде: оlor ишмекчи класска онын'
революцияны баштап апаратан ролин билинерге чап-
тык эткен, база марксистский ишмекчи партияны те-
зёерин теектеп, базынчыктардын' бастыра классыла,
колкючиледьаткандардын' тартыжарына ла клас-
стын' бир башка представительдерин тузады дыок
ёлтюериле, колкючиледьаткандарды туураладып
турган, база ишмекчи ле крестьяндардын' союзын
тезёёрге теектеп тургандар.

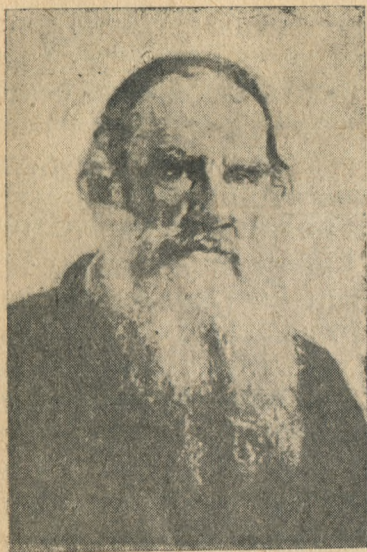
1887 дыылда дыаан эмес группа революционер-
лер база катап каанды (III Александрды) ёлтюрерге
дыазанган, дые олон' неме болбогон. Ёлтюрерге бе-
летенип тургандардын' башчыларын, Лениннин'
дыаан карындажы Александр Ульянов ло онын' не-
кёрлерин жандармалар тудала, бууп салган. Катап
эткен дыастырады андый ок каршу дыетирген.

Владимир Ильич Ульянов (Ленин) ол тужунда 19
дыашту болгон. Карындажын кыйнап ёлтюрсенин би-
леле, ол айткан: «Дыок, бис андый дыолло барбасы-
быс, андый дыолло барбас керек», Лениннин' айт-
каны чын болды. Дыан'ысла крестьяндарла союз бо-
луп, крестьяндарды баштаган организованный иш-
мекчи класс каан ла помещиктердин' дыан'ын бют-
кюл дыен'ерине кючтю.

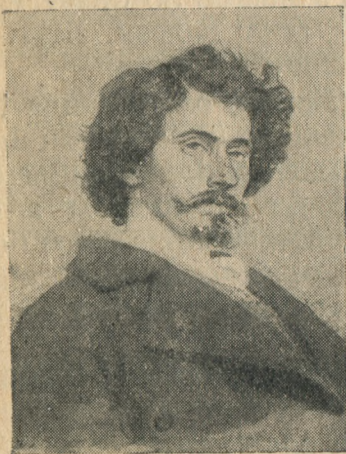
Писатель Л. Н. Толстой ло дыурукчы И. Е. Репин.
XIX чактын' экинчи дыарымында талантту писатель-
дер, дыурукчылар ла композиторлор кёп болгон.

Ол ёйдё Лев Николаевич Толстой дыадып, бойынын'
произведенияларын бичиген. Ол дыаштан' ала, качан
Кавказта горестерле дыуулажып ла Крымнын' дыуу-
зы тужунда Севастопольды коруулаарына кирижер-
де, баштап бойынын' произведенияларын бичиген.

Толстой бойынын' дьаан произведенияларын, военный службаны артырган кийинде, «Ясная Поляна»

Лев Николаевич Толстой
(1828—1910).

Илья Ефимович Репин
(1844—1930).

деп бойынын' имениезинде (Тула городынан' ыраак эмес) дьадып бичиген. Бойынын' «Война и мир» деп тѣс произведениязын да Россиянын' I-кы Наполеонло 1812 дьылда дьуулашканын художественный дьаркындай куучындап салган. Толстой бойынын' произведенияларын да помещиктердин', крепостной тужунда ла капиталистический строй тужунда дьадынды кѣргюскен. Ол бойынын' дьорюминин' учында 1861 дьылдагы реформанын' кийинде, крестьяндардын' канайда аргаланар аргазы дьок болгон дьорюмин бичиген. Толстой революция дьанында болбогон. Дье ол крестьяндардын' кюч дьадынын кѣрюп, кааннын' чиновниктеринин' помещиктер ле капиталисттердин' дьан' билингенин кату сойгон.

Ол ок дьылдарда орус улу дьурукчызы Илья Ефимович Репин дьаткан. Ол Украинада солдаттын' билезинде чыккан. Дьураарга баладан' ала сююген. Ол атту чуулу дьурукчы болгон. Репин орус крестьяннын' ачу дьадынын, бойы албатыдан' чыккан керегинде дьакшы билген. Онын' дьуруктары бастыра телекейде билдирилю.

XIX чактын' экинчи дьарымында дьаткан ору-
стын' улу композиторлоры — Мусоргский, Римский-
Корсаков, Бородин, Чайковский — дьаан музыкаль-
ный произведениялар бюдюргендер.

Мусоргский «Борис Годунов» деп операны бичи-
ген. Римский-Корсаков десе — «Снегурочка» ла
«Садко» деп операларды бичиген. Олор бойлорынын'
операларында, Россияда дьаткан албатынын' ко-
жон'дорун элбек тузалангандар. Бу дьараш произве-
денияларды бастыразын бис эмдиги де ёйдё угуп
дьадыбыс.

«Бурлактар Волгада» — *И. Е. Репинин' дьуругы.*

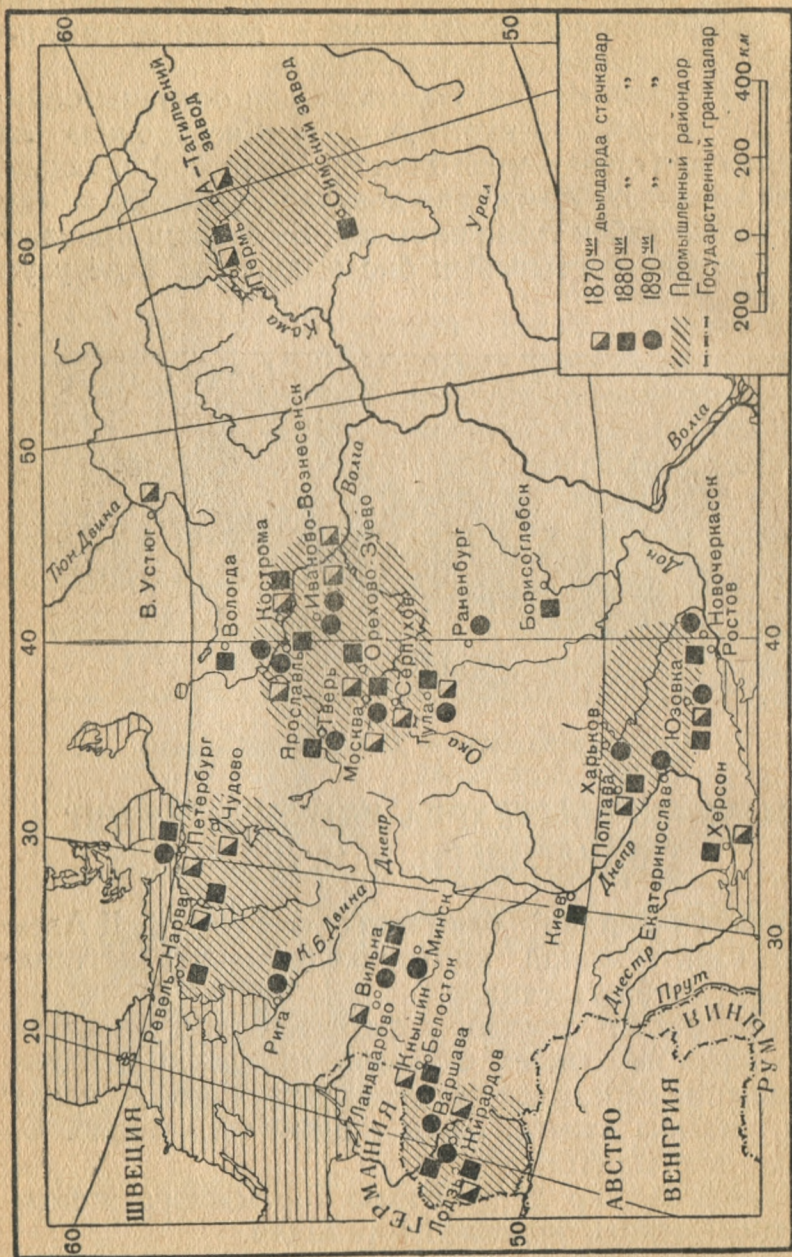
44. 70—90 ДЬЫЛДАРДА ИШМЕКЧИЛЕРДИН' ТЮЙМЕЕНДЕРИ. В. И. ЛЕНИН.

Ишмекчилердин' баштапкы союзтары. II Алек-
сандр каан тужунда ишмекчилер капиталисттерле
тартыжуны баштагандар.

Ишмекчилер ончолоры фабриктердин' эмезе за-
водтордын' ээлеринен' бойлорынын' дьадынын дьа-
рандылары керегинде некелте эдип, олордын' некел-
тези аайынча этпезе, ишти таштап туратандар. Ол
стачка деп адалатан.

Капиталисттер ле дьен'юлю тартыжарга ишмек-
чилер союзтарга бириклеп тургандар.

Одессада 1875 дьылда баштапкы «Кюнтюштюкте
Российский союз» тёзёлген. Союз самодержавия

ла тартыжарга белетенип, база революция учун тар-
тыжарына ишмекчилерди бириксин деп кычыру эт-
кен. Дье ого киришкендерди удаган дьок, аресто-
вать эткен. Онын' башчызын Заславскийди каторга-
га ийген, ол анда ёлгён.

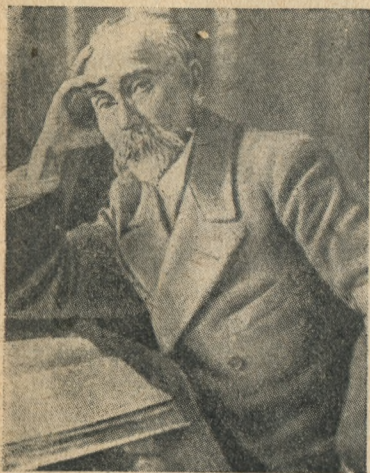
Морозовтын' стачказынын' алыдындагы ишмекчилердин'
совещаниези.

Юч дьыл ёткён кийнинде «Кюнтюндюктеги орус
ишмекчилердин' союзы» Петербургта тезёлгён, онын'
бажында столяр Халтурин ла слесарь Обнорский
тургандар. Бу союз ишмекчилердин' стачкаларына
кирижип, олоорды башкарып турган. Кааннын' баш-
карузы ишмекчилердин' бу да союзын чачып салган.

Дье ишмекчилердин' кыймузы там тын'ып, район-
дорго дьайылып турган. Ишмечилердин' дьадыны
кюч болгон, оlorды капиталисттер там тын'ыда то-
ногылап туратан.

Фабрикант Морозов бойынын' ишмекчилерин
кююн кайрал дьоктон' штрафтап, оlorдын' иштеп
алган дьалынан' штрафка шылтап блаап алып тур-
ган. 1885 дьылда Орехово-Зуевада Морозовтын' тек-
стильный фабриказынын' сегис мун' ишмекчилери, бу
тоношко чыдашпай, стачка дьарлагандар. Фабрика
токтой берген.

Бу стачка ажындыра организованный болгон. Оны «кюнтюндюктеги орус ишмекчилердин' союзы» деп союзтын', алдында онын' члени болгон озочыл ишмекчи Моисеенко башкарган. Бойынын' бир кезик ткач некёрлөринин' группазыла кожо фабрикантка некелте бичиген, ишмекчилер бу некелтени дьажытту совещанияга дьептёгён.

Георгий Валентинович Плеханов (1856 — 1918).

Морозов ишмекчилердин' некелтезин бюдюрерге мойноп, оlorдын' башчыларынын' бирюзин арестовать эттирген. Ткачтар дьуулуп, арестовать эттирген некёрин албанла айрып алгандар, дье Морозов фабриказына черю алдырткан, оlor ишмекчилерди чачып салган. Стачечниктерден' 600 кижини арестовать эдип, оlorдын' бир канча ондорын дьаргыга берген.

Россияда андый стачкалар кёп фабрикаларда едюп турган. Ишмекчилердин' тьюмени ле стачкаларынын' ёзюп турганынан' коркуп, каан башкарузына келер дьылда закон чыгарарга керек болгодый болды, ол закон аайынча фабриканттар ишмекчилердин' дьалынан' онойто куурмактап айрып болбос болгон. Биригип тартышса кёпкё дьединерин ишмекчилер билип алган.

Маркс ла Энгельстин' юредюзиле таныжарын Россиянын' озочыл ишмекчилери баштап тарыйын ишмекчилердин' кружокторында ла союзтарында баштагылаган.

«Освобождение труда» деп группа. Россияда пролетарский революционерлер — Маркстын' юредюзин дьарадып тургандары табылгылап, революционный движениеде башчы болор рольдо, дьан'ысла пролетариат болор учурлу деп, оlor шююп турган.

Андый революционердин' бирюзи Россияда марксизмнын' баштапкы пропагандист Георгий Валентинович Плеханов болгон.

Гран ары дьянына барып 1883 дьылда Плеханов «Освобождение труда» деп революционный марксистский группа тезеген. Ол группа Маркс ла Энгельстин' иштерин орус тилине кечюрүп, Россияга таркадып тургандар. Ол онойдо ок народниктердин' юредюзиле, олардын' тартыжу эбинин' ишмекчилердин' движения дьяан каршулу болгонын кержюзип тургандар.

Россияда Маркстын' произведениязын юренетен кружоктор тюрген ёзүп турган. Дье группа «Освобождение труда» база бу кружоктор ишмекчилердин' кыймузыла дьетири колболу болбогон.

Ол керекти Ленин эткен. Ол большевиктердин' партиязын тезейле, ишмекчи класс ла крестьяндарды кааннын' башкаруузыла, помещиктерле, буржуазияла тартыжарга баштаган.

В. И. Ленин ишмекчи класстын' улу башчызы ла большевизмнин' тезечизи. Владимир Ильич Ленин (Ульянов) 1870 дьылда Симбирск деп городто чыккан (эмди Ульяновск), школдо ол отлично юренген.

Ленин 17 дьашту болордо, Казанский университетке студент болуп, студенттердин' революционный тьюмееине кожулган керегинде, удаган дьок чыгарткан. Ол тужунда быстыра университеттин'

Ленин школдо.

программазына экзамен берерине белетенген. Ол бу экзамендерди тудуп чыдашкан.

Ленин Казаньда ок Маркс ла Энгельстин' сочинениязын юренерге марксистский кружокторго кирген. Ол бойынын' билериле ончозын кайкаткан.

1893 дьылда Ленин Петербургка келип, мында ишмекчилерле кружоктордо занятия ёткюрген.

В. И. Ленин — Петербуртта ишмекчилердин' кружогында
(90 дьылдарда).

Ленин Петербуртта «Ишмекчи класстын' дьайым дьадаар учун тартыжатан союзка» бастыра ишмекчилердин' кружокторын бириктирген. Бу ижиле чындык революционный ишмекчи партиязын тезеёргё белетеп алган. Онын' берген дьёбиле ёскё городтордо андый союзтар база тезёлгён.

Ленин Маркстын' юредюзин дьастыра билип тургандарла, база народниктерле кююн кайралы дьок тартыжып турган.

Ленин ишмекчилердин' дьадыны керегинде каныйда оок керектерди билерге кичееп турган, иш-

Владимир Ильич Ленин
90 дьылдарда.

мекчилерге листовкалар ла книгагар бичип, оlorды капиталисттерле тебюлю тартыжуга кычырып турды.

Ленинди кааннын' бедиречилерине арестовать эдерге учурал болды. Оны тюмеге узак тудуп, онын' кийинде Сибирьге юч дьылга ссылкага ийген.

Лениннин' тѣзѣгѣн «тартыжу союзтары» партияга биригерге баштапкы ченелте эткендер. 1898 дьылда Минск деп городто, бу керекке Россиянын' социал-демократический ишмекчилердин' партиязынын' баштапкы с'ездин дьууган (РСДРП). Дье бу с'ездте партияны тѣзѣѣргѣ келишпеген.

Ленин ссылкадан' келеле, гран ары дьанына барып, анда баштапкы марксистский газетти чыгарып турды. Ол «Искра» (Чедирген) деп адалган.

Россияга дьажытту башка-башка эпле экелип таркадарга дьен'ил болзын деп, «Искра» газетти дьука папиростын' чазынына базып турган.

Самодержавияла капиталисттерле тартыжарына, революционный политический партия болуп, ишмекчилерди бириксин деп, Ленин «Искра» газетте статьялар бичип турган.

Ленинский «Искра» газеди большевиктердин партиязын тезеёргө белетеп салган.

Ишмекчилердин' тартыжузы дьалбыштала күй-юп, Россиянын' кую дьерлерине тюрген дьайылып, ёткён чактын' 90 дьылдарынын' учунан' ала Закавказияда иштеп турган Лениннин' юренчиги болгон, нёкёр Сталин ол тоого кирижип турган.

Россияда баштапкы буржуазный революция.

45. РЕВОЛЮЦИЯ БАШТАЛАР АЛДЫНДА.

Обуховский коруланганы ла Ростовский стачка. XX чак башталарда, ишмекчилердин' революционный тартыжузы тын'ыган. Ишмекчилер капиталисттер ле кааннын' башкарузына удур тартыжарга кедюрилип, забастовкалар эдип, демонстрацияга чыгып тургандар.

Ол ёйдё II Николай каан болгон. (1894 дьылда онын' каан болоры башталган).

Петербургта 1901 дьылда 1 майды, «дьер юстюнин' ишмекчилеринин' байрамын» байрамдаарда, обуховский военный заводунын' ишмекчилери забастовка чыгаргандар. Олор бойынын' некелтезин бийлеринин' алдында тургускан. Санаазы чыгып калган администрациязы, нени эдетенин билбей, ишмекчилерден' сурап тургандар:

«Мынайда слер дьан'ысла бисти эмес, дье удабас министрлерди де иштен' чыгарзын деп некеригер бе?»—«Дьан'ысла министрлерди эмес, кааннын' бойын да» — деп забастовщиктер каруузын олорго онойдо берген.

Заводтын' бийлери ишмекчилерди токтодорго полицияла черю алдырып алган. Дье забастовщиктер заводто, оны айландыра баррикадалар дьазайла. дьедип келген токтодучыларды ташла, темирдин' оодыктарыла мёндюрдий согуп уткуган. Полиция ла солдаттар адыжу ачты. Бир канча частын' туркуны-

на ишмекчилер черюлерле согушкан. Бир канча ишмекчилер ёлтюрткен де, база уур шыркататкан да. Ишмекчилердин' бу тартыжузы Обуховский оборо-на деп адалган. Коруланарга киришкендердей' 800 креси кижини арестовать эделе, олордон' кёп улусты узакка тюрмеге дьажырып, база каторгага ийгендер.

Стачечниктерди тоскырганы.

Обуховский геройлордын' керегинде табыжы бастыра ороонго дьайыла берген. Бастыра учы кую-зы билдирбес Россиянын' ишмекчилери тартыжуга кёдюрилип турган.

Ростов Дондо 1902 дьылда темир дьолдо иштеп тургандардын' дьаан стачказы башталган болгон. Ёскё заводтордын' ишмекчилери олорго кожудды. Ишмекчилердин' стачкалары ла дьуундарын РСДРП-нын' комитеди башкарган. Дьуундарга комитеттин' члендери ачыкка айдынып, ишмекчилерди каан дьан'ын учына дьетире дьен'ип аларына тар-тыжарга дьалтанбас, база дьана баспас болорына кычыру эдип тургандар.

Канча кюннин' туркунына городтын' тыштында ишмекчилердин' митингтери ёткюлеген. Бу дьуун-

дарга 30 мун'га дьетире Дон дьакада Ростовын' ишмекчилери дьуулып турган. Полиция ла Ростовский черюлери забастовщик ишмекчилерле нени де эдип болбогсн.

Ростовский башкарузы забастовканы базарга дьанындагы городтордон' казактар алдырган. Стачки дьан'ысла ол тушта токтоткон.

Россиянын' ишмекчи классы кааннын' дьан'ыла канайда ачык политический тартыжуга кёдюрилип чыкканын, Ростовский стачка кёргюскен.

Крестьяндардын' тьюмени. Ишмекчилерди ээчий крестьяндар да кёдюрилип чыккан. 1902 дьылда дьаскыда ла дьайгыда Украина ла Поволжьяда крестьяндардын' тартыжузы 300 ажыра дьурттарда ла деревнелерде болгон. Крестьяндар помещиктердин' дьеежезин дьоголтып, помещиктердин' аштарын аштап дьаткандардын' ортозына юлеп, помещиктердин' дьерлерин айрып алгылап тургандар.

Крестьяндарга удур черю ийгилеген болгон. Олор крестьяндарды аткылап, ёлгөнчө тарыскала чыбыктагылап турган. Крестьяндарды мун'нан' арестовать эдип, тюмеге отургускылаган. Крестьяндардын' тьюменин базып салган.

Помещиктерди дьен'еринен' озо, кааннын' дьан'ын дьоголтып саларын крестьяндар эм тура он'догылабай турган.

Ленин «Искра» деп газетте, крестьяндарга ишмекчилерде кожо биригип, кааннын' дьан'ыла удур тартыжарга кычыру эткен. Деревнеде социал-демократтардын' «Искра» дьолыла иштеп тургандардын' ижине, XX чактын' башталарында табылган социалист революционерлердин' партиязы (эсерлер), чаптык эдип тургандар. Бу партия крестьяндардын' коручызы болуп, бойлоры кулактардын' адаанын алып, народниктердин' дьарабас программазын ёткюрерге кичееген.

Ленин эсерлерле сюреем тын' тартышкан.

Российский социал-демократический ишмекчи партиязын тёзёгёни. Лениннин' «Искра» деп газеди Россияда башка чачылып калган социал-демократи-

ческий организацияларды бойын эбиреде бириктирип турган. Алдында революционный пролетарский партия тезеёрге келишпеген болзо, эмди ол керекти ёткюрерге келишкен.

1903 дьылда гран ары дьянында РСДРП-нын' дьяжытту II с'езди дьуулган. Россиянын' кандый ла башка-башка городторынан' 43 делегат келген. В. И. Лениннин' иштеген партиянын' программазын с'езд дьёптёп алган. Анда айдылган тес кереги—ишмекчи класстын' партиязы социалистический революцияны бюдюрерин организовать эдери, пролетарский диктатураны тургузары ла социализмнин' дьен'юзин тезеери керегинде айдылган болгон. Программада айдылган тес керектерди бюдюрерге партиянын' дьуугында задачазы — Россияда кааннын' самодержавиязын ан'тарып, демократический республика тезёп, ишмекчилерге кюнде 8 час иштейтенин тургузып, деревнеде арткан крепостной правоны дьоголтып, крестьяндарга дьерди кезип берери.

Бу турган улу задачаларды бюдюрерге, партияга дьян'ысла бек туруп, ишмекчилердин' кереги учун тартышкадый, ишмекчи класстын' шин'жюге дьартталгандарынан' алар деп, Ленин некеп турган. Ленин айткан: партия ишмекчи класстын' озочыл отряды болор учурлу, онын' члендери дезе, революцияга беринер учурлу. Лениннин' некеп турганы, — партиянын' член болотон кижии, онын' программазына дьёптёнип, бойынын' ижиле онын' бир организациязында иштеп турган болзо, болор. Лениннин' бу некептезин дьаратпай, Мартов ло Троцкий база кезик ёскё делегаттар удур айдынгандар. Партияга кирергеле кююнзегендердин' бастыразын, неле де партияга болуш дьетирейин дегендерди, дье онын' организациязында иштебей, база онын' дисциплиназына дьёптёнбей дё турган болзо, оморды партияга аларга керек деп, предлагать эдип тургандар. Андый шуюulte партияны ишмекчи класстын' башчызы болгонын уядадып турган, ненин' учун дезе буржуазиядан' сёзине турбас, партияга каршулу улуска кирерге аргалу болгон.

Лениннин' ёштюлери—Мартов ло Троцкийга баштаткандар, царизмла тартыжарына, ишмекчилер крестьяндарла союз этпей, буржуазияла этсин деп, дъёп берип турган. Ишмекчи класска буржуазияла качанда дъёптёжёргё дъарабас, олор ишмекчилерди предать эдер деп, Ленин, Мартов ло Троцкийдин' берген каршулу дъёбин коскорып чачала, чын дъолды кёргюзип айткан. Ишмекчилер буржуазияла бирикпей, революционный крестьяндарла биригип алып, каанла помещиктерле удур дъулажарына кожо барар учурлу. Ленин ле онын' дъанында тургандары царизмди ле помещиктерди ан'тарган кийнинде, тургузала капиталисттерле тартыжуды баштап социализм учун дъен'ижер деп, турушкандар.

С'езд партиянын' Тёс комитедин, «Искра» газетин' редакциязын туткан, ологорго партиянын' ижин башкарзын деп, дъакылта берген. Тёс комитетке ле «Искра» редакциязына Лениннин' дъанында тургандары тудулган, олардын' учун с'ездте кёп дъаны кол кёдюрген керегинде б о л ь ш е в и к т е р деп адалып турар болгон, олардын' ёштюлери ас дъанын алгандары—м е н ь ш е в и к т е р деп адалган. С'ездтин' кийнинде Россияда социал-демократический организациялар кёп сабазы большевиктерге болушкан.

Нёкёр Сталин II С'ездте болбогон, ол тужунда ол тюремде болгон. Сибирьдин' ссылказынан' 1904 дъылда качала, большевиктерди ээчий Закавказьянын' ишмекчилерин баштаган.

Озочыл ишмекчилер Ленин ле Сталинге бюткилеген, андый ишмекчилер ол тужунда мун'дар болгон.

1903 дъылда дъайгыда РСДРП-га баштадып, Украинанын' ла Кавказтын' дъаан городторында, баштапкы ишмекчилердин' бастыра стачкалары башталган. Бастыра фабриктер ле заводтор токтогон. Ишмекчилер мун'нан' оромдордо ло площадьтарга дъуулуп турган, ораторлор революциянын' керегинде куучын айдып туратан. Ишмекчилер шествие эдип, демонстрацияга кызыл флагтарла, пролетариаттын'

социализм учун, тартыжунын' мааныларыла дьюр-гендер.Кааннын' башкарузы городторго черюлерди дьууй тартып, ол стачкаларды базып салган.

Дье стачкалар бойларынын' ийдезин кёргюзип, революцияны тюргендедип, дьууктадып салган.

46. РЕВОЛЮЦИЯ БАШТАЛДЫ.

Японияла дьуулашканы. II Николай каан революцияны туй базарга канайдала аргазын бедиреп ченеген. Узакка белетелген Японияла дьууды тюрген баштаар деп кааннын' дьуукчылары дьёп берип тургандар. Олор дьуула революцияны токтодор деп бодогон. «Революция болгончо, дьуу болзо торт» деп, II Николайга дьуукчылары дьёп берген.

Дье дьууны япондор озо баштаган. 1904 дьылда январьда олор кандыйда дьуу керегин дьарлабай, Россиянын' Сары талайда Порт-Артур деп шибеезине табарган, анда орустын' военный корабльдары турган болгон, онын' талдамаларын минала юстюрген.

Япония бойынын' ортолыктарынан' черюзин талайла Манчжурияга тартып экелген. Япониянын' дьуу керегине дьакшы юренген — дьакшы мылтык дьепселдю черюзи кааннын' артып калган, коомой мылтык дьепселдю, аайланбас, карынчы, уурчы генералдарга баштаткан черюзин дьуулап салган.

Япондор Порт-Артур деп шибеени алып, Мукденнин' дьанында кааннын' черюзин чачып салган. Тапчы Цусимский проливта, япондордын' черюзи кааннын' Россиязынын' Балтийский талайдан' экелген калганчы военный судналарын оодып чачып салган.

Кааннын' самодержавиязы дьууга чыдашпай, Японияла уятту мир тургускан, Япония Россиядан' Сахалиннин' тал ортозын, Порт-Артурды алала, Кореяга бектенип алды.

Канду воскресение ле ишмекчилердин' депутаттарынын' баштапкы Соведи. Мёр болбогон орус-японский дьуунын' кийинде, албаты кааннын' башкарузын тамла кёрбей барарын, тамла тын'ыдып

турган. Дьуу революцияны токтодып болбой, оны там тюргендеткен.

Январьдын' баштапкы кюндеринде 1905 дьылда Петербургта дьаан Путиловский заводто (эмди Кировский завод) забастовка болгон.

Петербургта удаган дьок всеобщий стачка башталган. Заводтордо табышту сходкалар ла дьуундар ёткюлеген. Ишмекчилер бойлорынын' арга дьок дьокту ла право дьок дьадыжынан' айрыларын бедиреген. Бир кюнинде сегис час иштеерин, союзтарга биригерин, печатька ла сёскё дьайым берзин деп олор некелте эткен. Ишмекчилер онойдо ок помещиктердин' дьерин крестьяндарга берзин, база учредительный дьуунды дьууйла, Россияда государственный стройды солузын деп некедилер.

Ишмекчилердин' тьюмениле тартыжарга, стачкалардан' канча ай озо кааннын' башкарузы «Ишмекчилердин' обществозын» тёзёгөн, онын' башчызы провокатор абыс Гапон болгон. Качан стачка башталарда, Гапон бойынын' обществозынын' дьууунда ишмекчилерди сёстөп, каанга барарга комыдал (петиция) бичиир деп турган. Бу петицияга ишмекчилер бастыра некелтелерин кошкон. Большевиктер ишмекчилерге айдып турган, Гапоннын' сёзин укпазын деп: «Дьайымды ла дьерди кааннан' суракла алар эмес — оны колында мылтыкту дьуулап алар керек» деп олор айдып тургандар. Дье ишмекчилерди, бу суралтала каанга барар деп, Гапон дьёптөп алган. Мыныла ишмекчилердин' канын тегёлө, ишмекчилердин' тьюменин уядадып салар деп, Гапондо туюк шююлте бар болгон.

9 января 1905 дьылда эртен тура соокко ишмекчилер юйлериле балдарыла кышкы дворец дьаар кёндюкилеген. Бастыра 140 мун'нан' ажыра улус дьуулган.

Кааннын' черюзи мылтык дьок албатыны мылтыктан' адып, залпла уткуган. Мун'нан' ажыра улустарды казактардын' аттарына бастырып, юлдюле кезип, кырып салган. Петербургтын' ороомдоры ишмекчилердин' каныла урулган.

9 январьда 1905 дьылда кышкы дворецтин' дьанында площадьта канча дьус
ишмекчилер елгорткөң.

Бу кюнде ишмекчилер канду урокты алган. Каан ла онын' кедёчилерине бюдерге болбос деп, ончозына дьарт болгон. Олло кюн эн'ирде ишмекчилер городтын' дьакаларында баррикадалар дьазаган. Баррикадаларда Кызыл флагтар дьайылып турган. Ишмекчилер офицерлерге ле полицияга табарып, олордын' мылтыктарын айрып алып турган. Большевиктер ишмекчилердин' тартыжузын башкарган.

Кааннын' казырланып кан тёккёnine ачурканары, бастыра ороонго дьайыла берген. Ишмекчилер ижин таштайла, революционный кожон'ду «Кааннын' самодержавиези дьок болзын» деп лозунгту ороонго чыгып турган. Революция тюрген бастыра ороонго дьайыла берген.

Бастыра дьастын' туркунына ишмекчилердин' массовый стачкаларыла выступлениялары болуп турган.

Майда 1905 дьылда текстильный фабрикалу — Иваново-Вознесенский — городто анчадала тын'ытту стачка башталган. Ишмекчилердин' башчылары большевиктер болгон.

Городтын' тыштында, Талка суунын' дьаказында ишмекчилер мун'нан' дьуулгылап турган. Ишмекчилер кааннын' дьан'ыла, база фабриканттарла тартыжарына бойынын' тартыжузын башкаратан депутаттар туткан, ол депутаттардан' Совет тёзёлгөн.

Бу Россияда ишмекчилердин' депутаттарынын' Советтеринин' баштапкыларынын' бирюзи болгон. Бу Совет кюнюн' сайын канча мун' ишмекчилерле кожо заседание дьуунга дьуулгылап турган. Ишмекчилердин' дьуундарында Советти баштап турган большевиктер куучындап турган. Дьуулган албаты ораторлордын' революционный куучындарын ачаптып уккылап турган. Ишмекчилердин' героический тартыжузы эки айдан' ажыра болгон. Ишмекчилер ле олордын' билелери ачаналап та турган болзо, дье колго кирбеген. Кааннын' губернаторларынын' дьакылталарыла, ишмекчилерди черюлер аткылап турган. Учында ишмекчилердин' кючи уядаган. Советтин' дьёбиле 40 мун' ишмекчилердин' дьуунында стачканы токтодор деп, дьёп чыгар-

Крестьяндар помещиктин' дѣжѣзин блаап алгылап дѣт.

ган. Стачка ишмекчилерди кюч алындырып, олорды онон' ары онон' тын' тебюлю тартыжуга белетеп салган.

Крестьяндардын' кыймуузы. 1905 дьылда дѣстан' ала крестьяндардын' тюймени башталган. Россиянын' тѣс дѣринде, Поволжьяда крестьяндар помещиктердин' дѣрин, агажын блаап, амбарларынан' ажын тартып, аштап дѣаткандарына юлеп турган. Олор помещиктердин' усадьбазын ѳртѳгилеп, дѣерди юлежерин некегилеп, кезик дѣурттарда помещиктердин' дѣерлерин блаап турган. Коркуган помещиктер бойлорынын' поместияларынан' черюгеле полицияга коруладып качкандар. Кааннын' башкарузы крестьяндарга удур тартыжарга солдаттар ла ка зактар ийген. Черюлер крестьяндарды аткылап, тюрге отургысқылап, камчылагылап турган. Дѣе крестьяндар городтогы ишмекчилердин' болужыла, тартыжуны токтотпой турган. Крестьяндардын' тюймени кюнюн' сайын элбеп турган.

Грузияда крестьяндар помещиктерге повинность тѣлѳерин токтоткон. Кезик дѣринде дѣерди,

мал кабырар одорды, агаштарды, кааннын' кандый-да дьян'ын керектебей, блаап алган. Керектерди крестьяндар бойлоры башкарган.

Латвияда ла Эстонияда 1905 дьылда дьяс-кыда ла дьяйгыда батрактар восстание чыгарган. Олор мылтыкла дьепсенип, крестьяндардын' революционный комитеттерин тезеген. Ол организацияларга таянып, олор Латвия ла Эстониянын' деревне-леринен' помещиктерди — немецкий барондорын сюрюп салган.

Украинанын' ла Белоруссиянын' крестьяндары кааннын' башкарузыла помещиктерле тартыжарга, база онойдо ок кедюрюлген.

РСДРП-нын' III с'езди. Лондондо апрель айда 1905 дьылда Лениннин' турушканыла РСДРП-нын' III с'езди дьуулган. Партияда ол тужунда тоозы 8½ мун'га дьетири члендер болгон. С'ездке келген делегаттар большевиктердин' 20 партийный комитеттерден' дьуулган, меньшевиктер с'ездтин' ижине туружарынан' мойногылап, с'ездке келбеген.

С'ездте Ленин айдып турган: революциянын' дьен'юзине партияга керектю болгоны — ишмекчилердин' ле крестьяндардын' союзын тезеп, тын'ыдып алары, бириктирген кючле вооруженный восстание чыгарып, каанды ан'тарала, ишмекчилердин' ле крестьяндардын' революционный башкарузын тезеп алар керек. Крестьяндар бойынын' революционный комитеттерин тезеп, кандыйда выкуп дьокко помещиктерден' бастыра дьерин айрып алар учурлу. Ишмекчилер крестьяндардын' тартыжузына болужып, баштаар учурлу.

Кааннын' ла помещиктердин' дьян'ын чачкан кийинде, онон' ары большевиктер ишмекчилерди ле дьокту крестьяндарды баштап, капиталисттерле кулактарла дьен'ижип, социалистический революция учун тартыжузына барар учурлу деп онон' ары Ленин айткан.

Лениннин' берген дьептерин III с'езд ончозын дьептөп алган.

Делегаттар Россияга дьянып келеле, с'ездтин'

дьёбин бастыра кючтерин салып, бюдюрерге кичегендер.

Бу тужунда Закавказьяда иштеп турган Сталин Ленинле кожо революционный тартыжуунын' дьен'ерине баштап турган. Сталин мында большевиктердин' комитеттерин тын'ыдып, большевиктердин' с'ездин белетеп, подпольный типография тезеп алып, ишмекчилерге листовкалар бичип, революционный ишмекчилерди ле крестьяндарды юредип база бириктирип, вооруженный восстанияга белетенерин башкарган. Россиянын' бастыра ишмекчилерин ле колкючиледьаткан албатыны ла Закавказьянын' ишмекчилерин ле колкючиледьаткандарын дьяныс билеге бириктирери учун, некёр Сталин кеп кючин салган.

47. ВООРУЖЕННЫЙ ВОССТАНИЕНИ БЕЛЕТЕГЕНИ.

Броненосец «Потемкинда» восстание. Революция черюлерге дьайылды. 1905 дьылда июнь айда Кара талайда «Потемкин» деп броненосецте матростордын' восстаниязы дьалбыштап чыккан.

Ишмекчилердин' восстание чыгарган город Одессанын' дьуугында, броненосец якорьго турган. Матростор Одессадагы табыш чыккан керегин билип, санаалары кюйбюлю болуп, оорды тартыжуга кычырып турган.

Бир катап обед тужунда матростордон' кем де кыйыгырган:

— Уулдар, кечёде курттар! Корабльдин' офицерлери моряктарды дьыдып калган этле азырап, акчазын дезе бойлорына алып турган. Бу куртту кеченин' учураганы кёдюрюни тюргендеткен.

Матростор ортозында туюк куучын кёйлёй берген. Корабльдин' командиры келеле, матросторды тарказын деп айтты. Матростор тоободылар. Командир 30 матросты арестовать эделе, адып салзын деп, приказ берген. Мотростордын' дьюректери ачудан' ла кыя кёрдюрсенинен кайнай берген. Матрос Ма-

Июнь айда 1905 дьылда броненосец «Потемкина» восстание.

тюшенконун' кычырузыла, оlor мылтыкла дьепсе-
нип «Казырлангандарды ёлтюрер!» деп кыйгыла ёш-
тю офицерлерин ёлтюргилейле борттын' тыштына
таштагылап салган.

«Потемкин» юстинде кызыл флаг дьайыла бер-
ген.

«Потемкинди» токтодорго каан военный судалар
ийген. Дье ол судалардын' матросторы восстания чы-
гарган броненосецти адарга мойногылап салгандар.
«Потемкин», кёмюр ле азык дьок керегинде, узак ту-

руп болбогон. Анда дьети́ре таскаган большевик башчылар дьок болгон.

Потемкинецтер арга дьок керегинде, Румынияга барып, андагы башкаруга олдыого кирген.

«Потемкиндагы» восстаниядан' неме болбогондо болзо, ишмекчилерди канаттаткан. Флот ла черю революциянын' дыанына кожуларга баштаганын, оло́р кёргюзип турган.

Октябрьдын' всеобщая стачказы. 1905 дьылда кюскери, бастыра ороонды революционный туюмее́н капсап салган. Кюнюн' сайын стачечниктерге дыан'ы фабриктардан' ла заводтордон' ишмекчилер кожулып турган. Ороомдордо ишмекчилер дьуундар ёткюргилеп, оло́рды тоскургылап турган, полицияла черюлерле колдомдожып тартыжып турганы ас эмес болгон.

Октябрьдын' баштапкы кюндеринде Москванын' темир дьолдорында стачкалар башталган, удабайла ол бастыра ороондо темир дьолдорго дьайылган. Почта ла телеграф ижин токтоткон.

Ишмекчилерди ээчий тартыжуга юредючилер, профессорло́р, студенттер киргилеп турган. Харьковла Ека́теринославта (эмди Днепропетровск) ишмекчилер баррикадалар дьазаарын баштаган, база мылтыктын' магазиндерин чачкылап, черюлерле полицияла удур адышкылап турган.

Большевиктердин' баштузыла кёп городтордо ишмекчилердин' профессиона́льный сою́зтары тэзёлгөн (профсоюзтар). Дьаан промышленностьтын' тес дьерлеринде, ишмекчилердин' депутаттарынын' Советтери тэзёлгилеп турган. Бу ишмекчилердин' ле крестьяндардын' дыан'ы революционный дыан'ынын' эмилдери болгон.

Кёп ишмекчилердин' депутаттарынын' Советтери восстаниеге белетенип, ишмекчилерди дьуу керегине юредип, кандыйла арга сюмеле мылтык дьепсел тапкылап тургандар. Кёп дьаан заводтордо ла фабрикаларда, кайдала большевик партиянын' организациялары бар дьерлерде, дьуучыл дружи́налар тэзёлип турган. Кааннын' башкарузы черю-

лерге приказ берген — «патрондорды кысканбазын» стачечниктерди кююн кайрал дьоктон' аткылазын.

Кезик городтордо черюлер ишмекчилерди аткылап, дьуундарын тоскурып турган. Вооруженный восстанияны эм тура ишмекчилер баштап болбой турган. Дьуучыл дружиналар сюрекей ас болуп, мылтыктар дьетпей турган. Дье революционный туйменди токтодорго каанда кюч дьок болгон. Онын' черюлеринин' ортозында каймыгып турганы кеп болгон: солдаттар революцияга дьажыт дьогынан' карузып турган. Бу керекке болушканы большевиктердин' черю ортозында ектюрген иштери болуп дьат, олар анда бойларынын' листовкаларын дьажытту таркаткылап, солдаттарды революцияга кирисин деп, кычыру эдип турган. Бу керекке кааннын' Японияга дьуулажып дьен'диргени болуш болуп коштонгон.

Революциянын' ёзюминен' куды чыккан П Николай каан 17 октябрьда манифест чыгарган. Манифестте ол албатыга дьайым берер болуп, дьурттардан' чыгартылу улусты Государственный думаны дьуурга, каанла кожо Россиянын' государственный керектерди дьептёп турар деп, дьайым береечи болгон. 17 октябрьдагы манифест торт меке болгон. Кааннын' башкарузына ол ёйдё кюч дьууп алып, революцияны канга чён'дирерине ёй ойноп аларга керек болгон. Манифестте дьайым бар да болзо, полиция дьуундарды чачып, ишмекчилерди ле олардын' башчы большевиктерди арестовать эдип, ёлтюрерин токтотпогон. Москвада кааннын' погромщиктери москванын' ишмекчилеринин' башчызы, дьаан билдирлю большевикти — Николай Эрнстович Бауманды ёлтюргилеген. Бауманнын' сёегин дьуурда, онын' megjинин' кийнинен' Москванын' большевиктеринин' партийный комитедине баштадып, Москванын' дьюс мун' ишмекчилери кожо барган.

1905 дьылда, ноябрь айда гран ары дьанынан' Ленин Россияга келген. Сл партиянын' ижин ле колкючиледьаткандардын' тартыжузын башкарган.

Ол ёйде Закавказьяда Сталин база онойдо ок ка-

ту туруп, колкючиледьаткандарды каанла, онын' кё-
дөчилериле тартыжарына, Лениннин' юредюзи аай-
ынча белетеп турган. Ол, вооруженный восстанияга
белетенерине дьёптёнбөй турган меньшевиктерди
дьартына чыгарып, коскорып турган. Нёкёр Сталин
город Тбилисинин' ишмекчилерине айдып турган:
«чынла дьен'ип аларына не керек? Бу керекке юч
неме керек, дыакшы билип сананып алыгар: баш-
тапкызы, биске керектю неме — мылтык дьепсел,
экинчизи — мылтык дьепсел, ючюнчизи — база ла
база катап мылтык дьепсел».

1905 дьылда декабрьда вооруженный восстание
керегинде суракты большевиктердин' конференция-
зында табышкылаган. Мында Ленин ле Сталин баш-
тапла тушташкандар. Онон' озо олор бойлоры орто-
зында бичик ле нёкёрлөри ажыра билишкен болгон.

48. ДЕКАБРЬСКИЙ ВООРУЖЕННЫЙ ВОССТАНИЕ.

Москванын' ишмекчилеринин' мылтык дьепселдю
восстаниези. 1905 дьылда 7 декабрьда Москвада ба-
стыра ишмекчилердин' стачказы башталып, тюрген
вооруженный восстанияга кёчкөн. Большевиктердин'
озо ажындыра темдектеп салган часта, фабрик за-
водтор, темир дьолдор, токтоп, электричество ёчюп
калган. Газеттер чыкпай токтогон. Ишмекчилер мыл-
тыкла дьепсенип, дьуучыл дружиналар тезёп тур-
ган. Полиция ла черюлер ишмекчилердин' дьуунда-
рын чачып, дружиналардын' дьуулуп турган турала-
рын аткылап турган. Ишмекчилер Бронный де, Твер-
скойдо (эмдиги горькийдин' ороомы), вокзалдардын'
ла Гужон деп заводтын' дьанында (эмдиги Серп ла
Молот) баррикадалар тударын баштадылар. Удабай
ла Москванын' кёп ороомдоры абралардан', трам-
вайдын' вагонынан', бочколордон', кайырчактардан',
ороомнын' фонарьларынан' туткан баррикадаларла
бөктөлө берген. Мыны бастыразын ороомдордын' ор-
тозына дьайрадып, телеграфтын' ла трамвайдын'
эмиктериле ороп салган. Кааннын' кавалериязыла

атту полициязы бу туткан бекти ёткюре барып болбой тургандар. Кёп баррикадаларда ишмекчилердин дьуучыл дружиналары револьверлерле дьепсенип алып, черюлерди аткылап турган. Москванын' ороомдорунда бир канча кюннин' туркунына юзюк дьок адыш болуп турган. Москвага болужарга ёскё дьерлерден' дьуучыл дружиналар мен'дегилеп турган. Иваново-Вознесенскийден' бойынын' дьуучыл дружиназыла дьана тюшпес большевик—М. В. Фрунзе келген.

1905 дьылда декабрьда ишмекчилер Москвада баррикадада дьуулашкылап дьат.

Крестьяндар Москванын' ишмекчилерине аш, картошко тартып экелип, кезик бирде баррикаданын' дьуучылдарынын' дьанына туруп, дьуулашкылап турган. Тартыжунын' тёс дьери Пресня болгон (Москвадагы ишмекчи район). Дружинанын' бажында большевиктер турган. Олордын' баштаганыла Пресня 10 кюнге кааннын' черюлериле тартышкан. Ол пролетарский шибее болгон, анда дьан' восстаниядагы ишмекчилердин' колында болгон. Преснянын' ишмекчилери бойларынын' районы учун героический тартышкан. Ишмекчилерге олордын' юй улустары болушкан. Олор шыркататкандарды тан'ып,

олорды курсактап турган. Дъаан дъалтанбазын дъаш ёскюрим кёргюскен, олор разведкага барып, черюлерле, удурлажарга, баррикадалар ла засадалар эдерине черюлерле тартыжарына болушкан.

Кааннын' черюзиле дъана тюшпей Казанский темир дъолдын' ишмекчилери тартышкан.

Восстания чыгарган улуска удурлажарына Москвада черю дъетпей турган. Каан Москвага эки полк солдаттар ийген, дъан'ысла пушкалардын' ла пулеметтордын' болужыла восстанияны чачарга келишкен. Москваны Дубасов деп генерал чачып турган. 18 декабрьда дъуучыл дружиналар баррикадаларды артызала, мылтыктарын дъажытту складтарга дъажырып салгандар. Москвада бир мун' артык кижиле ёлтюрткен болгон. Артиллериянын' снарядтарынан' чыккан ёрт городто канча кюн туркунына дъалбыраган. Ороомдордо ёлгён ишмекчилердин', юй улустын', балдардын' сёёктёри дъаткылаган. Революциянын' кёп дъуучылдарын кааннын' черюлери аткылап, бууп ёлтюрген.

Онойдо кааннын' палачтары Москванын' восстаниязын дъоткондогон.

Мылтык дъепселдю восстания тужунда Ленин Петербургта болгон. Большевиктердин' тёс комитеди кандыйла арга бедиреп, Петербургтын' ишмекчилерин восстанияга кёдюрерин кичееген. Троцкийге баштаткан меньшевиктер Петербургтын' совединде отургылап алып, Москвадагы вооруженный восстанияга болужарына удурлажып айдынган. Меньшевиктерле эсерлер ишмекчилердин' революциязын юскилеп турган. Олор ишмекчилердин' революциязын базарга каан башкарузыла куучындажып алып, буржуазияга болужып турган. Петербургта декабрь айда башталган стачка, мылтык дъепселдю восстанияга дъетпей, токтоп калган.

Крестьяндардын' помещиктерле тартышканы. Революция ёткён ёйдё Россиянын' бастыразына дъуук ишмекчилердин' туюменинен' улам, большевик партиянын' кычырузыла, крестьяндар бойлорынын' ёштюлериле — помещиктерле тартыжарга кёдюри-

лип турган. Крестьяндардын' туюмени Россиянын' бастыра губернияларына таркай берген. Юч дьылдын' туркунына крестьяндардын' революционный тарты-жузы 7 мун'нан' кёп болгон, крестьяндар помещик-тердин' ле монастырьлардын' дьерлерин блаап, по-мещиктер ле монастырьлардын' агажын кезип, басты-ра дьерлерде помещиктердин' дьурттарын табарып, ёртёп турган. Дьан'ыс Саратовский губернияда кре-стьяндар 1905 дьылда кюскюде ле кышкыда 300 дьетире помещиктердин' дьёёжёзин дьок эткен. Кре-стьяндар полицияны, волостной старшиналарды-ла сельский старосталарды сюрдюлейле, бойларынын' выборный дьан'ын тургускылаган. Анчадала озочыл крестьяндар, крестьяндардын' союзына бириккен-дер. Большевиктер бу керекке ологорго большкыла-ган. Каан ла помещиктер карательный отрядтар ий-гилеп, крестьяндардын' восстаниязын баскылап тур-гандар.

Россияда базындырган албатынын' вооруженный восстаниязы. Закавказьяда некёр Сталинге башта-дып, ишмекчилер ле крестьяндар дьалтанбай каан-нын' черюлериле согушкылаган. Бастыра Грузия-нын' дьерин восстания алган. Грузияга каан кёп че-рюзин ийген.

Грузиянын' ишмекчилери ле крестьяндары оло-ро дьан'ыс катап дьуулашкан эмес.

1905 дьылда декабрьда Грузиянын' кёп городто-ры ла дьурттары дьаан дьалбыш от болуп, кааннын' черюлерине ёртёдип дьалбырап турган.

Украинада баштапкы вооруженный восста-ниялар, октябрьдын' бастыра стачкалары тужунда, башталган. Анчадала дьаан восстания 1905 дьылда, декабрьда Донбасстагы: Горловка ла Луган-ский да (эмдиги Ворёшиловградта) болгон. Завод-тордын' ишмекчилери ле шахтерлор бир канча кюн-нин' туркунына кааннын' черюлериле дьуулашкан. Ол тужунда Луганский ишмекчилерин слесарь Клим Ворошилов баштап турган.

Финляндияда ишмекчилер бойынын' мыл-тык дьёпселдю Кызыл гвардиязын тезёп алган.

Кызыл Гвардиялар кааннын' полицияларынын' мылтык дьепселин айрып алган. Финляндиядан' жан-дармдар, полицейский орус чиновниктери служба-зын таштап, Россияга качкылаган.

Финский албаты бойларынын' башкарузын тудуп алган. Финский буржуазия, ишмекчилердин' дыан'ы тын'ып турганынан' корколо, кааннын' дьёбине кирип, ишмекчилерди предать эткен. Ишмекчилердин' туйменин' удатпай кату базып салган. Кызыл гвардияны дьоголтып, башкарузын чачып салган.

Базындырган албаты кайдала кааннын' башкарузын кыя кёрюп тартышкылап турган. Дье ол албатынын' буржуазиязы орустын' буржуазиязы чылап, кааннын' дыан'ыла союз болуп, революцияла тартыжып турган.

Ишмекчилерле крестьяндар бу ёйдё арга дьокто дыана тюштилер. Каан, помещиктер ле буржуазия олардон' кючтю болуп калды. Бастыра албатынын' ишмекчилердин' ле крестьяндардын' революцияда тегюлген каны, Россиянын' колкючиледьаткандарын дьууктадып, дыан'ыс улу союзникке бириктирип, дыан'ы тартыжуга белетеген.

1905 дьылдын' революциязы бастыра дьер юстюнен' болуш тапкан. 1871 дьылдагы Парижтин' Коммуназынын' кийнинде, бу пролетариаттын' эн' дыаан кючтю тартыжузы болгон.

Орус революциязы тужунда кюнбадыштагы Европада албатынын' массовый стачечный кыймулары башталган. Турцияда колкючиледьаткандар бойларынын' султанын' ан'тарып салган, Иранда—шахты ан'тарып салган. Китайда императорды сюрюп салган. Китайда республика тургузылган болгон.

49. РЕВОЛЮЦИЯНЫН' ДЬЕН'ДИРГЕНИ.

Революционный выступлениелерди басканы. Восстания баштап турган албаты ёлтюртип, канын тегюп те турган болзо, революция ёткёнчё болгон. 1906 дьылда ишмекчилердин' стачказы, крестьяндардын', солдаттардын' ла матростордын' туймени ёткёнчё

болгон. Анчадала 1906 дьылда июль—августта моряктарды Кронштадт ла Свеаборгада восстаниязынын' дьааны билдирилю болгон. Мун'нан' тоолу матростор восстания кёдюрүп, офицерлерин ёлтургилейле, кезик крепостной укрепленияларда бойлорынын' дьан'ын тургускан. Дье матростор коомой организованный болгон керегинде кааннын' офицерлерине восстанияны базарга мёр болды. Башкару 4 мун'нан' ажыра моряктарды арестовать эткен.

Сибирьге ссыльныйларды партиялап
ээчий-деечий айдаганы.

Кююн кайралы дьоктон' революционерлерди дьоголтсын деп, кааннын' министры Столыпин закон чыгарган. 1906 дьылдан' 1909 дьылга дьетире бу законло 2 мун'нан' артык кижини бууган, 25 мун' кижини каторгага, ссылкага ийип, тюмеге отургускан. Ондоп мун'дар тоолу революционерлерди суд дьогынан' аткылап, кыйнагылап салган. Арестованный революционерлерди канайдала кыйнагылап турган: оморды дьажытту дьерге кыйнап, тырмактарынын' алдына ийне кадагылап, кызу темирле ёртёп, торолодып тургандар. Столыпин анчадала тын' большевиктерге чугулданган. Ишмекчилердин' керегине бе-

ринген канча-канча мун' революционерлер бууда ла каторгада ёлгён.

Большевиктердин' партийный организацияларын кёбизин чачып салган, ишмекчилердин' совет депутаттарын дьоголтып, профсоюзтарды ла бастыра крестьянский организацияларын дьаап салган.

Государственный дума. Революционный тьюменди базар кеп аайынча II Николай 1906 дьылда государственный думаны дьууган. Думага выбор эдер закон аайынча, тудамчала помещиктер ле капиталисттер думага депутаттар ийерде, он миллион тоолу ишмекчилер ле крестьяндардан', кёбизинче ийип туратан правалу болгон. Юй улустарда избирательный правозы дьок болгон. Кааннын' конституциязы андый болгон.

Дье бу конституцияны каан удаан дьок бузуп салган. Кааннын' дьууп алган баштапкы ла экинчи государственный думаларды ол бойы тоскурып салган. Ненин' учун дезде, озор дьаантайын каанга ла онын' министрлерине укур эмес болгон.

Анчадала каанга экинчи дума дьарабаган. Анда ишмекчилердин' ле крестьяндардын' представительдери кёп болгон. Социал-демократтардан' анда 65 депутат болгон. Ишмекчилер ле крестьяндар думада бойлорынын' куучындарында кааннын' башкарузына онын' кылынганын, албатыны мекелегенин дьартап, бурулап, коскорып турган. Думаны тоскырзын деп каан приказ берген.

Кааннын' чиновниктери думанын' выбор керегинде дьан'ы закон тургусканы, ишмекчилер ле крестьяндардын' правозын онон' до кёп астадып салган. Сибирьдин' ле Ортогы Азиянын' албатызын избирательный правозы дьок эткен. Кавказ ла Польшанын' албатызынын' правозын дезде астаткан.

Кюскюде 1907 дьылда ючинчи дума дьуулуп келерде, Петербургта Таврический ёргёёдө, думанын' заседаниязы болуп турган дьерде, депутаттардын' отуратан дьерлеринде помещиктер, кодьойымдар, фабриканттар, абыстар, генералдар ла алтындаган мундирлу кааннын' сановниктери отуруп алган бол-

гон. Ас дьерлерде ишмекчилердин' ле крестьяндардын' база Россиянын' базындырган албатынын' депутаттары отурган.

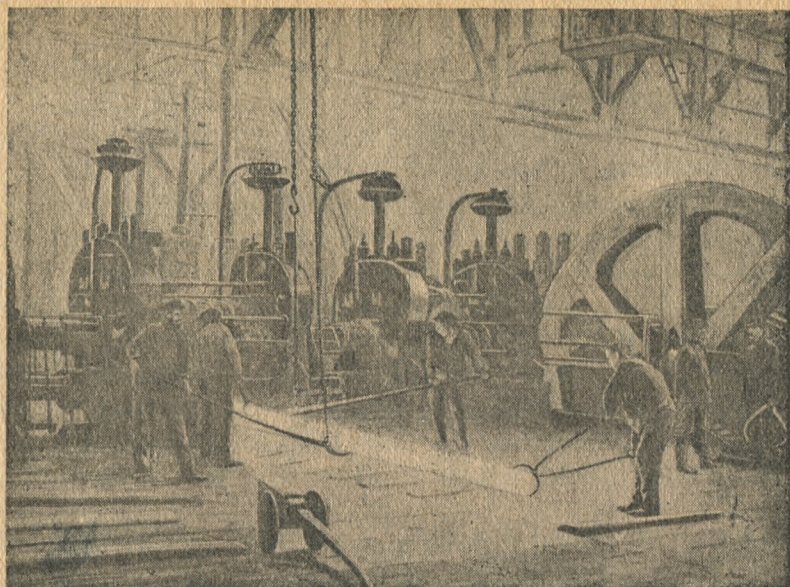
Государственный дума эски эжилерин ёскёртпеген. Россияны, азийдагы чылап, каанга баштаткан дворяндар башкаргылап, оны тоногылап тургандар.

Ючинчи дума кааннын' Столыпин министрдин' дьер керегинде законын дьёптёгөн. Помещиктердин' дьерлери бастыра бойларына артып калган. Крестьяндар алдындагы дьерлериле тузаланар учурлу болгон, дье дьан'ысла дьан'ы аайынча, алдында крестьяндардын' кёп дьаны дьерлерди кожо билип турган, онон' ей ёткөн сайын, кожо мензинген дьерлерин бойларынын' билелеринде иштеер улустын' тоозыла юлешкилеп турган. Столыпиннын' законы, дьерди кожо биригип мензинетенин токтоткон. Кажыла крестьянга общинадан' айрылып алала, дьедишкен дьерди бойына алып, анда бойы ээзи болзын деп, дьякылта болгон. Андый общинадан' чыккандарды хуторяндар деп, эмезе отрубниктер деп айдатан болгон. Дьокту крестьяндар, иштейтен мал дьок, дьерин иштеерге дьепсели дьок, налог тёлёёр акча дьок болгон учун, бойларынын' юлюне алган юлюни кулактарга ла бай крестьяндарга садып турган. Кааннын' башкарузы андый немеге дьединип турган. Олор кулактардан' оок помещиктер эдип, кааннын' дьан'ына корулачылар эдип аларына сананган.

Миллионнон' артык крестьяндардын' дьоктулары дьерден' торт айрылала тюреп калган.

Дьан'ды дьаратпай турган крестьяндарды башкару, Россиянын' куюларында дьаткан албатынын' дьерине кёчюрип турган. Дьеринин' дьуртаган албатызын төрёл дьеринен' куру дьерлерге ле кырларга албанбыла сюрюп турган.

Революциянын' кийнинде орооннын' хозяйствозы. Кааннын' башкарузына революцияны базарга ёскё орооннын' капиталисттери онойып ок болужып турган. Олор революциядан' озо Россиядан' рудалу, нефттю, таш кёмюрлю участка дьерлер садып алып, бойларынын' фабрик заводторын туткан. Франция-

Металлургический завод.

нын' ла Англиянын' банкирлары кааннын' башкару-
зына кѣп телюге акча берген, ол акчанын' барып тур-
ганы — темир дьол дьазаарга, черю тударына ла
кааннын' чиновниктеринин' дьалын тѣлѣергѣ чыгып
турган. Россиянын' революциязы, ѳскѣ государство-
нын' капиталисттеринин' Россиядан' алып турган ка-
питалын ла дьаан астамдарын дьылыйтарына корку-
ду болгон.

Россияда революциядан' озо капиталисттер то-
вардын' баазын кѣдюрерге ле ишмекчилерди тюрге-
нинче базып турарына, союзка биригип тургандар.
Капиталисттердин' андый бириккени тресттер ле
синдикаттары деп адалган. Революциянын' кий-
нинде буржуазный тресттер ле синдикаттары тамла
кѣптѣгилеп турган.

Канча-канча дьылдын' туркунына Россияда ѳспѣй
турган промышленность, 1910 дьылдан' ла кѣдюри-
лип тынданды: таш кѣмюр, металл, нефть табатаны,
сахар эдери, ткань эдери элбеген. Гран ары дьанына
ашты тартары тын' ѳзюп келди.

Россия бу ѳйдѣ бойынын' хозяйствозында ичкери

алтамга озолоп алган, дье ол артып турган учындагы ороон болуп кюн бадыжында Европага тюн'ейле-зе, иностранный капиталисттерден' камаанду болгон. Россияда машина ла станокторды дьазаар производство дьок болгон, капиталисттер гран ары дьянынан' экелип турган, химический промышленность дьок болгон. Россия минеральный удобрения эдерин билбеген. Россия дьуу керегинин' дьепселин чыгарар керегинде онойто ок ёскё капиталисттердин' ороон-дорынан' артып туратан.

Мынан' кёргёндё, Россияда баштапкы буржуазный революциянын' дьен'диргенинин' тутагы, дьети-ре болгонынан' артык. Онын' тёс тутагы, ишмекчи ле крестьяндардын' союзы дьок болгонында болгон. Крестьяндар помещиктерле дьен'юлю тартыжарга ишмекчилерле союз этпеген учун, дьен'ип болбозын билип те турган аайлу болзо, дье олор каан дьян'ын ан'тарбаганча, помещиктерди дьен'ип болбозын, сран'ай билбегендер. «Ада кааннын'» дьякшы кюю-нине крестьяндар бюткенче болгон. Мынан' улам крестьяндар кааннын' дьян'ын дьен'ерине, ишмекчи-лерле союз болуп барбай турган. Солдатский шинельдерин кийип алган крестьяндардын' уулдары де-зе, ишмекчилердин' забастовкаларын ла восстания-ларын базарына каанга болужып турган. Крестьян-дар большевик-революционерлерге бюдпей дьёптён-чик эсерлерге бюдюп турган.

Ишмекчилерде де тутак кёп болгон. Ишмекчи класс революциянын' озочыл кючи болгоны чын, дье ол онын' партиязы чылап, дьян'ыс болуп бирикпе-ген, ненин' учун дезе, онын' социал-демократ парти-язы эки группага меньшевик ле большевикке бёлю-нип калган. Баштапкылары революцияны учына дьети-ре алып барбаска туружып, дьёптёнчиктер бол-гон. Экинчилери большевиктер, революционерлер, ленинецтер болуп, ишмекчилерди кааннын' дьян'ын ан'тарарга кычырып турган. Онын' учун ишмекчилер революцияда тудуш дьёптю туруп чыкпай турган, ишмекчи класс революциянын' башчызы (гегемо-ниязы) болуп турарга кюч алынып болбогон.

Японияла мен'деп эткен мир, каанга революцияны базарга, онойто ок болушту болгон. Дьуу болуп турган тужунда, качан кааннын' черюзи дьен'дирип турарда, каан чыдалы дьок болуп, ишмекчилердин' дьюткюлине чыдабай, кайра баскадый болгон. Мир эткен кийинде керек башкаланган, каан революцияла тартыжарга кючин дьуурына арга алынган.

50. ДЬАНЫ РЕВОЛЮЦИОННЫЙ КЁДЮРЮ.

Лениннин' гран ары дьянына барганы. Сталин Россияда подпольный иште. Кёп тоолу аресттер ле кыйынду ёлтюрюштер де болуп турган болзо, большевиктер революциянын' тартыжузын ёткюргенче турган. Олор листовкалар, газеттер, брошюралар печатать эдип турган. Большевиктер бойларынын' революционный некелтелерин ле турган стройды албаты дьаратпай кёрюп турганы керегинде, государственнй думаны тудар дьуундарды ла думанын' заседанияларын тузаланып дьажырбай, ачык айдып тургандар.

Тудулбас Ленинди тударга, бастыра кааннын' полициялары бут бажына тургузылган болгон. Владимир Ильич, партиянын' турушканыла, баштап Финляндияга барган, онын' кийинде гран ары дьянына Швейцарияга барган. Анартынан' ол ишмекчилердин' тартыжузын башкарганча болгон.

Лениннин' соратниги, болушчызы некёр Сталин Россияда арткан. Онын' кайнап турган ийде кючи большевиктерди кюч дьяна тюшпес ишке ийделендирип турган. Сталин 1908 дьылда катап арестовать эттирип, Сибирьдин' бир губерниязына ссылкага ийилген. Дье Сталиннин' темирдий табын тюрме ле ссылка сындырып болбогон. Сталин экинчи дьылында Сибирьден' качала, ойто Бакуга барган. Дьыл ёткён. Сталинди база арестовать эделе, катап ссылкага ийген. Ол катап качкан. Удаган дьок, кааннын' шпиондоры истеп табала, Сталинди башкару улус дьок Нарымский крайга ийген. Дье бек турган революционер дьяна тюшпеген.

1912 дьылда дьайгыда Петербургка дьажытту ой-то барган.

Ленин гран ары дьанында, Сталин Россияда подпольный дьажытту дьюрюп, социализм учун улу керектин' тартыжузын токтотпой, ишмекчилердин' кереги учун бойынын' калганчы тамчы канын ээчий теечий бергедий болуп, улу ишти онон' ары ёткюрүп турган.

Герой-большевиктер ишмекчи класска революционный дьен'диргенинен' уур ёйиле база дьан'ы революционный тартыжуга кёдюрюлюп аларына болу-жып турган.

Ленада ишмекчилерди атканы. Сибирьдин' ыраак тайгазында Лена деп сууда, Англиянын' капиталисттеринин' алтын казар приисктары бар болгон. Бу приискада ишмекчилердин' дьюрюми каторжниктердин' дьюрюминен' башказы ас болгон. Англиянын' капиталисттери рудниктерден' бир дьылда 7 миллион салковой кирелте алып тургандар.

1912 дьылда, дьаскыда, Ленский приисканын' ишмекчилери забастовка эткен.

Англичандардын' некелтезиле, кааннын' башка-рузы, жандармнын' офицеринин' командазыла приискага бир отряд черю ийген. Ол тургузала ишмекчилердин' башчыларын, оlorдын' ортозында ссыльный большевиктерди арестовать эткен. Арестовать эткендерин божотсын деп, ишмекчилер некеген. Оlor конторага бардылар. Ишмекчилер тапчы дьолло канча-канча кижиден' коштой баргылаган. Кенетийин ле горнисстин' амыргызы ойногон. Жандарм офицердин' командазыла солдаттар дьолго куустай стройго турды. Команданын' табыжы адар деп угулган.

Мылтыктын' табыжы кюркюрей берген. Онон' ишмекчилерди солдаттар база ла база катап аткылаган. Кардын' юстюнде каннын' туюлгенинде 250 кижии ёлтюрткен, 270 кижии шыркалаткан ишмекчилер дьаткан.

Лена сууда ишмекчилерди атканынын' табыжы бастыра Россияга дьайыла берген. Канча дьюс мун' иш-

1912 дьылда 4 апрельде Ленский приискада ишмекчилерди атканы.

мекчилер иштерин таштайла, ороомго чыгып, дьан'ы ёлтюрюшке удура протест эдип турган.

1912 дьылда 1 майда Россияда дьарым миллион ишмекчилер забастовка чыгарган. Деревнелерде крестьяндар катап малта, чалгы, айрууш алып, помещиктердин' дьёёжёзин дьоголтып турган. 1910—1914 дьылдарга дьетиरे революционный крестьяндардын' туймени 13 мун'нан' кёп болгон.

Орус албаты дьан'ы тартыжуга кёдюрилип, дьан'ы революцияга удура баргылаган.

Большевиктер — алдынан' Россиянын' социал-демократический ишмекчи партиязы. 1912 дьылда гран ары дьанында Чехословактардын' Прага деп городында, орус большевиктердин' комитеттеринин' представительдери конференцияга дьуулган. Бастыра меньшевиктерди лесёзине турбастарды, дьайылчактарды партиядан' сюрюп салар деп, конференция дьёп тургускан.

Большевиктердин' дьан'ыс дьуучыл Лениннин' партиязы тёзёлгөн. Ол ишмекчи классты ла крестья-

яндарды дыан'ы революцияга баштап, кааннын' дыан'ын ан'тарала, ишмекчиле крестьяндардын' башкарузын тургузып, иштейтен кюнди 8 час эдери учун, бастыра дьерди тёлү дьок крестьяндардын' тузазына берери учун, тартыжарына баштап турган.

Большевиктер Россиядагы бойлорынын' дьажытту партийный организацияларын, большевиктердин' баштуузына турган профессиональный союзтарды, ишмекчилердин' клубтарын ла, оной ишмекчилердин' ачык организацияларын тын'ыдып турган.

Петербургта большевиктердин' «Звезда», оной «Правда» газеттин' чыгары башталган. Большевиктердин' «Правдазы» бастыра ишмекчилерге эптю билер тилиле бичилип турган. Ишмекчилерге большевиктердин' партиязынын' юредюзин билип аларга болушкан. Полиция тудушла бу газетти истеп, оны садарын токтодып, редакторын тюрге отургыскылап турган. В. И. Ленин «Правдага» статьялар бичип, гран ары дыанынан' оны баштап турган. «Правдада» И. В. Сталин, В. М. Молотов база олордон' до ёскёлөри иштеп турган.

Партия бу ёйдө кёп бек, дыалтанбас революционерлер-большевиктер ёскюрген. Олордын' ортозында Я. М. Свердлов болгон. Ол революционный тартыжуны он дьети дыаштудан' баштаган. Кёп тюрге отуруп, ссылкага дьорууп, оной канча катап качып, учында Петербургка дьеделе, кааннын' дыан'ыла дыалтаныжы дьоктон' тартыжуны ёткюрген. С. М. Киров 1905 дьылдан' бойынын' революционный ижин баштайла, оны бир де минутка токтотпой турган. Дьан'ысла тюрге ле ссылка бу дыалбышту революционерди бир кезек ёйгө иштен' айрып турган. М. В. Фрунзе, Г. К. Орджоникидзе, В. В. Куйбышев, Ф. Э. Дзержинский—олор ончозы ишмекчилердин' кереги учун партиянын' дыалтанбас тартыжучылары. Партияда бойлорынын' кючине ачынбай иштегендери М. И. Калинин, К. Е. Ворошилов, Л. М. Каганович, Е. Д. Стасова, Н. К. Крупская оной до ёскё кёптөри.

Олор партиянын' темирдий гвардиязы, Ленин ле

1914 дьылда июльда Петербуртта баррикадалар.

Сталиннин' чылабас бек юренчиктери ле соратниктери болгон.

Ленин Парижте дьаткан дьеринен' Австрияга кёчүп, Россиядагы большевиктердин' ижин артыгынча башкаарга, орус границага дьууктап келген.

Бу ёйлёрдө Россияда стачкалар бирюзин ээчий бирюзи башталып турган. Сталин большевиктердин' бек организациязын Бакуда тёзёгөн, нефтьтин' промыслаларында ишмекчилер бастыра стачка дьарлаган. Ишмекчилер бир ай кирези тартышкандар, дье кючтин' дьааны фабриканттардын' дьанында турган болгон.

1914 дьылда дьайгыда Петербургтын' ишмекчилери фабрик ла заводторды катап токтоткон. Олор ороомдорго кызыл маанылу чыккандар. Черю ле полициялардын' табаруларына баррикадалардан' каруузын берип тургандар.

Революциянын' кёдюрилгенин ол тужунда башталып турган телекейдин' дьуузы туткан болгон. Бу дьууда кааннын' башкаруузы катап революциядан' коруланар аргазын бедиреген.

Россияда экинчи буржуазный революция.

51. ТЕЛЕКЕЙДИН· ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКИЙ ДЬУУЗЫ.

Россиянын' дьууда дьен'диргени. 1914 дьылда дьайгыда телекейдин' дьуузы башталган. Бу дьуу узактан' бери белетенген. Дьаан-дьаан капиталистический государстволор бойлоры ортозында күйюнү-жип, тартыжып турган. XX чак башталарына дьер юстинде государстволордын' юлешпеген бир де кичинек дьер дьок болгон. Кажыла дьердин' капиталисттери бойы бойлорынан' кеп дьеёжёлү, кеп албатылу дьерлерин блаап аларга кичегендер. Анчадала Англиянын', Франциянын', Россиянын' озолодо дьуулап алган дьерлерине, Германия күйюнүп турган. Англиянын' Африкадагы кезик колонияларын Германия блаап аларга кичееген. Россиядан'—Украинаны, Польшаны ла Прибалтиканы; Турциядан' Константинопольды айрып аларга Россия кичееген; Англия — Месопотамияны ла Палестинаны колго аларга кичееген. Германиядан' Эльзас-Лотарингияны Франция блаап аларга кичееген. Бу тоношту дьууга белетенерге капиталисттер эки лагерге бёлүнгөн. Бир лагерьде Англия, Франция ла олодон' камаанду Россия болгон. Олодон' союзы Антанта деп адалган. Бир лагеринде Германия, Австро-Венгрия, Турция ла Болгария болгон. Европанын' бастыраларына дьуук государстволоры Антантага болушкандар. Япония ла Американын' Бириккен Штаттары ололо-союзта болды.

Дьуулажып турган ороондордын' буржуйлары

бу тонош дьууны албатыдан' дьажытту белетеген. Качан дьуу башталарда, бастыра дьуулажып турган ороондордын' буржуазиязы бойынын' терёл дьерин ёштюлерден' корулайтан дьуу деп дьарлап, албатыны тегюндегендер. Албатыны тегюндеерге орус буржуазияга оок буржуйлардын' дьептёнчик партиялары меньшевиктер ле эсерлер болушкандар. Дьуулажып турган ороондордын' ишмекчилерин ле крестьяндарын II-чи Интернационалдын' предательдери социал-демократтар, онойып ок бойы бойлорына ёштёштирип турган.

Орус солдат эмик ман ажыра кааннын' башкарузына каргыжын ийип дьат.

Телекейдин' дьуузы 4 дьылдын' туркунына ёдюп, албатыга 30 миллион кижинин' дьюрюмине дьуук турган. Ончозынан' кёп дьылыйтту кааннын' Россиязынын' черюзинен' болгон.

Немецтер орус черюни снарядтарла мёндюр чилеп уруп турар тушта, кааннын' министрлери, генералдары оорды дьеткил дьуу дьепселдер ле снаряд дьокко артыргыскан.

Орус солдаттары кюнюн' сайын Германиянын' пушкаларынын', пулеметторынын' огынан' ла оорудьоболдон' канча он мун' кырылып тургандар. Дье

II-чи Николай кааннын' Антантанын' приказына укур кааннын' генералдары, солдаттарды дыан'ы-дыан'ы табаруга айдап тургандар. Генералдар ёлюм коромдыны немеге бодобой, ологро солдаттар дыан'ыс пушканын' эди болгон. Дье кааннын' сюме шююлтези дыок генералдары баштапкы ла айларда Германиянын' дыалан'дарында бюдюн 200 мун' тоолу орус черюзин ёлтюрп салган. Россияда катап дыан'ы-дыан'ы солдаттар дыууп турган. Баштап солдатка дыан'ысла дыаш ёскюримнен' алып турган, онын' кийнинде дыаан улустарды, 40 дыаштуларды алып турарына кёчти. Россияда дыууга алган улустын' бастыра тоозы 19 миллионго дыеткен. Дье он' дыок кёп черю Россияны дыен'диреринен' айрып болбоды. Бу дыен'диргенине орус министрлери ле генералдары бойлоры болушкандар. Орус кааннын' абакайыла кожо олог немецтерге военный дыажытты айдып берип турган. Каны тёгюлип, корон газка корондодып ёлтюртип, окопага соокко чарчап турган, бойлорынын' генералдарына саттырган кааннын' черюзи кайра баспаганча, аргазы дыок болгон. Немецтер 1916 дыылда Польша, Литва ла Латвиянын' кезик дыерлерин дыуулап алдылар. Дье дыуунын' учы кёрюнбей турган.

Россиянын' хозяйствозын дыуу тын' бусты. Металл, нефть, таш кёмюр дыедишпей турган. Заводтор токтой берген. Темир дыол черюди де тартарга дыедишпей турган. Черю ле албаты кийим ёдюк дыок дыылан'аш болды. Дьурт албаты ла фронттогы солдаттар ачаналады. Кыра аш салары астады, дыерди иштеер кижидыок болды. Он' дыок кёп аттарды ла уй малды черюге крестьяндардан' алдылар. Удай берген дыуу, ишмекчилер ле крестьяндардын' дыардына аайы дыок уур болуп тышти.

Большевиктер дыуу дыылдарда. Большевиктердин' партиязы телекейде дыууга удуга туруп чыккан. Ленин ле партия ишмекчилер ле крестьяндарды мылтык дыепселди кайра бойлорын базынчыктаткандарына улазын деп кычырып, база меньшевиктердин' ле эсерлердин', база ологордын' господторы — капи-

талисттердин' шок кылыктарын коскорып турган. Ишмекчилердин' организацияларын дьуунын' баштапкыла кюндеринде чачып дьаап салды. Большевиктердин' газедин «Правданы» дьууны дьарлаар алдында бектөп салган.

Государствонун' төртүнчи думазынын' депутаттары-большевиктерди дьууга удурлажар деп кычырган учун, база ишмекчилерди революцияга кычырган учун Сибирьге ийгендер.

Дьуу дьылдарында большевиктерге иштеерге кюч болгон. Россиядан' Ленинди граница ла фронт айрып турган. Большевик партиянын' ёскё башчылары ссылкада болгон. Кёп большевиктер тюрмеде отурган болгон.

Дье большевиктердин' ижи токтобой турган.

Дьуу дьылдарда революционный тартыжулар. Большевиктердин' баштаганыла Россияда массовый стачкалар башталган.

1915 дьылда Россияда 928 стачка болгон, 1917 дьылдын' январь ла февраль айларда дезе 1330 стачка болгон.

Ишмекчилер тартыжуны онон' ары мындый лозунгту ёткюрип турган:

«Дьуу дьок болзын. Кааннын' самодержавиязы дьок болзын!»

Петроградтын' ишмекчилери (Петербург 1914—1924 дьылга дьетире онойдо адалган болгон) баштапкы рядтарда тартышкандар. 1916 дьылда октябрьда, олор дьууга ла кааннын' самодержавиязына удур дьаан политический стачка организовать эткен. Олор полк солдаттарды да бойлорынын' дьанына тартып алгандар.

Ишмекчилерге крестьяндар да болужып, дьууга ла помещиктерге, база дьер керегинде столыпинский закондорына удур, деревнелер сайын тартыжуга кёдюрдилер.

Дье озочыл крестьяндар бастыразы черюде болгон. Анда кородоп турары ёзюп, партиянын' черю ортозына иш ёткюрге ийген большевиктердин' шылтууна сагыштары ёскёлөнип, солдаттар да дьуу

керек дьок дежип, тартыжуны удаган дьок баштай берди. Фронтто кааннын' солдаттары немецтердин' ле Австриянын' солдаттарыла карындаштажарын баштады. Андый ок карындаштажары дьуулажып турган госуларстволордын' ёскё дё фронтторында ёдюп турган. Канду дьууны токтодорын солдаттар некеп тургандар.

Дьуу тужунда, кааннын' башкарузыла удурлажар революционный тартыжуга, базындырып турган башка укту албатылар да кёдюрилерин баштаган. Колкючиледьаткандарды кату тоноп, малын блаап айдап турганы, оморды онон' артык ачуркандырды. Качан улусты, тыловой ишке алар тужунда омордын' ачурканары тын'ый берди.

1916 дьылда казахтар, киргизтер, узбектер, таджиктер ле туркмендер восстаниеге чыкты. Омор городторго табару эдип, кааннын' черюзиле, база полицейскийлерле удур дьуулажып, бойларынын' волостьторынын' старшиналарын, каан дьан'ынын' башкаручыларын ёлтюргилеп турдылар.

Казахтар мылтык дьепселле тын'ыдынып алган бойларынын' дьуучыл отрядтарын тёзёдилер. Восстаниянын' башчызы албатынын' дьалтанбас геройи казах Амангельды Иманов болгон.

Восстание чыгарган узбектер темир дьолло черю экелбезин деп, темир дьолдорды коскорып, станцияларды ёртёгилеп, телеграфтын' эмиктерин кескилеп турган.

Киргизиядагы восстание чыгаргандары, черю транспортты колго алып, мылтык-дьепселди блаап алдылар. Омор кырларда ок-тары дьазаарына мастерскойлор тудуп алган.

Каан дьан'ы восстание чыгаргандарга удур пушкарларлу, пулеметторлу, броневиктерлю черю ийген. Кишлактарды ла аулдарды ёртёгилеп, ол восстание-лерди ышка ла канга тумалап салгандар.

Ишмекчилердин', крестьяндардын', солдаттардын' ла базындырган албатылардын' дьууга удур, каан башкарузына удур дьан'ыс болуп бириккен тартыжузы, кыйыжы дьогынан' ёзюп турган.

52. 1917 ДЫЛДА ФЕВРАЛЬДА ЦАРИЗМДИ АНТАРГАНЫ.

Петроградта восстание. Каан II-чи Николай ла онын' министрлери фронтто дьен'дирип турганы ла дьууктап клееткен революцияны токтодып алар аргазын тапай, нени эдетенин билбей, шакпыражып тургандар. Буржуазиянын' партиязы — кадеттердин' партиязы, база онын' башчызы Милюков, фронтто дьен'дирип турганынан' улам, каанга болужарын токтодып салган, дье ол революциядан' да коркуп турган. Буржуазия II Николайды дьан'нан' дьайладала, онын' карындажы Михаилди каан эдип отургызып, башталып калган революцияны базып салаала, дьууны онон' ары кендюктирерин сананган.

Каанга дьуук турган улус дьууны божотсын, немецтерле союзниктерден' башка мир (сепаратный мир) тургузып, онын' кийинде революцияны дьен'ип салар деп, II-чи Николайга дьеп берип тургандар.

Кааннын' ла буржуазиянын' пландары бютпеди. 1917 дьылда февральда башталган ишмекчилер ле солдаттардын' восстаниязы олордон' озологон.

1917 дьылдын' баштапкызында февральда дьуу болгонынан' ачаналап кыйналган ишмекчилер Петроградта забастовка кедюргендер. Большевиктер ишмекчилердин' тартыжуун баштагылап турган, озор база онойып ок солдаттардын' казармаларына едюп, каанла тартыжарына болушсын деп, черюни кычырып турган. Ишмекчилерле ишмекчи юй улустар ороомго чыгала некегилеп тургандар.

— Дьуу дьок болзын! Кааннын' башкарузы дьок болзын! Аш! Мир!

Онон' дьаан удаган дьок, дьан'ыс стачкала кааннын' башкарузын дьен'ип болбос, кыялта дьогынан' вооруженный восстания керек деп, ишмекчилер лаптап билип алала, восстанияга кедюрилген.

Ишмекчилерди кююн кайрал дьоктон' атсын деп, кааннын' министрлери приказ берген. Городтын' тес дьерине туралардын' дьабынтызынан' ла чердак-

тардан' полициялар пулеметтор тургузып алып, онон' демонстранттарды аткылап тургандар.

Петроградтын' ишмекчилеринин' героический тартыжу солдаттарды революция дьянына тартып турган.

27 февральда Петроградтын' черюзи ишмекчилерди атпай мойноп, дьон албаты дьяны дьяар кечюп тура бардылар.

Восстания чыгарган ишмекчилер ле солдаттар кааннын' министрлерин арестовать эдип, олорды тюмгеге отургыскалады. Тюмелерде отурган революционерлерди дьяйымга божоткон. Кеп албаты полициянын' ла судтын' тураларын ертегилеп тургулаган. Ишмекчи дьяш ёскюримдер, ишмекчи юй улу-стар карындаштарыла, ёбегендери-ле восстанияга ко-жо кириштилер.

Ол тужунда Петроградта болбогон II-чи Николай каан, восстания эткен албатыга удур фронттон' черю ийген. Дье революционный ишмекчилер ле солдаттар удур барып, оло-р ненин' учун тартыжып турганын дьярт айдып, кааннын' ла генералдын' дья-карузын бюдюрбегер деп, черюге билдире айдып турган.

Солдаттар ишмекчилердин' айтканын уккан. Революция каан дьян'ын дьен'генин сюгюнчилю байрамдап турган.

Петроградта революциянын' дьен'гени керегинде табыш ёске городтор ло фронтко угуларда, ишмекчилер ле солдаттар бойларынын' дьерлеринде кааннын' дьян'ын ан'тарып салдылар.

1905 дьялдагы революциянын' дьозогыла текши дьерлерде Советтер тезёлгён, дье ол Советтерде дьян'ысла ишмекчилердин' депутаттары болгон эмес, ишмекчи ле солдаттардын' депутаттарынын' Сове-ди болгон. 1917 дьялда, февраль айдагы революциянын' 1905 дьялдагы революциядан' башказы, мынан' билдирип айдылган. Советтерде солдаттардын' депутаттары, чын аайынан' кергёндё, дьюу болгонынан' улам солдаттардын' кийимдери-ле солтуп кийингилеп алган крестьяндардын' депу-

1917 дьылда, апрель айдын' 3 кюнине Петроградта пролетариаттын' улу башчызы В. И. Ленин келгенин революционный ишмекчилер ле солдаттар уткугылап турдылар.

таттары болгон. Айдарда, ишмекчи ле солдаттардын' депутаттары, чынынча ишмекчилердин' ле крестьяндардын' депутаттары болгоны, мынан' дьартталып дьат. Кааннын' дьян'ына удур тартыжарга ишмекчилер ле крестьяндардын' союзы качан ок бюдюп калган, ишмекчилердин' ле солдаттардын' депутаттарынын' Советтери дезде, андый союзтын' органдары боло берди.

Бу союз дьокко, албаты каанды ан'тарып болбос эди, революция дьен'ип болбос эди.

Эки башкару. Советтерде кёбизи болуп калган оок буржуазный политиктарды меньшевиктерди ле эсерлерди буржуазия тузаланала, олордын' болужыла ороондогы башкаруны колына алды. Революциянын' предательдери—меньшевиктер ле эсерлер—бур-

жуазияга, бойынын' буржуазный Временный башкару тѣзѣергѣ арга бергендер.

Дье Временный башкарула коштой Советтер турганча болгон. Ороондо эки башкару тѣзѣлгѣн.

Буржуазия ла Советтерге отурып алган меньшевиктер ле эсерлер Германияла дьууны дьен'юлю учына дьетире ѣткюрерге албадангандар. Алдындагы аайынча, дьер помещиктердин' колында болгон. Капиталисттердин' ишмекчилерди тонойтоны артканча болгон. Россияда албатыны базынары артып калган.

Ленин гран ары дьанынан' бичиген письмолорында ла ссылкадан' келген нѣкѣр Сталинге баштадып, большевиктер албатынын' алдына Временный башкарула, меньшевиктердин', эсерлердин' тѣгюндерин кѣргюскилеп, туй чапкылап тургандар.

1917 дьылда 3 апрельде Ленин гран ары дьанынан' дьаан кючле албаданып Россияга келди. Ленинди уткуурга бастыра революционный Петроград дьуулды: ишмекчилер, матростор ло солдаттар. Ленинге уткуулдардын' учу дьок болгон. Броневишке чыгала, албатыла кучындажып, тым тура тюшкен албатыга, кенетийин дьалбыштый кычыру этти: «Бастыра телекейде социалистический революция эзендик болзын!» Бу кычыру буржуазиянын' Временный башкарузыла тартыжарына, ишмекчилердин' башкарузын тургузып, социализм учун болгон.

Россияда улу Октябрьский социалистический революция.

53. БОЛЬШЕВИКТЕР СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ РЕВОЛЮЦИЯНЫ БЕЛЕТЕГИЛЕП ТУРЫ.

Большевиктерди ээчий албаты барып дьадылар. Лениннин' келгениле партия большевиктердин' конференциязы дьууган. Россиянын' ончо учтарынан' 80 мун' партиянын' члендеринен' чыгартылу дьелегаттар Петроградка дьуулужып келдилер. Конференцияга Молотов, Ворошилов, Свердлов, Куйбышев, Дзержинский база оон'до ёскелери келген. Конференциянын' ижин Ленин ле Сталин баштадылар. Ишмекчи класс баштапкы ла задачаны бюдюрп салган деп, Россияда кааннын' самодержавиязын дьоголтып салган. База экинчи задачаны — социалистический революцияны бюдюрер, керек. Партиянын' алдында база ок кюч адьарылу дьаан тартыжу туруп дьат, ненин' учун дезе, ороонды бийлеп алган буржуазия кату согулталу удурлаш дьогынан' ол дьан'нан' бар бас деп, озор айдышкандар.

Советтерде ишмекчилердин' ле солдаттардын' депутадынын' база Советтерде крестьяндардын' депутаттарынын' кёп дьанын бойлорынын' дьанына завоевать эдип алып, озордон' меньшевиктер ле эсерлерди сюрюп саларына, озор партияга кычыру эдип тургандар.

Социалистический революция учун туружарына албатыны организовать эдерине, Ленин ле Сталин

Крестьяндар дьер некегилеп турулар. Олорло дьан'ыс дьуртта дьаткан матрос, помещиктердин' дьерин, тургузала айрып алар деп, кычыру эдип туру.

большевиктерди кычырып турды. Социалистический революциянын' дьен'ерине ишмекчи класс дьокту крестьяндар ла дьуук союз болуп, буржуазиянын' дьан'ын ан'тарар керек деп, айдышкандар. Кыйыш дьоктон' буржуйларды юйгендеп, помещиктердин' колынан' дьерди айрып алып, крестьяндарга тузала-нарга берип, Россиядагы базындырган албатыларга дь-айым берип, дьууны тургузала токтодор керек дечкендер.

Ленин ле Сталиннин' берген предложенияларын конференция дьарадып алган. Большевиктер ишмекчилердин', солдаттардын', матростордын' ортозында дьаан иштерди элбеде ёткюре бердилер. Большевиктер онойдо ок крестьяндардын' да ортозында ишти ёткюрдилер. Олор конференциянын' решениязын дьартап айдып, албатыны Временный башкарула тартыжарына, Советти тургузарына ла дьууны токододып, бастыра дьерди тургузала крестьяндарга табыштырары учун тартыжарына кычыру эткен.

Петроградта ишмекчилер ле солдаттардын' демонстрациязы баштала берди. Апрельде ишмекчилердин' ле солдаттардын' демонстрациязын ёткюрген болгон. Демонстранттар большевистский лозунгту, плакаттар ла мааныларын тудунганча дыюрген.

— Дьуу дьок болзын!

— Министрлер — капиталисттер дьок болзын!

— Бастыра дыан' Советтерге!

Временный башкару меньшевиктер ле эсерлер кожо, арга дьокто, албатынын' тын' ачуланып кёрбей турган капиталисттер — министрлерди Гучков ло Милюковты, министрлеринен' чыгарала, кезик меньшевиктер ле эсерлерден' бойлорына кошкылап алган.

Дье башкарунын' политиказы алдындагы ла бойынча артып калган. Дьуу ёткёнчё болгон, помещиктер дьерди ээленгенче, базындырган албаты правозы дьок артканча, ишмекчилерди иштен' чыгара сюрюп, фабрик заводторды бектёйтёни артып, локаутла коркутканчала болгон.

Албатынын' революционный саналары ёзюп турган. Олор большевиктердин' эрмек куучындарын юсти-юстине тын'дап турдылар. Большевик партия тын'ып турган.

1917 дьылда июньнин' баштапкы кюндеринде Петроградта ишмекчи ле солдаттардын' депутаттарынын' бастыра Россиядагы 1-кы с'езди болгон.

Бу с'ездте меньшевиктер ле эсерлердин' кёбизи болгон. Меньшевиктер ле эсерлер буржуазиянын' башкарузына болужар эдип, фронтто дьууны онон' ары ёткюрзин деп, Советтердин' с'ездине дьёптёдип алдылар.

Ол ло тужунда фронтто ичкерлери башталган. Ол орус чёрюзинин' дыен'дирериле божоды. Солдаттар дьууга барбаска санаган, буржуйлардын' интереси учун дьуулашпай мойножып, бастыра башкаруны Советтерге берзин деп некегендер. Временный башкарунын' дьуу керегинин' министри эсер Керенский

Июльдин' 3 кюнине 1917 дьылда Петроградта демонстрацияны атканы.

солдаттарды бойынын' ёштюлердин' кереги учун канын тексин деп, тегинеле дьерге сёстөп турган: «Дьуу буржуйларга керектү, бойлоры дьуулашкылазын» деп, солдаттар каруузын берген. Дьууга барбай мойношкон солдаттарды адып турзын деп, Временный башкару приказ берген.

Меньшевиктер ле эсерлер оlorдын' интерезин предать эдип турганын там ла дьарт билгилеп, солдаттар большевиктерге кожулгылап тургандар. Россиянын' тес городторында ишмекчилердин' ле солдаттардын' демонстрациялары базала катап башталгылады.

Июльский демонстрациязы ла генерал Корниловтын' мятежи. 1917 дьылдын' дьайы башталды. Временный башкару алдындагы чылап бир де ишмекчилердин', солдаттардын', крестьяндардын' ла Россиядагы базындырган албатылардын' некелтезин бюдубеген.

Дье промышленностьо ло темир дьолдордо оодылып турары там тын'ып турган, фабрик заводтордын' ижи токтоп, сырье ло одуру дьок болгон. Эт, аш дьетпей турган. Ачана дьууктап турган.

Капиталисттер ле оlorдын' башкарузыла ишмекчилердин' тартыжары курчуп турган. Стачкалар юзюги дьок ёдюп турды. Ишмекчилер бойларынын' мылтык дьепселдю отрядттарын — кызыл гвардияларды тездидилер. Деревнеде крестьяндардын' восстаниязы башталган.

Фронттон' солдаттар мун'нан' баргылап турган. Базындырган албаты Временный башкарудан' кандый да дьайым албаганынан' улам, бойларынын' чын некелтелериле туруп чыккандар.

3 июльде 1917 дьылда петроградтын' ишмекчилери, солдаттары ла матросторы демонстрацияга большевик лозунгтарыла чыктылар. Буржуазия меньшевиктерле эсерлерле дьептежиб алып, фронттон' юнкерлердин' ле кулактардын' талдуулу черюден' алдыртып алып, ол демонстрацияны аткылап, ишмекчилердин' организацияларын чачып салган. Юнкерлер ле офицерлер «Правда» газеттин' редакциязына табару эткилеген. Большевиктерди арестовать эткилеп, тюрге отургыскан. Большевиктерге ойтоло подпольеге барарга керек болгон.

Временный башкару Ленинди арестовать этсин деп, приказ берген. Партиянын' туружузыла Ленин дьажына берген. Ленин ишмекчи кийим ле ёскёртё, ишмекчи Ивановтын' адына бичиген паспортло Петроградтын' дьугында, Сестрорецкийге дьуук дьапашка дьажынала, онон' кезик ёйдин' кийинде Финляндияга барган. Буржуйлардын' бедиречилери курула дьерге Ленинди истешкендер. Ишмекчилер кандый ла эбиле бойынын' сююп турган башчызын корулап, дьажырып тургандар.

Буржуазия тылда да, фронто до калдьюургылап турган. Буржуазиянын' интересерин корып турган меньшевиктер ле эсерлер неге баштап турганын сран'ай артып та калган ишмекчилер билип турар болдылар. Большевиктерге ишмекчилер дьан'ыдан' киргилеп турган. Большевик партиянын' члендеринин' тоозы 200 мун'га дьетире ёзе берди.

Июль айдын' учында, Петроградта большевик партиянын' VI с'езди дьуулды.

Ленин с'ездте болбогон. Ол потполияда болгон. С'ездтин' ижин Сталин башкарган. Ол партияны вооруженный восстанияга белетенерине кычырган.

С'езд социалистический революциянын' дьен'ер дьолын темдектеп, ороондо чачылып юрелгениле канайда дьен'ижерине, нени эдетенин чокым дьа-зап алган.

Россияга таркаган делегаттар, ишмекчилер ле дьокту крестьяндарды восстанияга баштап, Временный башкарула тартыжып, онын' дьан'ын ан'тарала, Совет дьан' тургузып, дьан'ды ишмекчи ле крестьяндардын' эдерине белетеген.

Айдарда, буржуазияла помещиктер революцияны базарга дьажытту сюме этилер. Олордын' берген дьакарузыла генерал Корнилов офицерлерден', казактардан', неме он'добой артып калган черюден' кеп отрядтар дьууп алала, Петроград дьаар кендюгип ишмекчи ле солдаттардын' депутаттарын тоскырып, ишмекчи ле крестьяндарды тумалап, бойын Россиянын' тан'ынан' башкаручызы болуп дьарлаарга турган.

Большевиктердин' кычырузыла Петроградтын' ишмекчилери ле петроградтын' черюлери туруп чыккан. Корниловтын' черюзине удуга ийген революционный агитаторлор -- ишмекчилер, солдагтар -- Корниловтын' солдаттарына, олордын' генералдарынын' чын сагыжын, кучындагылап турдылар. Корниловтын' полкторынын' солдаттары, революцияга удуга чыгарынан' мойношкылап салдылар. Буржуялардын' дьажытту сумелери дьайрадылып калды. Ишмекчилердин' ле крестьяндардын' коркудузына Керенский чыдашпай, Корниловты арестовать эдип, тюрьмеге отургусты.

Ишмекчилер ле солдаттардын', Корниловты дьен'гени большевик партияга онон' тын'ыда бюджеттери тын'ыды.

Корниловтын' мятежинин' кийнинде, ишмекчилер ле солдаттар Советтерден' меньшевиктерди эсерлерди сюргилеп, ордына большевиктерден' туткылап баштагылай берген. Кюскюде 1917 дьылда Петро-

градтын' ла Москванын' Советтеринин' кёп дьарымызы большевиктердин' колына кирди. Советтер пролетарский революциянын' чындык тёс дьери болды. Олор ишмекчилерди мылтыкла дьепсеп, кызыл гвардия тезеп, вооруженный восстанияга белетегендер.

Ленин, октябрьдын' башталарында, буржуазный башкарудан' дьажынып, восстаниянын' бажына турарга, Петроградка келди. Ишмекчилердин' дьен'юзи белетелген, тургузала мылтык дьепселдю восстанияны баштап, буржуйлардын', меньшевиктердин', эсерлердин' башкарузын ан'тарып, Совет башкаруды тургузар керек деп, Ленин айткан.

54. СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ РЕВОЛЮЦИЯ ДЬЕНДИ.

25 октябрда (7 ноябрда) 1917 дьылда дьен'юлю восстание. Большевик партия калганчы дьана баспас тартыжуга — вооруженный колло буржуазиянын' дьан'ын ан'тарарга белетенип турган.

Восстанияга темдектеген ёй келиштире болгон. Телекей дьуузы ёткёнчө турган. Россияда ишмекчилердин' кёп дьаны большевиктерди ээчий турган. Меньшевиктер ле эсерлердин' дьёптёнчик партиязы колкючиледьаткандардын' бюдерин дьылыйткан. Кёп ишмекчилер ле солдаттардын' депутаттарынын' Советтери большевиктердин' колында болгон. Ишмекчилерде бойларынын' бек профсоюзы ла Кызыл гвардиязы болгон. Крестьяндар, дьёптёнчик эсерлердин', меньшевиктердин' дьёбиле, учредительный дьуунды дьуурын сакубай, помещиктердин' дьерлерин тургузала айрып алар деп, некегилеп большевиктерди ээчий бардылар. Олор помещиктерди имениязынан' сюреле, дьерлерин блаап алып тургандар. Солдаттар дьууды онон' ары ёткюрерге кююнзебей турган. Олор Керенскийдин', дьууды учына дьетре дьен'ишкенче ёткюрер деп, приказын дьаратпай, мир некегендер. Керенскийдин' Временный башкарузына удур дьан'ысла ишмекчилер ле крестьяндар кёдюрюлген эмес, база Закавказьянын', Украин

нанын', Белоруссиянын', Ортогы Азиянын' ла Финляндиянын' да албатылары туруп чыккан. Большевиктер восстанияны тын'ыда белетегилеп тургандар. Онын' планын лаптап тургузып алган болгон.

Дье восстанияга сран'айла тын'ытту белетенип турган кюндерде, Каменев ле Зиновьев билип, ёнёттийин, Троцкий десе бойынын' мактанчақ куру сёзиле, восстаниянын' баштайтан ёйин ле пландарды буржуазияга дьетирип берген. Временный башкару, предательдерден' восстания керегин билеле, восстания-

1917 дьылда Октябрьдын' кюндеринде В. И. Ленин восстанияны башкарып туры.

ла тартыжарга, ого бюджетчилю черюди тюргедеп мобилизовать эткен. Дье буржуазиянын' дыан'ынын' турар кюндерин тоолоп салган болгон. Большевик партиянын' Тёс Комитеди восстанияны башкарап бажына нёкёр Сталинди тургузып, дьуучыл центр тёзёди. Лениннин' дыакылтазын бюджетчилеп — **Октябрьдын' 24 кюнинде 1917 дьылда**, дьуучыл центр восстанияны баштаган. Онын' бажына Ленин турды.

Ленин ле Сталин красногвардеецтердин' ортозында.

Большевик партиянын' кычырузына красногвардеецтер, революционный солдаттар ла Кронштадтын' моряктары, бир тюн'ей кёдюрюлип, туруп чыктылар. Дьалтанбас тартыжулу революциянын' ийдези, революционный солдаттардын' бек дисциплиназы бойынын' керегин тюрген бюдюрди. Бастыра Петроградтын' башкару учрежденияларын, дьуу керегинин' пункттарын, кызыл гвардеецтер алгылап салды. Кышкы дворецте Временный башкарунын' министрлери офицерлердин', юнкерлердин' отрядтары ла бектенип алдылар.

Революционный черюлер дворецти тыгыш курчула курчап ийдилер. Неванын' сузына революционный крейсер «Аврора» ла юч миноносецтер кирип келген. Дворецти курчаары эн'ирге дьеткен. Каран'уй кире берди. Дьан'ысла аайы дьок дьаан кышкы дворец дьаркындалып турган. Тюнге тартыжу тын'ый берген. Пулеметтор таркырай берди. Мылтыктардын' табыжы залпла чыгып турды. Дворецте отуруп

1917 дьылда Октябрыда революционный матростор кышкы дворецти штурмалап аларга барып дьат.

алган черюлер ле табарып келген революционерлер ортозында адыш баштала берген. Кызыл гвардеецтер дворецти штурмовать эдерге баштагылады.

Кышкы дворецти аларын баштап турган большевиктер, ондо туйоктаткандарды колго кирзин деп, айткан. Олор карузын бербеди. Билдиртю темдек берилген болгон. Петропавловский шибеенин' пушкалары кышкы дворецти аттылар. «Аврора» крейсердин' орудиялары кюркюрей берди. Артиллерийский адыш бодондырды. Дворецте пулеметтор унчукпай барды. Революциянын' черюзи дворецке кире берди. Офицерлер ле юнкерлер ондо до адыжып

турала, удабай колго кирди. Тапчы корридорло кызыл гвардеецтер дворецтин' тегерик кыбына кирдилер. Столдордо бир кезек куды чыгып, ёткюре коркуп калган улустар отырдылар. Ол Россияда калганчы ла буржуазный башкару болгон. Керенский анда дьок болды, ненин' учын дезе, ол ажындыра качып, дьяжына берген.

Революциянын' адыла бастыра министрлерди арестованный деп, дьярлаган болгон. Арестовать эткен министрлерди шибееге апарган.

Бастыра ороондо пролетарский революциянын' дьен'гени. Ишмекчи класс дьен'юзин сюгюнчилю байрамдадылар. 25 октябрьда, Лениннин' бичиген воззваниени, Петроградта дьаткандар терен' дьилбюлю кычырып турдылар. Временный башкару дьен'дирген, дьан' ишмекчилердин' ле солдаттардын' депутаттарынын' Советтеринин' колына кёчкён деп, ол анда бичиген болгон. Албатынын' тартышкан кереги: дьууды токтодоры, помещиктердин' дьер мензинерин дьоголторы, Советтин' башкарузын тезеери болгон, ол керек бюткен. Эмди бускалан'ла тартыжарга, фабриктерде, заводтордо, ишмекчилердин' контролин тургузарга арга болды.

Ол ло тушта, ишмекчилер ле солдаттардын' депутаттарынын' Советтеринин' бастыра Россиянын' II-чи с'езди ачылган. Улу пролетарский революциянын' баштапкы юч декредин Ленин айдып берерде, с'езд дьёптёп салды: мир керегинде, дьер керегинде, база дьан' керегинде.

Мир керегинде декрет, бастыра дьуулажып турган госуударстволорго, тен' праволу мирди заключить эдерине, дьууды токтодып саларына, тургузала переговоровды баштазын деп, предлагать этти.

Дьер керегинде декретле помещиктердин' сословиязын дьоголтып, дьерди алдынан' ээленетенин дьоголтып, оны бастыра колкючиледьаткандарга тузаланаарга берип турган. Крестьяндар 150 миллион гектардан' ажыра дьерди Совет дьан'нын' колынан' алдылар.

Владимир Ильич Ленин

Дьян' керегинде декрет, бастыра ороондо дьян'-ды Советтерге берип турган.

Бистин' орооныбыс Советский республика болды.

С'езд Бастыра Россиянын' Тёс Исполнительный Комитедин ле Албаты Комиссарларынын' Соведин туткан. Албаты Комиссарларынын' Совединин' бажына некёр Ленин турды. Национальносттордын' керегинде Албаты Комиссарына некёр Сталинди туткан.

С'ездтин' кийинде, удаган дьок, Бастыра Россиянын' Тёс Исполнительный комитединин' председателине некёр Свердловты туткан.

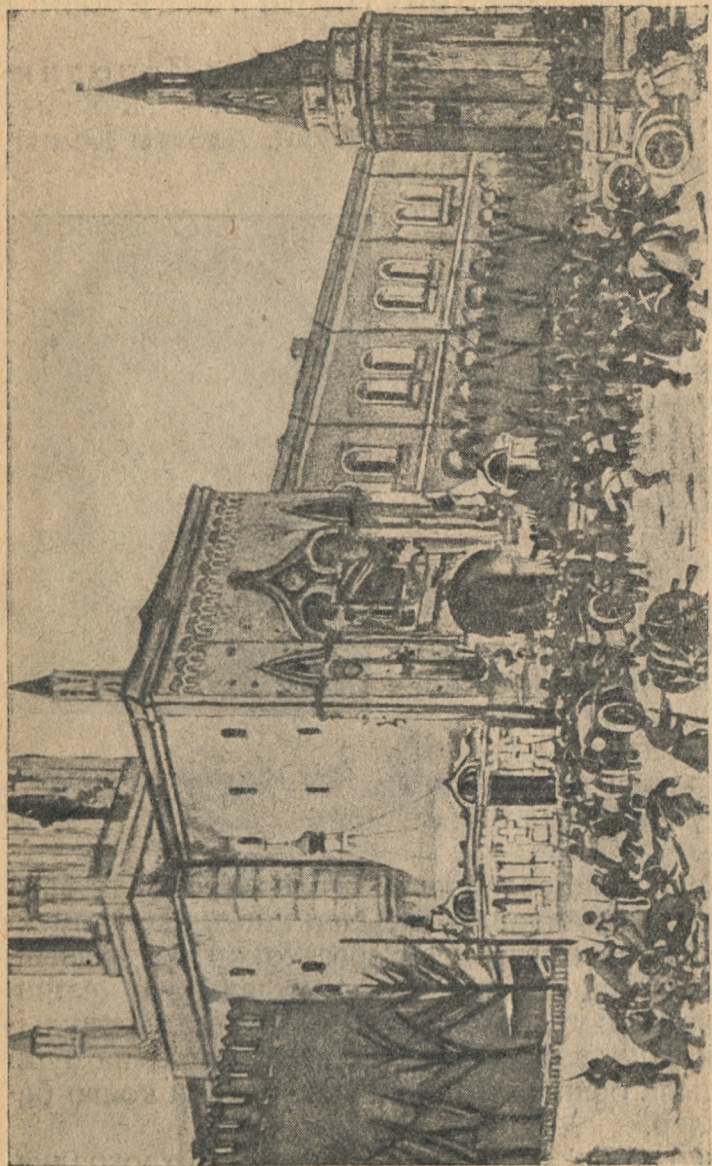
Петроградта пролетариаттын' дьен'юзи керегинде, табыш бастыра ороонго тюрген дьайылып турган. Бир канча городтордо ишмекчилерге дьян'ды бойларынын' колына аларга сюрекей кату дьуулажарга керек болды.

Москвада офицерлер ле юнкерлер Кремльди база кезик дьяан зданияларды алгылап ийгендер. Ишмекчилерге — кызыл гвардеецтерге окоптон' казып, контрреволюционерлерле чын дьуулажарга келишти. Москвада дьуулар бюткюл неделенин' туркунына болгон. Ишмекчилерле солдаттар дьян'ысла пушканын' одыла офицерлерди ле юнкерлерди колго бериндирдилер.

Россиянын' бастыра городторынан' Петроградка, башкару Советтерге кёчкёни керегинде айдып турган телеграммалар ла билдиртюлер келгилеп турган. Сибирьдин', Ортогы Азиянын', Белоруссиянын', Пово-

Яков Михайлович Свердлов
(1885—1919 дь).

1917 дьыда Октябрьдын' кюндеринде, Москвада восстания
гең ишмекчилер Кремльди алганы,

лжъянын', Украинанын' сол дыказында дыктан албатылар, кёп чактарга буржуазия ла помещиктердин' базынганынан' дыан'ысла Совет башкарудын' болужыла айрылып тургандар.

Совет Социалистический революциянын' дыен'гени мынан' кёргөндө, мындый керектерден' дыарталып дыат:

1) Эсер Керенскийдин' буржуазный башкарузы ишмекчилердин' ле крестьяндардын' кёзинче учына дыетири ойылып тышкен. Керенский дыууда дыен'ип учына чыкканча дыуулажарына албаданарда, ишмекчилер, крестьяндар ла солдаттар десе, дыууды токтодып, мир тургузарын некеп тургандар. Керенский помещиктердин' дыерлерин, олоордын' колында болорына артыргызар деп албаданарда, ишмекчилер ле крестьяндар десе, помещиктердин' дыерлерин тургузала айрып, крестьяндарга тузаланарга берзин деп, некегилеп тургандар. Керенский ишмекчилерди юйгендеерине албаданып турган, ишмекчилер ле крестьяндар десе, фабриканттар ла заводчиктерди юйгендеп, олоордын' юстюне ишмекчилердин' организацияларынын' контролин тургузарын некегендер.

2) Экинчи шылтак неде болгон десе, бу некелтелерден' улам, ишмекчилердин' ле крестьяндардын' депутаттарынын' Соведи болуп турган, ишмекчилердин' ле крестьяндардын' бек союзы салынып, буржуазный Временный башкарузына ла ого юнденечилер — эсерлер ле меньшевиктерге удур тартыжып, большевик партияга болужары учун турганынан' болгон.

3) Ючинчи шылтагы ишмекчилер ле крестьяндар бойлорынын' массазыла дыёптөнчик эсерлер ле меньшевиктерден' туура базып, большевик партияны бойынын' улу башчызы эди, оны кюреелей турганында болгон.

Бу причиналар дыокко, Октябрьский революция дыен'ип болбос эди.

Большевик партия Советский государствоны тёзөп туру. Улу пролетарский революциянын' дыен'генин' баштапкы ла кюндеринен' ала, бастыра алба-

тылардын' карындаш Социалистический Союзы болгон, Советский государствоны организовать эдерин Ленин ле Сталин баштагандар. Россиянын' албатылары Совет башкарудан', телекейдин' албатызында качанда болбогон, мындый дьеткил дьайым алды.

Мир ле дьер керегинин' декредтери ээчий, ишмекчилердин' контроли керегинде декрет чыккан болгон. Капиталисттерге фабриктерде ле заводтордо продукталарды чыгарып, оны чеберлеп турганына база садып турган продукталарды ла чий материалдарды адыкту керёрине тургускан болгон.

Фабрикаларда ишмекчилердин' контролин тургусканы.

Совнарком ёскё государстволорго бастыра тёлёйтён тёлюлерди тёлёбёс деп дьар чыгарган.

Дье орооннын' столицаларында тёс тё дьерлерде соктырып чачтырган, Совет дьян'нын' ёштюлери — помещиктер, капиталисттер, генералдар ла абыстар, олорло дьян'ыс болгон меньшевиктер ле эсерлер Россиянын' дьака дьерлерине качкылаган.

Дондо, Украинанын' он' дьаказында, Кавказта, Оренбургтын' чёлдёринде, Сибирьде олор бектенгилеп аларына ченешкендер, онын' Совет дьян'ына удура поход организовать эдерге санагандар. Дье

Феликс Эдмундович Дзержинский
(1877—1926)

олордын' бойлорынын' кючтери ас болгон, ишмекчилер ле крестьяндар олоорды ээчий барбай турган. Меншевиктердин' ле эсерлердин' бюдюрп турган мятежтери ле туюк суюмелери, ойылып тюшти. Контрреволюцияла тартыжарына Бастыра Россиянын' Чрезвычайный Комиссиязын (ВЧК) тезеген, онын' бажына турган Ф. Э. Дзержинский ле Кызыл гвардия, эсерлерди, меншевиктерди ле олоорло союз болгон кадеттерди база олоордын' контрреволюционный туюк суюмезин дьоголторына, дьеткил ийделю болгон.

Сон'ында качан кадеттердин' ле эсер-меншевиктердин' мятежниктерине капиталистический государстволор кендире дьуу болужын дьетирип турарда, Совет дьянына контрреволюционный туюк суюмелерле тартыжарга бир кезек кюч боло берди. Ол,

капиталистический госу­дарстволордын' Совет госу­дарствозна ла Советский стройго удур чыгарган военный интервенциязы (вмешательство­зы) болуп турганы болгон. Советтердин' интервенцияла удур тартыжары бюткюл юч дьылдын' туркунына ётти.

Военный интервенция. Гражданский дьуу.

55. МИР УЧУН СОВЕТТЕРДИН' ТАРТЫЖУЗЫ. УКРАИНАНЫ НЕМЕЦТЕР ДЬУУЛАП АЛГАНЫ.

Германияла эткен мир. Дьуу ёдюп те турган болзо, Россиянын' эски черюзи база дьуулажарына ий-дези дьок болгон, ол айылдары сайын туш башка барып турган. Вагондордын' дьабузынын' юстинде, буферлерде ле тормозтордо отурып алган солдаттар айылдарына дьанып турдылар. Дьууга чинези чыккан ороон ло черю тыштанарын керексип турган. Советтердин' II-чи с'ездинде дьёптөгөн декрет аайынча, Совнарком бастыра дьуулажып турган державаларга всеобщий мир эдерине дьёп берген. Англиянын' ла Франциянын' башкарулары, ол тужунда олорго кожулган. Американын' бириккен штаттары бу берилген дьёптин' карузына, унчукпадылар. Англиядан' ла Франциядан' кёп дьууга чыдалы чыгып калган Германия ла онын' союзниктери мир керегинде совет дьан'ыла эрмектештилер. Советтин' Россиязынан' блаап алган дьердин' бир кезигин Германия бойында артызарга сананып турган. Немецтердин' бийиркек генералдарына совет ороонынан' ишмекчилердин' ле крестьяндардын' делегаттарыла эрмектежерге керек болды. Немецтер советтин' делегаттарына тоношту ээжиле мир тургустылар.

Бистин' эски черюбис дьайрадылып калган, дьан'ы дьаантайынга туратан Кызыл Черю дезде тёзёлгёлёк болгон, андый кыска ёйгё тёзёлёргё арга да дьок болгон керегинде, Советтер дьууды онон' ары ёткю-

рерге болбос болгон. Онон' улам Ленин, немецтерле мирный договорго кол салзын деп, делегацияга кирижип турган Троцкийга дыакыган. Дье Троцкий ёнётыйин немецтердин' колына болушту эдип, дыууга дыепсели дыок Совет ороонына удур дьян'ы табару эдерине, оморды чагыштырып, мир тургузары керегинде куучынды юзюп салган. Немецтер оны тузаланып, дыуды катап кёнюктирип, Советский дыерлер-

Кызыл Черю, онын' баштапкы тёзёлөр ейинде.

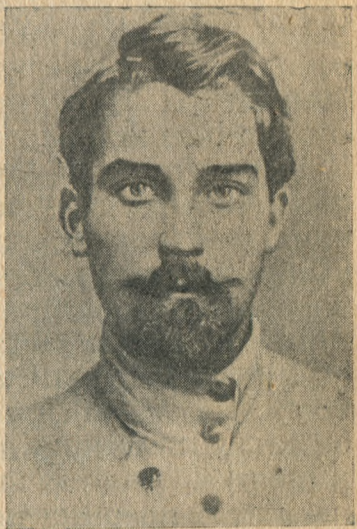
дин' бир кезигин дыуулап алдылар. Немецкий черюлер Петроградка дыууктап турдылар. Лениннин' туржузыла, немецтерле город Брестте тюрген мир тургузылган болгон. Ол Брестский мир болгон. Немецтердин' дыуулап алган Советтердин' дыеринен' башка, немецтердин' дыуу чагыштырачыларына база ёскёдё, бисти дыабызадып турган дыёп берерине дыёпсинерге келишти. Брестский мирди тургузарын бар кючиле юзерге турушкан предатель Троцкий ла онын' калдыгы Бухарин бу королтолордо бистин' орооныбыска бурулу. Ленин ле Сталин, ондый чыгымду мирге дыёпсинип тура, Германияда революция дыен'еринин' ёйи качан бирде дыедерине бюдюнип, Россияда дьян' ол ёйгё дыетире, Кызыл Черю тёзёп,

тын'ып алып, тапай калганын ойто дьандырып ала-
рына алан'зыбагандар.

Эмди Советтер дьуудан' тыштанып, албаты хо-
зяйствозынын' дьазалын, база Кызыл Черюди
тёзөп, оны тын'ыдарына дьединдилер. Кызыл Черю
1918 дьылда төзөлгөн болгон.

Советский дьерлерди немецтер дьуулап алганы.
Совет башкарунын' немецтерле эткен Брестский
мир, Совет Орооннын' бастыра дьерлерине, ол тоодо
Украинага, дьайылып та турган болзо, 'немецтерге
садынган Украинанын' кезик делегаттары, Совет
башкарузыла дьёпсинбей мойнойло, мир керегинде,
немецтерле бойлоры башка
ан'ылу мирный договор этти-
лер. Бу предательский дого-
вор аайынча, Украина Совет-
ский эмес, буржуазный рес-
публика деп, дьарлалып тур-
ган, Советтер ого удурлажар
болзо, немецтер, бойлоры-
нын' чёрюзиле, ол тужунда
Украинский Рада деп адалып
турган, Украинский буржуаз-
ный башкаруга болужар деп,
немецкий захватчиктер бу до-
говорды тузаланып, бойло-
рынын' черюлериле Украина-
нын' дьерине кирдилер. Олор
Украинаны колго алала, онон'
Дон ло Грузияны алгандар.
Ичкерилеп дьаткан немецкий
черю бойынын' дьолында Со-
веттерди тоскырып, большевиктерди ле Совет дьан'-
га кююнзеп, ого болужып турган ишмекчилер ле
крестьяндарды бууп ёлтюрүп турган.

Ол тужунда Кызыл Черюнин' кючи сюрекей уян
болгон, дье олор немецтерге советтердин' дьерлерин
дьуу тартыш дьогынан' бербей тургандар. Донец-
ский шахтерлордон' дьурт дьердин' дьоктуларынан'
ла революционный матростордон' болгон ишмекчи

Николай Шорс — Украинада
гражданский дьуудын'
геройы.

отрядтардын' бажында, ишмекчилердин' сююген, Луганский заводтын' слесари, дыана тюшпес, дыалтанбас большевик, Ленин ле Сталиннин' талдама юреничктеринин' бирюзи — Климент Евремович Ворошилов турган.

Дондо кире базаып турган немецтердин' ле ак казактардын' отрядтарыла Ворошиловтын' отрядтары бюдюн дыарым ай дыуулажып удурлашкан. Казактар Дондо кюрди оодып бускан. Ак казактардын' мендюр болуп тегюлип турган окторынын' ла снарядтарынын' алдында кызыл дыуучылдар, Дон ажыра кюр салдылар. Улустын' бир кезиги иштегендер, бир кезиги казактар ла согушкандар. Ворошилов дыуучылдарды омоктодып, бойынын' дыалтанбас дыозогыла отрядтарды дыен'ерине ижендирип, кютендирип, Дон ажыра Царицынга (эмди Сталинград) кызыл отрядтарды кечирерге эп сюемезин тапкан.

Германский ла Австрийский черюлер Украинанын' бастыра дыерине дыайылды. Украинада гетман эдип, немецтер украинанын' дыаан помещигин, каанын' генералын Скоропадскийди отургузып, дыерди помещиктерге, фабриктарды дезе капиталисттерге ойто дыандырып бердилер.

Украинада ишмекчилердин' организацияларын токтодып, дыаап салган. Помещиктердин', капиталисттердин' немецкий дыуу чагыштырачылардын' дыанынан' ок, тузак ла шок украинанын' ишмекчи класс ла крестьяндарына тюшти. Немецтер крестьяндардын' малын блаап алып, амбарларынан' ажын тоноп алып турдылар. Украинанын' ажын, сахарын, юзин, эдин, таш кемюрин ле темир рудазын салып алган поездтер кюнюн' сайын Германияга ла Австрияга барып турган. Немецкий блаап алачылардын' тоножы ла албаны, украинанын' ишмекчи ле крестьяндарын тартыжуга кедюрди. Немецтерле дыалтанбас тартыжузыла, анчадала темирдьолчынын' уулынын' Николай Щорстын' ады чуу чыккан. Ол, Украинанын' ишмекчилеринин' ле крестьяндарынын' ештюлериле орус албатынын' геройы Василий Иванович Чапаев чылап, героический тартыш-

кан. Дье немецтер Украинада узак туруп болбоды. Немецтердин' солдаттары Украинадан' туймеп чыккан ишмекчилери ле крестьяндарына дьок арайдан' ла удурлажып турган. 1918 дьылдын' учында, качан Германияда революция дьалбыштанып чыгарда, немецкий солдаттар ойто Германияга тентирен'дей бергендер. Украина ойто катап Советский боло берди.

Немецтерле эткен тоночы Брестский мирди совет дьан' дьок эдип салган.

56. СОВЕТТЕРДИН' РЕСПУБЛИКАЗЫ ИНТЕРВЕНЦИЯНЫН' ЛА КОНТРРЕВОЛЮЦИЯНЫН' КУРЧУУНДА.

Фабриктер ле заводтор—государствонын' собственнозы. Аш учун тартыжу. Телекей юстиндеги дьуга юрелип калган Россия социалистический революцияны, ороондо бастыра хозяйствозы темён тюжюп, уядап калган тужунда, баштаган. Фабриканттар ла заводчиктер ишмекчинин' шин'жююзине дьёпсинбей, удурлажып тургандар. Олор машиналарды юреп, оодып, олорго ремонт этпей, фабрик ла заводторды сырьё ло одуру дьок артызып, кезик аразында бойлорынын' предприятияларын торт бектёп тургандар. Мындый эпле революцияны тумалаарга кичееген бу ёштюлерле, Совет дьан' кайралы дьок тартыжа берди.

Капиталисттерден' банктарды, темир дьолды, онын' кийинде фабриктерди ле заводторды блаап алган. Капиталисттердин' предприятиялары 1918 дьылда Советский Государствонын' бойынын' боло берди. Фабриктерге ле заводторго директорлор эдип, ишмекчилерди ле советский инженерлерди кёстөп отургузып салган. Дье одуру ла сырьё дьедикпес болгон керегинде, кёп фабриктерди ле заводторды тургузала иштедер арга дьок болгон.

Ороондо аш дьетпей турган. Революциянын' калдыу ёштюлери кулактар — ашты Советский Государствого ло Кызыл Черюге бербестин' ле керегинде,

1918 дьылда деревнедеги дьоктулардын' комитединин' заседаниези.

ашты оролоп дьажырып, оны дьыдыдып, спекулянттарга юч катап бийик баала садып тургандар. Ашту райондордон' Россиянын' ишмекчи центрларына, аштын' экелерин, Совет дьян'га удур ачккан контр-революционерлер ле интервенттер, туй кезип салгандар. Ачана революцияга ёлюм дьетиргедий коркуду болгон.

Лениннин' кычырузыла ишмекчилер деревнеде артыкту ашты дьуурга, кулактарла тартыжарга продовольственный отрядтар тезёгён. Лениннин' дьёби аайынча деревнеде дьоктулардын' комитеттери (комбедтер) тезёлгён. Олор кулактардан' аш блаап аларына продовольственный отрядтарга болушкылап, кулактардан' блаап алган аттарды, малды дьоктуларга берип тургандар.

Партия ла комбедтер орто дьаткан крестьяндарды ишмекчи классла, база дьоктуларла Союзка нак дьадарына дьууктада тартып алган. Орто дьаткан крестьяндар, олорго дьер берген Совет дьян', олорды помещиктерден' корулап, ёштюлерди согуп дьат-

канын кёрёлө, ишмекчи классла, база дьоктуларла
кожо тартыжа бердилер.

Англия, Франция ла Япония Совет ороонына
дьюулап кирижерге (интервенцияны) баштагылап
дъат. Россияда революционный ёрттин' чедиргени
телекей юстюнде революциянын' от чыгарбазын деп,
ёскё ороондордын' буржуазиязы коркыган. Россия-
нын' ишмекчилерин ле крестьяндарын, револю-
циянын' алдында тоногон чылап, эмди базала
тоноорго арга дьок болгонына, ёскё ороон-
дордын' капиталисттери, онойып ок, дъарадып бол-
бой тургандар. Орус помещиктерле база буржуази-
яла союз эдип, Англиянын', Франциянын' ла Япония-
нын' буржуазный башкарузы Совет дъан'га удур
гражданский дьюу баштадылар. Телекей юстиндеги
дьюу тужунда, орустарга олдъого кирген чехосло-
вактар, Франциянын' болужыла, 1918 дьылда,
дъаскыда, Совет Россияга удур контрреволюцион-
ный восстание баштадылар. Эсерлер ле меньшевик-
тер чехословактарла кожолу Поволжьеин' бир
бёлюгин, Уралды ла Сибирьди алып алды-
лар. 1918 дьылда, дъайгыда, Архангельскта Ак та-
лайда англичандар бойлорынын' экелген десант
черюлерин туюрюп, совет дъан'ды ан'тарарына
мында ак гвардеецтерге болуштылар. Владивос-
токто япондор десантты туююрди.

Совет дъан'ла тартыжуду баштаган бастыра бу
буржуазный государстволор ол тужунда Антанта
деп адалган, онызы союзниктер болуп дъат.

Кадеттердин', меньшевиктердин' ле эсерлердин'
болужыла Совет Россиянын' башка-башка город-
торында Антанта восстание кёдюрген. Революция-
нын' башчыларын ёлтюрерге буржуазия бандиттар-
ды карындап, садып алып турган. Онойып больше-
вик Урицкийди ле петроградский ишмекчилердин'
сююген от дьалбышту куучын айдачы большевик
Володарскийди ёлтюрдилер. 1918 дьылда кюскюде
Москванын' заводтарынын' бирюзинде болгон ми-
тингтин' кийинде эсерлер В. И. Ленинди ёлтюрерге
дьеткер эдип аттылар. Каны тёгюлип брааткан Ле-

нинди айлына апарды. Кёп кюндердин' туркунына Владимир Ильич ёлюмле дьен'ишти. Ильичтин' ооружы кандый болуп турганын бастыра колкючиледьаткандар сюрекей адьааруда кёрюп турдылар. Дьазылып калган Ильич катап государство башкаарга ойто келерде, колкючиледьаткандар дьен'илте, сююнчилю тына бердилер.

Ол ёйгё Антантанын' государстволоры Ак талайдын' дьаказын, Уралды ла Сибирьди алып алгандар. Ак казактар — волгада дьаан городты — Царицынды дьуулап аларга база орооннын' тес дьериңе аш экелерин юзерге ченешкендер. Царицынды коруларга большевиктердин' Тес Комитеди некёр Сталинди ийген. Мунда некёр Сталин Донбасстан' Кызыл отрядтарыла келген Ворошиловло тушташты. Тюжигтуниле амыр билбей, Сталин Царицындагы фронтты тын'ыдарга иштеген. Ол Кызыл Черюдин' тылында ёдюп алган изменниктерди казып, коскорып, черюдин' азыгы, мылтык дьепсели керегинде кичееген. Волга суула Москванын', Петроградтын' ла ёскё городтордын' ишмекчилерине аш ийип турган. Царицынды дьуулап аларга ак казактар, канчала катап ченешкендер, дье онызы темей болды. Сталин ла Ворошилов казактарга согылтаны ээчий согылта берип, Волгада учурлу городты бербей, корып алдылар.

Царицынла бир ёйдё, актарла Астрахань база дьуулашты, ондо Кызыл Черюни некёр Киров башкарган. Астраханьды актар канайыпта дьуулап алып болбодылар.

Закавказьеде ле Ортогы Азияда гражданский дьуу. Грузин албатынын' ёштюлерине меньшевиктерге — Грузияда тын'ып аларына Германия болушты. Грузияда дьан'ды колго аларга меньшевиктер канду дьолло келдилер. Совет дьан' учун тартышкан кёп ишмекчилерди ле крестьяндарды омор адып салгандар.

Буржуазиянын' дымектю кыйынынан' таргузала айрылып аларга Армянский ишмекчилерине ле крестьяндарына база онойып ок келишпеген. Армения-

да Антанта, армян албатынын' ёштулерине — дашнактарга болушты.

Туркалар Азербайджанда Баку деп городты онын' нефтьтин дьаан промышленностьыла кождьуулап аларга санагандар. 1918 дьылда Бакуда, Совет дьан' болгон. Бакунын' Совединин' бажында-некёр Сталиннин' надьылары ла юренчиктери, узак ёйден' бери турган большевиктер некёр Степан

1918 дьылда Бакунын' 26 большевик комиссарларын адып турганы.

Шаумян ла ёскё большевиктер башкарган. Азербайджан албатынын' ёштулери — Бакунын' муссаватисттери меньшевиктерле база эсерлерле кожо, городты туркалардан' корулачы болуп, мылтык таап, ол керекке 1918 дьылда дьайгыда Бакуга Англиянын' черюлерин кычырып алдылар. Городко кирип алып, англичандар Шаумянды, Азизбековты, Джапаридзе ле Бакунын' ёскё комиссарларын арестовать эделе, Туркменияга апарала, ондогы кумактарга 26 кижини адып салгандар.

Ол ок тужунда англиянын' блаап алачылары бойларынын' черюлерин Ортогы Азияга ийгендер. Англичандар Туркменияда Совет дьан'ды дьок эдип сала-ла, бастыра дьанынан' ологго уккур ак гвардеецтердин', эсерлердин' ле меньшевиктердин' дьан'ын тургустылар.

Хивада ла Бухарада узбек албатынын' ёштурине хиваннын' ханына ла бухаранын' эмирине дьан'ды корып аларына англичандар болушты.

57. КЮНБАДЫШТАГЫ ЕВРОПАДА РЕВОЛЮЦИЯ

Германияда ноябрьский революция. Россиянын' улу пролетарский революциязы бастыра телекейди эки лагерге бёлюп салган. Дьер телекейдин' алты юлюзинин' бирюзинде — Россияда — пролетариаттын' социализм тезёчилердин' дьан'ы тын'ыды. Дьер телекейдин' алты юлюзинин' арткан беш юлюзинде буржуазия бийленип артты.

Советтин' Россиязы, маяк чылап, капиталист ороондордын' ишмекчилерине социализмнин' дьен'юзине барар дьолды дьарыдып турган. Кюнбадыш Европадагы ишмекчилерден' эн' озо Германиянын' пролетариады кёдюрюлди. Германиянын' телекей дьууда дьен'диргени, кёп албатынын' дьяжыт дьокко ачынып кородоорын тюргендетти. **1918 дьылда, ноябрьда** Германияда городтордо, ишмекчилердин' тес дьерлеринде, черюде, флотто, керептерде восстание дьалбырап чыкты. Удаган дьок Австрияга восстание дьетти.

Германиянын' ла Австро-Венгриянын' императорлорын ширеелеринен' ишмекчилер ан'тарып салды. Олор бойлорынын' генералдарыла база олорго дьуук тургандарыла кожо албатынын' ачурканып турганынан' коркуп, ёскё ороондорго качып бардылар. Германия ла Австрияда республикалар дьарлалган.

Германияда Советтер тезёлип тура берди, дье олордо сран'ай кёбизи (огромный) революциянын' предательдери — германский меньшевиктери, социал-демократтары болдылар.

Буржуазия ла ого беринген кулдары — социал-демократтар ишмекчилерле тартыжарга мылтыкла дьепсеген отрядтар тезёди. Бастыра дьан' Советтердин' колында болзын деп, тартышкан ишмекчилердин' восстаниезин, ол отрядтар дьаба базып дьайрадып турган. Германиянын' столицазы — Берлинде, 1919 дьылдын' баштамызында, башталган ишмек-

чилердин' восстаниезин ак гвардеецтер дьаба базып, дьайрадып салгандар. Революционный тартыжуда сюреен кёп (масса) ишмекчилер кырылды, революциянын' талдама дьуучылдарын мун'дап тюрмеге отургусты.

Германский ишмекчилердин' башчылары Карл Либкнехт ла Роза Люксембургты арестовать эделе, ёлтюрүп салгандар.

Пролетариаттын' революциязын тумалап салдылар. Дьан'нын бажына буржуазия ла онын' союзниктери — социал-демократтар турды. Бир канча дьылдардын' бажында буржуазия социал-демократтарды башкарудан' сюрүп салды.

Бавария ла Венгрияда Советский республикалар. Германиянын' бир бёлюгинде Баварияда 1919 дьылда ишмекчилер буржуазияны дьен'еле, бойынын' дьан'ын Советский республиканы, — тургустылар.

Бавариядагы ишмекчилердин' башкарузына удур тартыжарына германский буржуазиязы ак гвардеецтердин' бандаларын, шпиондорын ла революциянын' изменниктерин мобилизовать этти. Бавариянын' ишмекчилери ёштюнин' табарузына эки неделенин' туркунына ийделю удурлаштылар, дье олоордын' кючи уян болгон. Ишмекчилер дьен'дирди.

Ол ок тузунда пролетариаттын' революциязы Германияла айылдаш турган Венгрияда башталды. **Март айда 1919** дьылда Венгрияда Совет дьан' дьен'ди. Советский республиканын' бажына ишмекчилердин' башкарузы турды. Венгриянын' Кызыл Черюзи тезёлди. Фабриктер ле заводтор, шахталар, банктар, темир дьол, ишмекчи государствонын' собственности деп дьарлалган. Ишмекчилердин' билелери каран'уй чыкту подвалдардан' байлардан' блаап алган дьарык, кен' тураларга кёчтилер. Нёкёр Ленин, нёкёр Сталин база Советтин' бастыра албатызы Венгриянын' Совет республиказын дьалбышту уткугандар. Дье кичинек Советский Венгрияга бастыра дьанынан' дьуулап табарарга, айылдаш дьаткан буржуазный ороондордын' черюлери бардылар, олоор Советский Венгрияны тумалап салдылар.

Коммунистический Интернационал. Кюн бадыжында пролетариаттын' революциязы, Европада ол ёйде революционный большевистский партия дьок болгон учун, дьен'дирген. Кюнбадыш Европанын' ишмекчилери предательдердин' II-чи интернационалдын' башчыларынын' кийининен' бардылар. Бу предательдерле Ленин, телекей юстюндеги дьуудан' озодо тартыжып турган. Телекей юстюндеги дьуу тужунда Ленин дьан'ы III-чи Интернационал, Коммунистический Интернационалды тезёери учун тартыжуды ёткюрюп турган.

Кюн бадыжында, Революциянын' кюндеринде, телекей юстиндеги дьуудын' кийининде тын'ып келген ишмекчилердин' стачкалары ла крестьяндардын' туюмени тужунда, Европанын' канча-канча ороондорында коммунистический партиялар тезёлип табылдылар. Олор, Кызыл Москвага, большевиктерге ле олордын' башчызына некер Ленинге уланып кердилер.

1919 дьылда 2 мартта башка-башка ороондордон' Германиядан', Англиядан', Франциядан', Польшадан', Швейцариядан', Ираннан', Норвегиядан', США-дан', Китайдан', Кореядан' дьюрюмине коркудулу, шпиондордын' истеп турганынан' дьажынып, бастыра телекей юстинин' коммунистический партияларынын' чыгартылу улустары Москвага баштапкы конгресске (с'ездке) келдилер.

Дье бу партиялар дьаш болуп, дьаан ченемели дьок болуп, ас тоолу болгон. Москвада олор Советский Россиянын' большевиктериле кожо бастыра телекей юстюнде ишмекчи класстын' башчызы Коммунистический Интернационалды — Коминтернди тезёдилер.

Конгрессте Коминтернинн' Исполнительный Комитеди тудулган. Онын', туратан дьерине Советский Москва темдектелген.

Коминтернди тезёгёни, Ленин ле Сталиннин' керегинин', коммунизмнин' керегинин' дьаан дьен'юзи болгон. Кюнбадыш Европада пролетарский революциялардын' баштапкы дьен'диргенине кёрбёй, басты-

Сергей Лазо — Дальний Востокто гражданский дьуунун' геройы. 1920 дь. нёк. Лазоны паровозтын' печкезине тюрюге таштап японец - интервентер ёртёгилеп салган болгон.

ра дьер телекей юстюнде коммунистический партиялар ёзюп турды, мынан' да ары ёзюп, пролетарский революциянын' дьен'юзине ишмекчи классты беле-теп туру.

58. КОЛЧАКТЫ, ДЕНИКИНДИ, ЮДЕНИЧТИ КОСКОРЫП ЧАЧКАНЫ.

Колчак — Антантанын' тургузулу кижизи. Антантанын' буржуазиязы Россиядагы Советтерди дьок эдерин сананды. Ол бойынын' черюзин Россиянын' Тюндюк талазына, Сибирьге, Ортогы Азияга, Кавказка, Украинага ийген. Антанта черю тезёп, Москваны дьуулаарга контрреволюционный орус генералдардын' походын тезёди.

Сибирьде 1918 дьылда Антанта кааннын' адмиралын Колчақты Россиянын' Верховный башка-

ручызы эдип дьарлаган. Ол Колчакка пушкаларды ок тары, мылтык дьепсел, солдаттарга кийим дьетирип турды.

Колчак ак черю тезэди. Ол, ишмекчилерди куюн кайралы дьоктон' адып, крестьяндарды сойып ёлтюр-ип турган. Бастыра Сибирьде ол кааннын' ээжиле-рин катап тургузып салды.

Россиянын' бастыра учтарынан' Колчакка, онон' сюрекей болуштузын керюп, кааннын' офицерлери, помещиктер, капиталисттер, абыстар келип тур-гулады. Колчак удабай Советский Россияга удур-а табару эдерин баштады. Город Пермьди дьуулап аларга ого арга болды.

Колчакты коскорып чачарга большевиктердин' партиязы бойынын' эн' артык кючтерин мобилизо-вать эдип, фронтко ийди. Уралда большевиктер фронтты тын'ыдып алала, ак черюлердин' ичкерле-рин токтодып салды.

Антантанын' приказы аайынча 1919 дьылда, дь а-скыда Колчак Советский Россияга удур-а поход баштады. Кюн чыгыш дьанынан' Советский дьан'га дьаан коркуду келип турды. Колчакка болыжарына кюнтюштигинен' генерал Деникин, кюн бадыжынан' Петроградка генерал Юденич келип турды. Советский албатыга эмди бастыра дьанынан' ёштюлер коркуду эдип турган. Олорды ёскё ороондордын' капитали-сттери дьепсеп турган.

Ол ёйдё олордон' эн' дьеткерлюзи Колчак бол-гон. Кызыл Черючин' эн' талдама кючтерин бого ий-ген болгон. Кызыл Черюнин' дьуучылары Колчак-тын' черюзиле дьана тюшпей тартышкан. Кызыл командирлер ле политический комиссарлар, боль-шевиктер дьуучылдарыла кожо уур минуттарда ичкери болуп, колчаковецтердин' юстине атака баштап, бойлоры баргылап, бойынын' дьана тюшпе-зиле коркубазыла, Кызыл черючилерди кючтенди-рип тургандар.

Кызыл Черюдин' кючтерин мында М. В. Фрунзе башкарып турган. Ого баштадып 1919 дьылда Кы-зыл Черю Колчакты Поволжьеде ле Уралда коско-

Сибирьдин' партизандары бойлары эткен пушкарларыла Колчак-
тын' отрядтарына табарып тургандары.

ро чачып салган. Фрунзенин' черюзинде албатынын' геройи Василий Иванович Чапаев ёсти. Чапаевтин' дивизиязынан', актар оттон' коркуган чылап, коркуглайтан. Колчак Чапаевка удур, Чапаевтин' черюзинен' канча-канча катап кёп черю ийип турган. Дье андый да болзо актарла дьуулардан' Чапаев дьаантайын дьен'ючи болуп чыгатын. Бир тушта ак черюге курчадып, Чапаев бойынын' отрядыла ёлди.

Дье кандый бир королтого кёрбёй Кызыл Черю 1919 дьылда, кюскюде, Колчакты учына дьетире ко-
скоро чачып, онын' черюзинин' артканын Уралды ажыра Сибирьге сюрюп салган.

Ол ёйдё Сибирьде ишмекчи ле крестьяндар Колчакка удур восстание кёдюрүп, бастыра дьерлерде партизанский отрядтар тезёгөн.

1919 дьылда декабрь айда Иркутсктын' ишмекчилери восстание кёдюрүп, Колчакты ла онын' министрлерин колго тудуп алды. Революционный Комитет Колчакты адып салган.

Кызыл Черю Сибирьде дьен'генин уткуп, байрам-дады.

Василий Иванович Чапаев —
гражданский дьуудын' геройи.

Ёскё ороондордын' интервенттери—захватчиктери Кюнбадыш ла Кюнчыгыш Сибирьден' качпаганча болбос болды. Сибирьдин' партизандарынын' — ишмечилер ле крестьяндардын', бурято-монголдордын', якуттардын', евенкелердин', ойроттордын' ла сибирьдин' ёскё албатыларынын' болужыла, Кызыл Черю оморды, бистин' орооннон' сюрюп салды.

Деникин ле Юденич—Антантанын' тургузулу улустары. Колчакты коскоро чачып та салган болзо, Советский Республикасына удур Антанта тартыжуун токтотподы. Совет ороонына удур ёскё государстволор дьан'ы поход тездилер. Генерал Деникин Кюнтюштюк дьанында бир канча дьен'юлер алып, Доннын' ла Украинанын' бир канча райондорын ал-

ды. Колчакка болушкан чылап, ого Антанта дьуу дьянынан' болужын дьетирип турган. Дьурт улустан' мобилизовать эдип алган ла ак казактардан' дьяан ак черю дьууп алып, контрреволюционный офицерлерге баштадып, оны Москвага табару эдерге кён-дюктирди.

Деникинге удур Советский дьян' бастыра кючин уландырды. Бастыра партийный организацияларга бичик бичип, Ленин кычыру этти: «Ончозы Деникинле тартыжарына». Большевиктердин' партиязы Кюнтюштюк фронтко бойынын' эн' артык уулдарын ийди. Кёп мун' ишмекчилер ле крестьяндар партияга кирип, фронтко бардылар. Фронтко кёп комсомол организациялар бюткюлиле бардылар. Комсомол комитеттеринин' эжиктеринде мындый дьарлар кёргөдий болгон: «Комитет бёктюлю, ончозы фронтко барган». 1919 дьылда кюскери, Кызыл Черю бойынын' рядтарында ишмекчи ле крестьяндардан' болгон дьуучылдары эки дьарым миллионго дьедип турган.

Деникинди коскортып чачарын организовать эдерин партиянын' Тёс Комитеди нёкёр Сталинге дьякыды. Сталин фронтто керектин' уур аайыла тюрген таныжып алала, деникиннин' ак гвардеецтерин коскорып чачарынын' планын тургузып алды.

Ол ёйгө Деникин бастыра Украинаны дьуулап алып, революциянын' дьюрегине-Москвага дьууктап турды. Бу ёй революцияга сран'ай коркудулу ёй болгон. Советтин' дьерлерин колго алып, Деникин бастыра дьерлерде помещиктердин' ле капиталисттердин' дьян'ын катап тургузып турган. Ол помещиктерге дьерди, фабриканттарга — фабриктерди ле заводторды ойто табыштырып, дьурт албатыдан' уур налогты некеп, коммунисттерди ле Совет дьян' учун тартыжып турган ишмекчилерди ле крестьяндарды адып турган. Деникиннин' офицерлери деревнелерди ёртөп, еврейский погром эдип тургандар.

Кызыл Черюнин' задачазы ичкерилеп турган акгвардеецтерди оодо соготоны болды. С. М. Буденный дын' атту корпусы 1919 дьылда октябрь айда

Семен Михайлович Буденный.

Деникиннин' полкторын сокты. Буденный бойынын' дьен'дирбес атту черюзиле куюндый Воронежке учуп келеле, актардын' атту черюзин дьана тюшпес согултала, коскоро чачып салган.

Атту черюни ээчий Орел дьанынан' актарды базарга Кызыл Черюнин' мергендю полкторы барды. Мында керекти некей Орджоникидзе башкарды, Деникиннин' ак черюзи Кызылдардын' коскортылу кысканына чыдап болбой, кюнтюштюк дьаар тоолонды.

Кыштын' корон шуурганына, тожон' ейинде Кызыл черючилердин' полкторы ла Буденныйдын' атту черюзи, токтоду дьогынан' актарды онон' ары там ла ыраада Кара талайга сюрюп турды. Деникинецтер кут дьок качып турды, олордын' тылында партизан-

ский восстаниелер кёдюрюлип турды. Анчадала Кюн-
тюдюк Кавказта омор элбек капсады. Большевик-
терге некер Кировко омон'до ёскедёрине — башта-
дып, горский албатынын' ишмекчилери ле крестьян-
дары деникинецтерге табару эдип турдылар. Пов-
станецтер актардан' городторды блаап алып, поме-
щиктерди, офицерлерди елтюрүп турды. Анчадала
дьаан отрядтар актардын' черюлериле чын дьууды
ёткюрүп тургандар.

Петроградты дьууларына Деникин ле дьан'ыс
ёйдё ого болуш эдип Антанта генерал Юденичтин'
черюзин ийди. 1919 дьылда октябрь айда Юденич
Петроградка дьууктап келди.

Петроградтын' ишмекчилери революциянын' баш-
тапкы городын корулаарга болот стенедий турды.
Ишмекчилер ле омордын' билелери тужи-тюниле
окоптор казып, эмиктен' ман эттилер. Петроградты
табарып болбос шибее эдип салган. Петроградты
коруп тургандарга канча он мун'дардан' ишмекчилер
ле комсомолдор киришти. Омор ичкери болуп, 1919
дьылдын' учында Юдинишке ёлюмдю согулта этти.
Онын' черюзинин' артканын Эстонияга чыгара чачып
салган болгон.

Антантанын' ак генералдарынын' походы бу да
ёйинде учына чыгара коскортып божоды. Деникин
ле Юденич гран ары дьанына качтылар. Советский
ороонынан' Антанта бойынын' черюзин мен'дюлю
дьандыра апарып турды. Кызыл Черю оморды Ар-
хангельсктен', Мурмансктан' сюрүп турды. Украин-
нанын' ла Кюнтюдюк Кавказтын' албатылары по-
мещиктердин', капиталисттердин', кааннын' генерал-
дарынын' ла ёске ороондордын' захватчиктеринин'
базынатанынан' айрылып турды. Кызыл Черю омор-
го Советский орооннын' тюн'ей правалу граждандары
болорго болушты.

Дьан'ысла Крымда генерал Врангель ле Деникин-
нин' черюзинин' арткандары, отурганча болды. Кюн-
бадыжынан' дезе Антантанын' приказыла Советский
Россияга дьан'ы поход эдерге Польша кючтерин
дьууп турды.

59. ПОЛЬСКИЙ ПАНДАРЛА ДЬУУ. ВРАНГЕЛЬДИ КОСКОРГОНЫ.

Ак Польшала дьуу. 1920 дьыл башталды. Антанта Совет республикала тартыжуды токтотпой турды. Эмди ол Советтерге удур Польшаны тукуруп ийди.

Алдынан' бойы государство болуп, Польша 1918 дьылдын' учында тѣзѣлгѣн. Россиядан' айрыларга польский албатыга правоны Улу пролетарский революция берди. Польшада дьан'ды башкарып турган Польшанын' пандары оны дьетири бодонбогон. 1919 дьылда олоор Белоруссияда онын' столицазын Минскты ла Украинанын' бир бѣлюгин дьуулап алгандар.

Белоруссиянын' ла Украинанын' амыр дьурт албатызында эткен албанды токтотсын деп, мир тургузар деп, поляктарга Албаты Комиссарлардын' Совети кѣп катап дьѣп берген, дье пандар оны угарга да санабагандар. Польский пандар Украинаны Кара талайга дьетири дьуулап аларга умзанып тургандар. Антанта поляктарга пушкарлар, пулемоттор, мылтыктар, дьетирип берип турды. Франция олоорго 135 дьетири самолеттор, база бойынын' дьуу керегинин' талдама специалисттерин берген. 1920 дьылда дьаскыда поляктар Советский Россияга удур поход эди, Киевти колго алдылар. Днепрди кечип алып, польшанын' черюзи суунын' сол дьаказында Украинаны дьуулап аларга белетенди. Антантанын' ок тургузулу кижизи барон Врангельдин' командазында турган Крымдагы деникиннин' черюзинин' артканына поляктар барып кожуларына иженип тургандар.

Польшанын' захватчиктерине согулта эдерге, кажыла фронттордон' Кызыл Черюни тюрген дьуунадып алган. Буденныйдын' атту черюзи Кавказский фронттон' Польский фронтко тюрген ийилген болгон. Эрчимдю кавалеристтер, аттан' тюшпей тура, тюрген маршла, мун' километр ѣттилер. Буденныйдын' атту черюзи поляктардын' тылына кире конып, Киевтин' дьанында олоорго согулта этти. Поляктар

качтылар. Олорды токтоду дьогынан' Кызыл часть-тар кыстап турган. Кызыл Черю удаган дьок Белоруссияны айрып алып, Польшанын' столицазына Варшавага дьууктап келди. Дье Варшаваны Кызыл Черю албады. Онон' кайралаарга келишти.

Поляктар, Советский черюлердин' кайралаганына кёрбей, дьууда сюрекей кеп кюч дьылыйткан керегинде, катап табару эдерге болуп албай, мир тургузар керегинде Советский Россияга дьёп берди. Дьууны токтодып, мирный дьадарына Совет башкару дьёпсинип, 1920 дьылда кюскюде дьууны токтодып салды. Алдында польшанын' пандары блаап алган дьерлерди Белоруссия ла Украинаны ойто алды. Дье белорусстардын' ла украинецтердин' бир кезиктери эмди де Польшанын' базынчыгында.

Дьуу тужунда польский пандар Кызыл Черюден' алган урокты бюгюнге дьетире ундубай, эзенип дьадылар.

Врангельди коскоргоны. Эмди тура база бир дьаан ёшту Врангель артып турды. Антантанын' болужыла Крымский перешейкада Перекоптын' дьанында Врангель кючтю тын'ыду дьазанды. Врангельди коскорып чачарын партия ла башкару М. В. Фрунзеге дьакыган. Ворошилов ол табару эдерин быжулап белетенип алган.

Тебюлю дьуулар башталды. Украинада коскорып чачтырган Врангель Крымда бойынын' бектенип алганына отурып алган. Пролетарский революциянын' ючинчи дьылдыгында М. В. Фрунзенин' приказы аайынча ноябрьдын' 7 кюнинен' 8 кюнине тюнде Врангельдин' Перекоптогы бектенгенин штурмовать эдери башталды. Кызылдардын' отрядтары сран'ай ачык дьерле ичкерлеп турды. Ак гвардеецтер красноармеецтерди дьаан ийделю пушкаларла адып дьааштый окторды пулеметтордон' божодып турган. Красноармеецтер геройлор актардын' бетонла тын' ытканына дьайрадылбас стенеле ичкерледи. Дьотконду оттын' алдыла красноармеецтер ёштюнин' окопторына кирип алып, олорды ан'тарып салдылар. Перекоптын' алдындагы дьуу Кызыл черюдин' дьен'

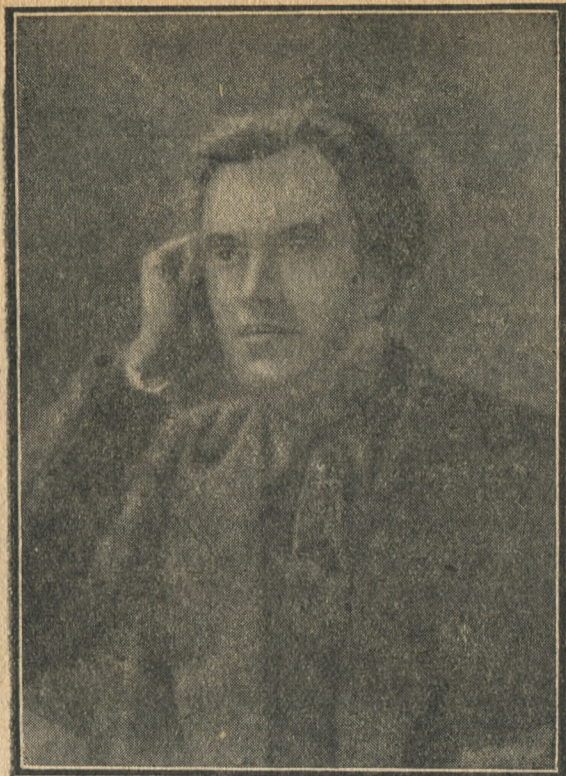
Михаил Васильевич Фрунзе
(1885—1925).

гениле божоды. Ак Гвардеецтер кут дьок качтылар. Врангель бойынын' арткан черюзиле судаларга отуруп алып, Кара талай ажыра бойынын' коручыларына — Антантага кача берген.

Бистин' ороондо Совет дьан'ды чачарына Антантага Поляктар да Врангель де болужып болбоды.

Антантанын' калганчы ючинчи походы, баштапкы эки походтор чылап ок, дьен'дирип чачтырды.

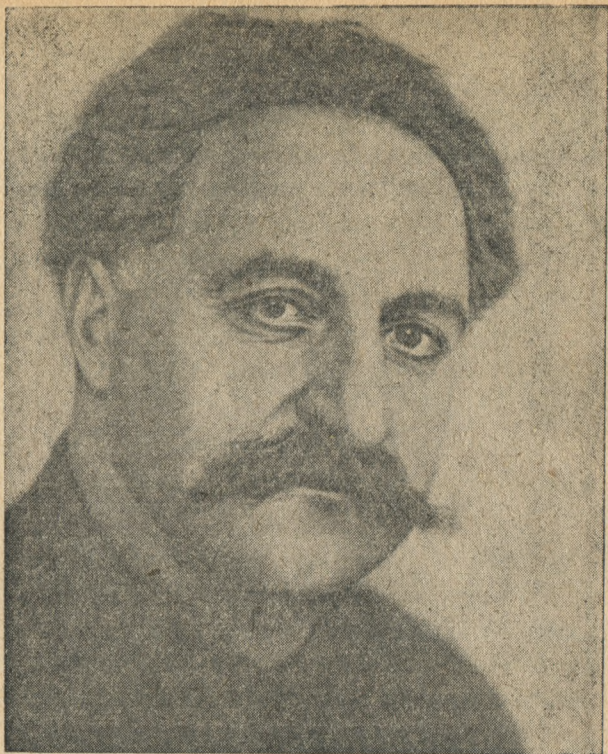
Ортогы Азияда ла Закавказьеде Совет дьан' тургузылганы. Гражданский дьуу дьылдарда Ортогы Азиянын' дьурт албатызы коркушту кыйын кёрдилер. Ёскё ороондордын' захватчиктери, кулактар, байлар, муллалар, басмачтардын' бандитский шайка-

Валериан Владимирович Куйбышев
(1898—1935).

ларын организовать эттилер. Басмачтар дьурт албатыны тоноп, кишлактарды ла аулдарды ертеп турган. Ортогы Азиянын колкючиледьаткандарына болужарга Ленин ле Сталин, М. В. Фрунзе ле В. В. Куйбышевке баштаткан кеп тоолу Кызыл Черю ийдилер. Кумакту ээн дьерлерде, каялу кырларда, Ортогы Азияны базынчык дьан'нан айрып, Кызыл Черю басмачтардын' шайкаларын дьоголтып турды.

1920 дьылда Хивада хан дан'ына удур узбек колкючиледьаткандар восстания чыгарды. Олор ханнын' черюлерин дьен'ип, албатынын' дьан'ын тургустылар. Хиваны ээчий Бухарада восстание дьалбырап чыкты. Колкючиледьаткандары олорго дьедип келген Кызыл Черюле кожо эмирдин' дьан'ын ан'

Григорий Константинович Орджоникидзе
(1886—1937).

тарып, албатынын' дьан'ын тургустылар. Ол ок ёйдё Англия ла эсерлердин' палачтарынан' туркмендер де айрылды.

1920 дьылда, дьастан' ала Закавказьеде, Антантанын' болужыла, буржуазный националисттер — Грузинский меньшевиктер, Армянский дашнактар, Азербайджанский муссаватисттер — башкарган дьерде, ишмекчилердин' ле крестьяндардын' восстаниялары башталды. Олорго болужарга нёкёр Орджоникидзеге, Кировко, Микоянга баштадып Кызыл Черю келди. Буржуазиянын' дьан'ын ан'тарып, Закавказьенин' — Азербайджаннын', Армениянын', Грузиянын' — албатылары Совет орооннын' албатызынын' нак билезине кирдилер.

Эмди ишмекчилердин' ле крестьяндардын' тёс ёштюлерин коскоро чачып, Советский дьерден' сю-

рюп салган болгон. Ёскё ороондордын' ла орус капиталисттерди Совет дьан' ненин' учун дьен'ген дезде, колкючиледьаткандарды коммунистический партия баштап апарып турган. Ёштюлерле тартыжарына партия ишмекчилерди ле крестьяндарды бириктиретартып алып, ёштюлерди коскорып чачарына орооннын' бастыра средстволорды тузаланарга эбин тапкан.

Интервенттерди коскорып чачарына Советский Республикага дьаан болушты Германиянын', Англиянын', Франциянын' ишмекчилери дьетирди. Советтерле тартыжарына ийилип турган мылтык дьепселдерди темир дьолло, талайла аткараарына олор буудак эткендер. Советский республикала тартыжуды токтотсын деп олор некеп, тартыжуды мындый лозунгла ёткюрдилер: «Советский Россиядан' колды кедери этсин».

Интервенттерди дьен'ип, Совет Союзтын' колкючиледьаткандары эмди хозяйственный амыр ижине кёчёрине, социализмди тезёёргё баштаарына, телекей юстюндеги ле гражданский дьуудан' табылган уур шыркаларды эмдеерине аргалу болды.

Орооннын' хозяйствозын тургузарына амыр ишке кёчкёни.

60. АЛБАТЫ ХОЗЯЙСТВОЗЫН ТУРГУСКАНЫ ЛА СССР-ДЫ ТЁЗЁГЁНИ.

Хозяйствоннын' бузылганынан' айрылып чыгарына Лениннин' планы. Телекей юстюндеги дьуу, база Антантала контрреволюционерлер баштаган гражданский дьуу ороонды учына дьетире бускалан'га дьетирди. Кёп фабриктер ле заводтор иштебей тургандар: одуру ла сырье дьок болгон, темир дьолдордо оодылып калган паровозтор, дьайрадылып калган вагондор аайы бажы дьок дьаткан. Кёп дьерлерде темир дьолдорды ла кюрлерди актар бузуп салган, оморды дьан'ыдан' эдер керек болгон. Промышленность товарларды дьуу алдындагызына керё 5 катап ас чыгарып турган.

Крестьяндардын' дьерлери коомой иштелип турган. Кёп малды кааннын' дьуузы тужунда алган болгон. Гражданский дьуу тужунда оны кёп кырган. Дьурт хозяйство продукталарды, 1914 дьылдагызына керё, эки катап ас берип турган. Ороондо ачана болгон.

Гражданский дьуу тужунда частный садуны токтодып салган болгон. Садуга темигип калган крестьяндар, садууны токтотконын ол ёйдё дьаратпай тургандар. Буржуазия ла кулактар бу крестьяндардын' дьаратпай турганын тузаланып, кезик дьерлерде Совет дьан'ына удур крестьяндарды восстанияга кёдюрюп тургандар.

Орооннын' хозяйствозын кёдюрерге партия ла Совет башкару керектю эп арга ёткюрерин шуюди.

1921 дьылда Владимир Ильич андый планды берди. Гражданский дьуу тужунда крестьяндар бастыра артыкту аттарын промышленностьтын' ишмекчилердин' ле Кызыл Черюнин' керегине берип турдылар. Помещиктер ле фабриканттарга удур, ишмекчилер ле крестьяндардын' военный союзы болгон. Эмди ологго социализмди тезёёргё хозяйствоны тургузарыңа союз керек болды. Крестьяндар государственного бастыра артыкту ажин бербей, чике тургузылган натуральный налог берип, олоордо арткан продуктарды, олоор бойынын' кююниле кайдар эдетен эди, эдер аргалу болды. Бу амадуга частный садуну ёткюрерине дьёп берер керек. Частный промышленниктерге ле садучыларга оок предприятиялер ачып, саду ёткюрерине дьай берер. Частный промышленниктер ле садучылар кандый бир ёйгё дьетиере товар чыгарып, оныла садышсындар. Бис тюрген тын'ып частный капиталды кыстап чыгарып турарыбыс. Ёй келзе, бис бистин' ороондо капиталистердин' артканын ла кулактарды торт дьок эдип саларыбыс деп, Ленин айдып турган. Лениннин' планын дьарадып алган. Оны новая экономическая политика (НЭП) деп адап турган.

Хозяйствоны тюрген ён'жюдип аларга коммунистический партия, гражданский дьуудын' дьылдарында чылап, субботниктер ёткюрген. Ологго бастыра колкючиледьаткандар киришкен. Бойынын' тёрёл дьерине туза дьетиерерге, олоор акча албай иштегендер.

Лениннин' планы бойын актады. 3—4 дьылдын' бажында орооннын' хозяйствозы бек бутка туруп алды: фабриктар ле заводтор иштей берди, темир дьолдо до керектер дьарана берди. Дьурт хозяйство ён'жюп кёдюрилди. Базарларга крестьяндар аш, эт, дьымыртка экелип турдылар. Олоор свекла, кюдели чачып тура берди, кебён' саларын элбетти. Ороондо сахар эдер заводтор, бес эдер фабриктар иштей берди.

Ишмекчилерде ле крестьяндарда аш, сахар, бестёр ёскёдө кёп товарлар бар боло берди. Государствонын' ла кооперативтердин' кёп магазиндери ачылды. Бу предприятиелер частный садучыларды кыстап тура берди.

Владимир Ильич Ленин — ол ажындыра керётөн кырдын' кан керези — деп оны Сталин адаган. Ишмекчилер ле крестьяндар хозяйствонын' бузылганынан' дьен'ил айрылып, ырысту дьюрюмге дьен'ил дьедип алар аргалу деп, ол айдып турган. Олор бойынын' ороонынын' хозяйствозында машиналар эткедий заводту болор учурлу, ол машиналар электричествонын' болужыла иштейтен учурлу. Бастыра ороонды электрический станцияларла дьаап саларга керек деп, Ленин дьан'ыс катап айткан эмес. Ороонды электрифицировать эдеринин' планы тургузылган болгон. Лениннин' шуюлте дьёбиле Ленинградтан' (1924 дьылдан' Петроград онойып адалып дьат) ыраак эмес Волхов сууда баштапкы дьаан электрический станциязын дьазаарын баштады. 1926 дьылда, В.И. Лениннин' ёлгёнинин' кийинде, бу станцияны бюдюрп салган, ол бойынын' энергиязын Ленинградтын' фабриктерине ле заводторына ийде берип туру. Ол, ороонго керектю, Ленинградтын' промышленностьын тургузарга болушту болды.

Орооннын' ёскёдө райондорында: Уралда, Украинада, Закавказьеде электростанциялар тезёлип турды.

Японский интервенттердин' учы. Бастыра Совет ороон хозяйствозын ён'жюдип, эски ордына тургузып турар тужунда, бистин' бай край — Дальний Востокты — 1918 дьылдан' ала япондор бойынын' колында туткан болгон. Дье 1922 дьылда Кызыл Черю Сибирьдин' партизандарыла кожо мында да дьууды божодып, бастыра Дальний Востокты японнын' разбойниктеринен' ле ак гвардеецтеринен' айрып алган. Кызыл дьуучылдар актарла база япондорло дьуулажып, Спассктын' ла Волочаевканын' алдында дьаан дьен'юлер алды. Волочаевка деревненин' алдында ак гвардеецтер эмиктен' эткен ман курчулар

эттилер. Кышкыда, көрөн соокто кийим ёдюк дьок кызыл дьуучылдар ол мандарга ичкери барып, эмикти колло юзюп, юлдюлерле кезе чаап турдылар. Онойып бектенип алганын колго алдылар. Актар ла япондор качкылады.

1922 дьылда октябрьда Кызыл Черю Владивостокты да дьайымдадып салган болгон.

Япондордын' Дальний Востокты базынчыктап турганын чачып салган болгон.

Дье Сибирьдин' ле Дальний Востоктын' колкючиледьаткандары Япондордын' черюлеринин' албанду кыйынын, тоногонын качанда ундубас. Партизандарды тюрюге япондор паровозто отко салып ёртөп турганын, ишмекчилер ле крестьяндар качанда ундубас. Дальний Востокты айрып алары учун онойып герой Сергей Лазо ёлди.

СССР-ды тезёгөни. Эмди ак черюлерден' ле интервенттерден' бастыра ороонды арчып алган. Буржуазный ороондордын' мынан' ары келип дьуу дьепселдю табарарынан' ороонды дьепсеп аларга керек болгон. Ороондо хозяйствоны кёдюрюп, социализмди тезёёргё керек болгон. Совет орооннын' бастыра албатыларынын' национальный культуразын кёдюрерине болуш дьетирер керек болгон. Бастыра бу керектерге бириккен союзный государствозын тезёёргё керек болгон. Бу амадула, Ленин ле Сталиннин' предложениелери аайынча, **1922** дьылда Союзный республикалардан' чыгартылу улустары Москвага советтердин' 1-кы бастыра союзтын' с'ездине келип, албатылардын' акту кююниле государственого бириккенин, Союз Советских Социалистических Республик (СССР) деп атту, союзный государство тезёдилер.

Эн' баштап СССР-ге бир кезек Совет республикалар бириккен. Москва столицалу, Российский Советский Федеративный Социалистический Республика (РСФСР), эн' баштап бойынын' Харьков, онын' кийинде Киев столицалу Украинанын' Советский Социалистический Республикасы (УССР), Минск столицалу, Белорусский Советский Со-

В. И. Лениннин' ооругу тужунда
В. И. Ленин ле И. В. Сталин Горколар деп дьерде.

циалистичекий Республикасы (БССР), Тбилиси столицалу Закавказский Советский Социалистический Республикалары: Азербайджаннын', Грузиянын' ла Армениянын' Республикалары дьян'ыс бириккендю Закавказский Советский Федеративный Социалистический Республикалу (ЗСФСР) болгондор, бир эмеш онын тамынча, Ортогы Азияда алды-

нан' бойы юч советский республикалар тѣзѣлгѣн: Ташкент столицалу Узбекский, Ашхабад столицалу Туркменский база Сталинабад столицалу Таджикский, олоҗ онойып ок СССР-га кирдилер.

СССР-дын' албатылары нак биле болуп, дьуртай берди. Царизм тужунда кырылып, базынчыктаткан, бичик билбес болуп дьуртаган кѣп албатылар, эмди кѣдюрилип, албатылардын' карындаш союзыла социализм тѣзѣерин баштадылар. Национальный культурный ѣзюми бастыра республикаларда тюрген ичкери алтап тура берди. Кѣп школдор, университеттер, библиотекалар ачылды, театрлар тудылды, национальный тилдерле кѣп бичиктерди кепке базып тура берди. Озодо бойынын' алфавиттери дьок болгон, СССР-дын' албатылары, эмди бойынын' алфавитту болдылар. Албатылардын' культуразы дьарана чечектей берди.

61. ЛЕНИН ЁЛДИ, ДЬЕ ОНЫН' КЕРЕГИ ТЮРЮ.

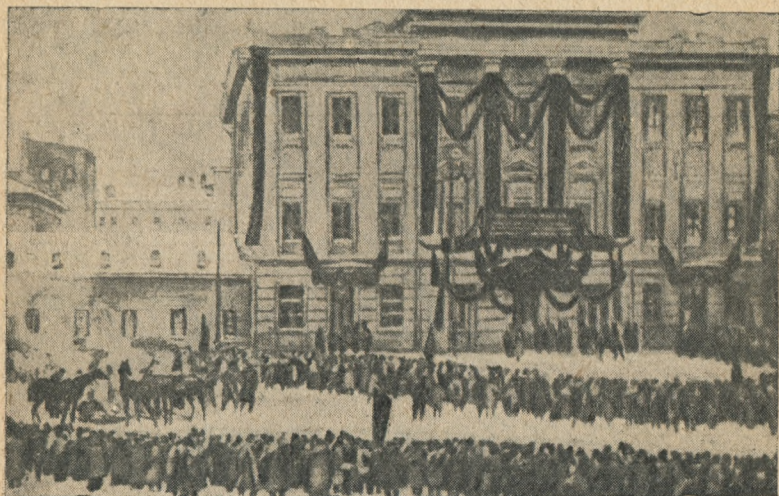
Лениннин' ѣлгѣни. 1924 дьылда 21 январьда, дьюрюминин' 54-чи дьылында, узак уур ооруган кийинде, Москванын' алдында, Горки деп дьерде, улу Ленин ёлди. Бастыра дьердин' колкючиледьаткандары, пролетарский революцияны белетеп, оны ѣткюрген, уур дьылдарда тоозы дьок ѣштюлерден' оны коруп алган, бойынын' башчызын тапай корододылар. Албатыларга оной кѣп кем де ѣтпеген, кижѣ ёлди.

Канча-канча миллион колкючиледьаткан албатылар терен' ачуркана берди. Январдын' корон соогында Москванын' колкючиледьаткандары юзюк дьогынан' бойынын' гениальный башчызынын' сѣегине калганчы ѣзендежерге бардылар. Олоҗ терен' санаркап Лениннин' айдып берген дьолыла барарына кату шююп алган.

Ачынчылу марштын' табыжыла, албаты Ленинди Кремлевский стененин' дьанына дьуудылар. Ол эмдиде ондо тюрю кижидий, мрамордон' ѣткен мавзо-

лейде, шили межикте, төжинде Кызыл мааны орден-
ду дыадып дыат.

Бистин' орооннын' бастыра талаларынан' колкюч-
тюлер Москвага келип, албатыны дыайым, ырысту
дьюрюмге экелген башчынын' бюдююн ундубаска
кёрюп, мавзолейге барып дыадылар.

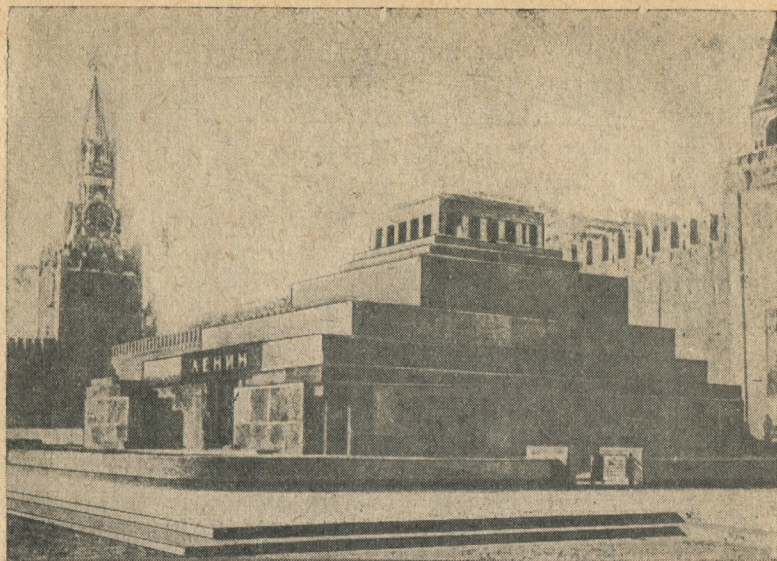

Москванын' ишмекчилери В. И. Лениннин' сёегиле калганчы
эзендежерге Дом союзов деген, колонный залына барып
турулар.

Сталиннин' чертенгени. 26 январьда, Советтер-
дин' 2-чи бастырасоюзтагы с'ездинде
СССР-дын' бастыра талаларынан' чыгартылу улуста-
ры дыедип келерде, большевистский партиянын'
дыакылтазыла, партиянын' адынан' Сталин албаты-
нын' алдына чертенип куучын айткан. Ол айдып
турган:

«Бистен' барып дыада, партиянын' членинин' улу
адын бийик тудуп, чек корулап турзын деп, нёкёр
Ленин биске кереестеди. Сенин' бу да дыакылтан'ды
нёкёр Ленин, бис чек бюдюрерибис деп, сеге черте-
нип турубис!..»

«Бистен' барып дыада, бистин' партиянын' бир
болгонын кёстин' чогондый корулазын деп, нёкёр
Ленин биске кереестеди. Сенин' бу да дыакылтан'ды,

Москвада кызыл площадьта Лениннин' мавзолейи.

нөкөр Ленин, бис чек бюдюрерибис деп, сеге чертенип турубыс!..»

«Базынчыктадып бастырган колкючиледьаткан албатылар бойынын' ийининен' помещиктерди ле капиталисттерди дьан'ысла бистин' ороондо чачып, онын' ордына ишмекчилердин' ле крестьяндардын' бийлеерин тургузып аларга аргалу болды»...

«Бу дьаан тартыжуды Ленин ле онын' партиязы баштады»...

«Лениннин' ады колкючиледьаткандардын' ла базынчыктаткан албатылардын' сран'ай сююген ады боло берди».

«Бистен' барып дьада, пролетариаттын' диктатуразын корулап тын'ытсын деп, нөкөр Ленин биске кереестеди. Сенин' бу дьакылтан'ды, нөкөр Ленин, бис чек бюдюрерге бойыбыстын' кючибисти кыскан-базыбыс деп, сеге чертенип турубыс!..»

«Бистен' барып дьада ишмекчилер ле крестьяндардын' союзын бар кючиле тын'ытсын деп, нөкөр Ленин биске кереестеди. Сенин' бу да дьакылтан'ды, нөкөр Ленин, бис чек бюдюрерибис деп, сеге чертенип турубыс!..»

«Орустар ла украинецтер, башкирлар ла белорус-стар, грузиндер ле азербайджанецтер, армяндар ла дагестанецтер, татарлар ла киргизтер, узбектер ле туркмендер — оlor ончозы пролетариаттын' диктатуразын тын'дарына тен' дьилбиркеп дьадылар»...

«Бистин' орооннын' албатыларынын' акту сана-зыла бириктирери керектююн, Республикалардын' Союзы бириккенин, оlorдын' карындаштый нак дьадынынын' керектююн Ленин дьаантайын айдып турган».

«Бистен' барып дьада, Республикалардын' Союзын тын'ытсын элбетсин деп, некер Ленин биске кереестеди. Сенин' бу да дьакылтан'ды некер Ленин бис чек бюдюрерибис деп, сего чертенип турубис!»...

«Кызыл Черюди тын'ыдары, онын' аайын дьарандылары бистин' партиянын' дьаан учурлу задачалардын' бирюзи болуп туру деп, Ленин биске дьан'ыс катап айткан эмес»...

«Бистин' Кызыл черюни, бистин' Кызыл флотты тын'ыдарына бис бойыбыстын' кючибисти кысканбасыбыс деп чертенелдер, некерлер».

Некер Сталиннин' чертенген калганчы сестери мындый болды:

«Телекей юстиндеги колкючиледьаткандардын' Союзын — Коммунистический Интернационалды тын'ыдып, элбедерине бис бойыбыстын' дьорюмюбисти кысканбазыбыс деп, бис сего, некер Ленин, чертенип турубис!».

СССР—социализмнин' дьен'ген орооны.

62. СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ. ДЬЕР ИЖИНДЕ КОЛЛЕКТИВНЫЙ ХОЗЯЙСТВОЛОР (КОЛХОЗТОР).

Социалистический промышленностьтын' дьазалы. Ишке божоткон эски фабриктер ле заводтор сран'ай сон'доп, эскирип калган машиналу болгон. Олор кеп дьок болгон, ороонго керектү товарларды олор ас эдип турган. Чой кайылтары ас болгон. Нефтьти ле таш кёмюрди ас иштеп алып турган. Кеп товарларды бисте торт этпей турган. Олорды гран ары дьанынан' экелер керек болгон.

1925 дьылда партиянын' XIV дьуунында, партиянын' дьакылтазыла нёкёр Сталин, бистин' ороонды дьуртхозяйствонын' ороонынан' кыска ёйгё промышленный ороонго кубултып аларга керек деп айткан. Бу керекке кеп дьан'ы фабриктер, заводтор ло электростанциялар тезёёргё керек. Бастыра эски заводторды, юредю ле техниканын' калганчы сёзиле юренип алар аайынча кубултар керек. Биске тракторлор, комбайндар, автомобильдер, заводторго керектү дьан'ы станоктор, аэропландар эдерге керек. Дьакшы юредюлю кеп ишмекчилер ле специалисттер белетеп аларга керек. Биске, сран'ай озо турган капиталистический ороондорды дьедижип озолоор керек «онон' ёскё олор бисти уужап салар». Бу индустриализация деп адалып дьат.

Бистин' ороондо социализм тезёйтёнинин' — планын дьаратпай, ол ёйдё бистин' партиянын' рядында турган предательдер — Троцкий, Зиновьев ла

Иосиф Виссарионович Сталин.

Каменев ого дьёпсинбей тартышкандар. Социалистический промышленностьы юзерге омор бастыра аргаларыла албадангандар. СССР-да социалистический обществоны тэзеп болбос деп, омор айдыжып тургандар. Ишмекчилер ле крестьяндар, капиталисттер ле кулактар дьогына, болуп албас деп айдыжып тургандар.

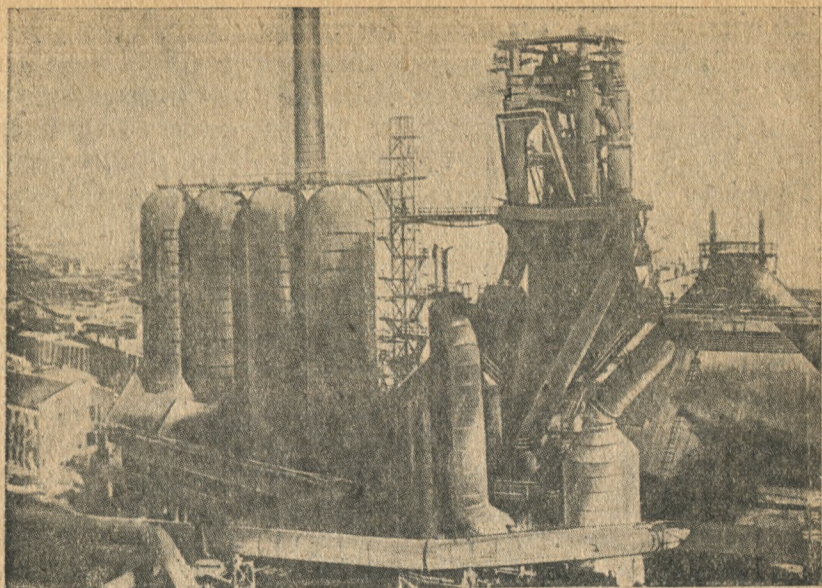
Омордын' партияла онойып тартышканы, Советский Союзка клеветать эдерин ёскё ороондордын' буржуазиязы тузаланды, ол буржуазия эски специалисттердин', меньшевиктердин' ле эсерлердин' арткандарын садып алып, СССР-да ёзюп турган промышленностьы юзерге, омордон' контрреволюционный каршучыл группалар (бёлуктер) тэзёди. Каршучылдар машиналарды юреп, таш кёмюр ле руда алып турган шахталарды дьемирилтип туюжурткен. Омор заводторды, фабриктерди ле электростанцияларды коскорып ёртёп турдылар. Дье оморды тудуп алган. Каршучыларды кату бурулаган. Партия бойынын' рядынан' троцкисттерди сюрюп салган. Троцкийди Совет Союзынан' албаты сюрюп салган, ол дезе ачыкка буржуазиянын' — службазына кёчё берди.

Орооннын' алдында, нёкёр Сталиннин' тургускан задачын бюдюрерге **1928** дьылда улу иштердин' — социалистический дьазалдын' баштапкы беш дьылдыктын' планын тургускан.

Союзын' албатыларынын' колкючиледьаткандары улу дьазалга кююнзеп, дьилбиркеп, кирижип, иште кючтин' дьозогын кёргюзип турдылар. Совет ороонында труд иш ады чуу чыгар, макка турар керек болуп, эркиндю ле герой болор кереги болды. Улу иштин' планын бюдюрерге дьазалдарда туюжияниле тын'ытту иш ёдюп турды.

Фабриктерде, заводтордо, темир дьолдордо социалистический мёрёй дьайылды. Ишмекчилер-строительдер кирпич саларында, дьазалдарга керектю агаш кезеринде, заводтордын' корпустарын дьазаарына телекей юстюнин' бир де ороондо кёрбёген кёрюмдьилю ижин кёргюсти.

Татар хандардын' озодо ээленип турган Сибирь-

Кузнецкий чой болот кайыттар заводунын' доменный печкелери.

де, Кузнецкий городтын' дьянында, Томь суунын' куру дъарадында 1930 дьылда дъазаарын баштап, баштапкы бешдълдыктын' учында, Сталиннин' адыла адалган чой болот кайылтатан сюрееен дъаан завод гигантты бюдюрюп салды.

Днепр сууда ажыт таштар болгон дьерде, качан бир тушта Запорожская сечь болгон дьерде, Лениннин' адыла адалган «Днепрогэс» деп атту, дъаан кюч-тю электростанция тудулган. Днепрогэстин' электрический ийдезинин' болужыла Украинанын' кёп райондоры чечектей берди. Канча дьюс гектар дьерде аш бюдер болуп барды, азыйда таштарлу Днепр суула керептер дьюрер болуп калды, станцияны айландыра турган кёп заводторго онон' энергия алып, ороонго керектю кёп товарлар чыгарып дьят.

Суу дьок, кумак чёлдёр ажыра 1930 дьылда Туркестано-Сибирский темир дьолы дъазалды. Ол дьол бай ашту Сибирьди чечектеп турган, Ортогы Азияны улаштырып салды.

Баштапкы беш дьылдыкта, анчадала, кёп завод-

тор национальный республикаларда тѳзѳлди. Ортогы Азия, Закавказье, Украина, Белоруссия бойында канча он дьян'ы заводтор эттилер.

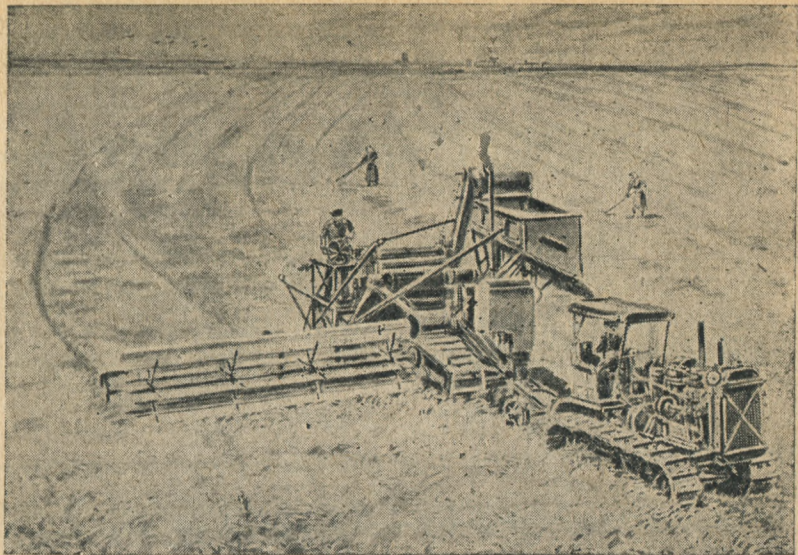
Социалистический промышленностьы тѳзѳп бю-
дюрп аларына бу бастыразы арга болды, ѳскѳртѳ
айтса, капиталисттер дьогынан' бюдюрген промыш-
ленность болуп дьат.

Колхозтордын' строительствозы. Крестьяндардын'
дьурт хозяйствозына болот аттар — тракторлор бе-
лен болды. Баштапкы бешдьялдыкта Дзержинский-
дин' адыла адалган дьяан кячтю трактор эдер за-
водты Сталинградта (Царицынды эмди онойдо адап
дьат) база комбайндар эдер заводторды Саратовта
ла Запорожьеде этти. Бастыра бу крестьянский хо-
зяйствоны юредюнин' ле техниканын' калганчы юре-
нип дьеткен сѳс аайынча баштаарга керектю болгон.

Крестьяндардын' оок, алдынан' дьаткан хозяй-
стволорын колхозторго кѳчюрерге ол арга берди.
Бу дьен'ил эмес болгон. Крестьянин бойынын' оок
хозяйствозына эм тура бек тудунганча отурган.

Оок хозяйствого тюн'ейлезе, колхозтын' дьяан
хозяйстволоры артык дьяан тузалу, астамду болуп
турганын, партия крестьяндарга дьян'ыс сѳслѳ эмес,
дые керекле де кѳргюзюп берди. Совет башкару де-
ревнеге кѳп тракторлор, комбайндар ла онон' до ѳскѳ
машиналар ийген. 1929 дьялда дезе, орто дьаткан
крестьян албатылар дьоктуларды ээчий толкуула
колхозко кирдилер. Кулак, колхозтор тѳзѳлип тур-
ганынан', онын' дьюрюминин' учы келип турганын кѳ-
рюп, колхозтордын' тѳзѳлѳрине казырланып удурла-
жа берди. Кулактар озочыл колхозчыларды ѳлтю-
рюп, колхозтордын' машиналарын юреп, колхозтор-
дын' ажын ѳртѳп турдылар. Колхозторго удур ку-
лактардын' тартышканына, айдары дьок кичинек,
бажында Бухарин ла Рыков болгон, чук улустап
турган албатынын' изменниктери болужып турган.
Олор онойып ок, троцкисттер чилеп, бешдьялдык-
тын' планын дьяаратпай, ого удурлажып тургандар.

Дье большевиктердин' партиязы бу изменник-
терди оодо чабарга ла кулактардын' удурлажарын

Колхоз дьалан'дарынан' комбайын ашты дьуунадып дьат. сындырарга, кулактарды дьок эдип саларга крестьяндарга болушты.

Колхозтор ёзюп, тын'ып, ырысту, аргалу дьадынга тюрген алтай берди. Колхозто крестьяндар кеп аш чачып тура берди. Эмди ашты кептён' дьуунадып турар болды. Деревнеде школдор, библиотекалар, клубтар кептёй берди. 1932 дьылда колхозторго кирген крестьяндардын' ерёкёлёри дьарымынан' кеп болды.

1932 дьылда социалистический дьазалдын' беш-ддьылдыктын' планы, 4 дьылга бютти.

Бу, бастыразы социалистический дьурт хозяйствонны, ёскё сёслё айтса, помещиктер ле кулактар дьогынан', дьурт хозяйствоннын' дьазалына арга берген.

Ишмекчилер ле крестьяндар дьен'юди дьыргаар аргалу болды. СССР баштапкы бешддьылдыкты бюдюргениле, социализмнин' дьен'юзинин' аргазын бюдюрп алды.

Эмди СССР ичинде машиналар эдилеп туру, металл казылып туру, тракторлор, самолеттор, таш кёмюр ле нефть алып турары кептёй берди. СССР промышленный ороон болуп кубула берген.

Эмди каан Россиядагызынан' кёрё продукталарды юч катап кёп чыгарып турар болды. 1933 дьылда СССР Европанын' бир канча госуларстволорын дьедижеле, озолоп алды.

Телекейде ол нефть алып турганында 2-чи дьерде, болот кайылтып турарында 2-чи дьерде, чой кайылтып турарында 3-чи дьерде, таш кёмюр казып алатанында 4-чи дьерде. Ёштюлер бистин' ороондо фабрикларды тёзёёрине чаптык эдип тургандар. 1929 дьылда ёскё орооннын' капиталисттери Китайды тукуруп, СССР-га удур дьуу баштадылар. Китай генералдардын' ла ак гвардеецтердин' черюлери бистин' Дальний Востоктогы гранга табарды. Дье Дальний Восток то Кызыл Черю тын' бек болгон, ол ёштюлерди тюрген оодып салган. Каршучылар орооннын' ичинде де болгон. 1930 дьылда азыйдагы инженерлерден', меньшевиктерден' ле эсерлерден' турган каршучылардын' дьаан партиязы колго кирген. Олор бистин' ороонго капиталисттер катап келзин деп кичегендер. Олор СССР-га удур дьан'ы дьуу белетеп тургандар. Совет дьан' каршучыларды тудуп, кату карузына тургускан болгон. Онын' кийнинде ишмекчилер ле крестьяндар бойынын' Кызыл Черюзин онон' артык тын'ыдып, мылтыкла дьепсеп, совет албатынын' ёштюлерин коскорорго чекисттерге онон' артык болужып тура берди.

Большевик партиянын' темдектеген улу иштердин' баштапкы бешдьылдык планы онойып иш кьютеле тартыжууда учына чыгара бюджет барды.

63. СССР—СОЦИАЛИЗМНИН' ОРООНУ.

Социализм орооннын' культуразынын' дьен'юлери ле улустары. Баштапкы бешдьылдыктын' туркунына бистин' орооннын' дьузи сюрекей кубулды. Экинчи бешдьылдыкта (1933—1937 дьылдар) бистин' дьюрюмибис тазылынан' ала ёскёлөнё берди. Дьер телекей юстинин' алты ююзинин' бир ююзинде, тюндюк полюстан' ала Туркестаннын' каан' чёлдө-

рине дьетире, Балтийский талайдан' ала Тымык тен'иске дьетире дьан'ы социалистический дьюрюм тѣзѣлди, кижинин' кючюн кижидьири ле базынчыктаары дьогына, капиталистер ле помещиктер, садучылар ла кулактар дьогына, дьан'ы строй тѣзѣлди.

Ороон дьан'ы аайынча иштей берди. Совет ороннын' улустары дьер ижинде дьажыдылу дьаткан ар-дьѣѣжѣни ачтылар. Таш кѣмюр, алтын, нефть, платина, темирдин' рудазын, ѣндю металлдар казып алары качанан' качанга болбогон кеминче, казылып дьат. СССР-дин' бай агаштарынан' улустар дьюзюндьуюр керектю агаштар таап, кезип турадылар. Бистин' тен'истерибисте, талайларыбыста, сууларыбыста ла кѣлдѣрибисте ан'дарын база баалу балыктарын, качанда болбогон кемине дьетирген. 2-чи беш-дьылдыктын' туркунында 220 миллион гектардан' ажыра социалистический дьалан'дар ороонго там ла кѣп аш, кѣбѣн', кюдели, свекла берип туру.

Социалистический дьалан'дарда ла садтарда там кѣп бойынын' чайын, бойынын' мандариндарын, лимондорын, апельсиндерин, яблокторын, грушалаарын, виноградтарын ѣскюрюп алып турар болды.

Юредю ле техниканын' калганчы сѣскѣ дьеткен юредюзиле, советский инженерлер советский машиналарла дьѣпсеген, канча он гигант заводтор, бойынын' производствозын дьылдын' дьылга ѣлбедип, продукциязын дьарандырып дьадылар. Озодо качанда болбогон промышленностьын' бир кандый бѣлюктеринде канча дьюс дьан'ы заводтор тѣзѣлди. Бистин' автомобильдер, тракторлор, комбайндар, самолеттор, фабриктердин' ле заводтордын' станокторы ѣскѣ ороондордыйынан' кажыда дьанынан' уян эмес.

Кижинин' дьюрюмине кандый да керектю немени, ѣмди бистин' канча мун' заводтор ло фабриктер ѣдип дьат. Кайдада болзо электрический от дьалтырап туру. 14 мун'нан' электростанциялар бу заводторго ло фабриктерге энергия берип дьат.

Дьан'ысла капиталисттердин' базынчыгынан' айрылган СССР-дин' ишмекчилери ле крестьяндары

кыска ёйгё ондый кючтю промышленностьты ла дьурт-хозяйствоны тезёерине аргалу болды. Кижы керегинде кичемел, иштеер кюн 7 час, иштеген учун бийик дьал, амыраар туралар, санаториялар предприятиялерди иш—кючти коруулаары, дьадар дьакшы туралары, технический оной до ёскё юредюлерге тёлүзи дьогынан' юредери — иштин' производительнозы качанда болбогон кемине кёдорюлерин тургускан. Иш базынчык неме болоры дьогыла берди. Совет союзында ан'ылу башка улус табылды.

Алексей Стаханов — Дон-басстын' ады-чуу чыккан шахтеры.

Донецкий бассейнде таш — кёмюр копялардын' шахтеры Алексей Стаханов бир сменада 102 тонна таш кёмюр казып алды, берген нормазынан' 14 катап кёл.

Город Горькийде автомобиль эдер заводто кузнец Бусыгин сменага, нормала тургускан 675 ордына, 1050 коленчатый валдар сокты.

Бёс эдер ткачихалар Виноградова-

лар 10 станоктын' ордына, 144 станокко иштей бердилер. Стахановецтер деп, адаган улусты ээчий ёскё дьюстер ле мун'дар баргылады.

Стахановский движение бастыра ороонго дьайылды — заводтордон' дьурт хозяйствого дьайылды. Колхозчылар озодо болбогон аштын' туюжумин алып турар болды. Мария Демченко 1 га дьерден' 500 центнер свекла дьууп турарына дьетти. Паша Ангелинанын' бригадазынын' трактористкалары алдынан' кажыла тракторло дьайына бир мун' гектардан' артык тартып дьадылар.

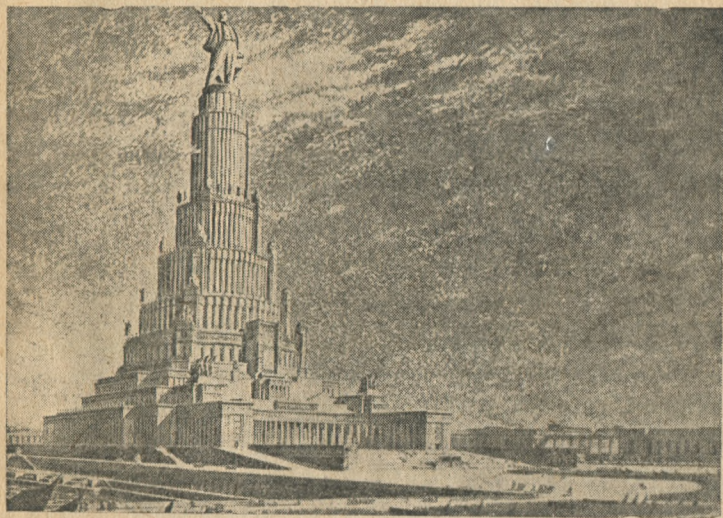
Лазарь Моисеевич Каганович.

Фабриктерде ле заводтордо эткен кырла чогуу салган товарлар, дьурт хозяйствонун' канча миллиард пуд продукталары, канча миллион дьорукчылар ён'жю дьакшы иштеп турган транспорт керектеген. Дьол керегинин' Албаты Комиссары Лазарь Моисеевич Каганович кыска ёйгё темир дьолдын' ижин дьарандырып алды. Ишмекчилер оны темир нарком деп адады.

Балтийский талайды Ак талайла бириктирип турган, Москва ла Волганы бириктирген—каналдар казып этти.

Кайкамчылу дьараш, дьер телекейде эн' артык, метрополитенди СССР-дын' тёс городында — Москвада этти.

Советский самолеттор ончозынан' ыраак, ончозынан' бийик учуп дьат. Олор Арктиканын' эмдиге билбеген тошту ээн дьерлерине дьол ачтылар, тундук полюсты дьуулап алдылар, улус ондо радиостанция эдип алдылар. Эмдиге дьетиरे улус билбеген СССР-дан' Америкага Тундук полюс ажыра советский летчиктери — Советский Союзынын' геройларынын' Шмидтин', Чкаловтын', Байдукотын', Беляковтын', Леваневскийдин', Слепневтын' ла онон' до ёскёлөринин' адын бастыра ороон билер.

Советтердин' Дворецинин' проекты.

СССР-да дьан'ы городтор — Кюн бадыш сибирь-де Сталинск, Уралда Магнитогорск, Дальний Востокто Комсомольск база онон' до ёскёлөри чөрчөктө айдылгандый тюргөн ёсти. Эски городтор кубулуп, кижилар таныбас боло берди. Анчадала Совет Республикаларынын' ла промышленностьтын' дьаан төс городторы ёзюп дьарана берди. Мыйрык ороомдорула, эски Москва Совет Союзынын' сюрөкөй дьараш төс городына кубулып барат. Москвада канча дьүс дьараш туралар эдилди, дьер телекейде эн' дьаан, эн' бийик, Советтердин' дьаан Дворецин эдерин баштады. Дворецтин' юстюнде 100 метр сынду про-

Дъан'ы Москва.

летариаттын' башчызынын' В. И. Лениннин' статуязын тургузар.

Албатылардын' таланттарына, капиталистический дъюрюм буудак болгон. Дъан'ыс тоолу, ан'ылу ла улустар иш-кючке ле юредюге дъедингендер. Ондый кижии И. В. Мичурин—бистин' орооннын' улу садоводы болгон. Ол кѣп дъан'ы сортту фрукталар, дъилектер ёскюрип алган. Олор сооктон' коркубай дъат. Мичуриннин' яблоктор ёзѣр агаштары соок Сибирьде ле дъака Тюндюкте чечектеп, юрендеринин' дъилектеринин' уурына чыдап болбой, бюктелип туру. Онын' юредю аайынча тапканын дъан'ысла Совет дъан' баалаар болды.

Экинчи талант — орус авиациянын' таадазы К. И. Циолковский, баштапкы самолет кейге кѣдюрилерден' 13 дъыл озо самолеттын' проэктин берген. Ол металлический дирижабльдин' проэктин германияда баштапкы дирижабльдан', бир канча дъылдарга озо эткен. Дъе бастыра бу таап эткендерин кааннын' Россиязында баалабаган. Циолковскийдин' иштеп тапканын дъан'ысла Совет ороонунда тузаланды.

Дъан'ысла Совет дъан'ы тужунда академик И. П. Павлов бойынын' юредюлю иштерин дъая ёткюрди.

Советский албатынын' кичегенине курчаткан, совет дъан'ынын' болужыла И. П. Павлов кижинин' дъюрюми керегинде кѣп дъан'ы неме ачты.

Максим Горький (1868—1936).

Бистин' ороон бойынын' кёп тоолу школдорун-
да ла университеттеринде ишмекчилердин' ле кре-
стьяндардын' канча мун' дьан'ы дьаан юредюлюулу-
сты юредип таскадып алган. Дьажынан' дьаанына
дьетире ончозы тёлү берери дьогына юренип дьат.
Кажыла юренчик бала неле болойын деп сананза, са-
нанган аайынча болор. Совет союзтын' бастыра алба-
тылары бойынын' тёрёл тилиле юренерге арга алды-
лар.

СССР-да чыгып тургандый, телекейде бирде оро-
ондо анча бичик, анча газеттер чыкпай дьат, бис-
тийине дьетире, кайдада анча библиотекалар дьок.

СССР-да албатынын' творчествозы сран'ай элбек
ёзюмдю болды. Албатынын' таланттары театрларда,
литературада, кинодо чечектеп чыкты. Бу талант-

тарды, партияга баштадып, Ленин ле Сталиннин' дьук надьызы, улу пролетарский писатель Максим Горький ёскюрип, таскадып турды. Бистин' ороонды социализмнин' дьазалыла кючтендирип алган Горький бичиген литературазында, качанда ундулбас дьалбышту страницалар берген. Бастыра албатыла кожо Горький бистин' ороондо ырысту дьюрюм тэзеген.

Советский музыканттар ла артисттер искусствонын' баштапкы классный устары болуп дьат. Международнй конкурста баштапкы наградаларды Советский пианисттер ле скрипачтар алды.

Бойынын' тёрёл дьерин сююп, онын' керегине бойынын' дьюрюмине кысканбай турган дьалтанбас улус, дьан'ысла социализм ороонында боло берди.

1934 дьылда большевик партиянын' XVII с'ездинде албатынын' башчызы улу Сталин айткан: «Партиянын' дьолы дьен'генин ончозы кёрюп дьат, ёскё сёслё айтса дьен'юге дьедерине партиянын' кёргюзип берген дьолы чын болды.»

Совет Союзындагы ла ёскё ороондордын' миллион колкючиледьаткандары Сталиннин' сёзин такып айдып турдылар: «Партиянын' дьолы дьен'ди».

Дьимекчи класстардын'—капиталисттер ле кулактардын' артканын дьок эдип салган болгон. Олорды дьан'ыдан' ёзёр аргазын дьок эдип салган.

Лениннин' улу дьакылтазын партия бюдюрип салды, ого баштадып, албаты дьан'ы социалистический дьюрюм тэзеди.

64. СССР-ДЫН' ТЫШ ДЬАНЫНДА БИСТИН' ЁШТЮЛЕРИБИС ЛЕ БИСТИН' НАДЬЫЛАРЫБЫС.

СССР—мир учун, —фашисттер — дьуу учун. Бастыра улустардын' ырызы учун Совет Союзтын' албатылары героический тартыжу ёткюрип дьат. СССР-да социализм тэзёлди. Совет орооны ёскё орооннын' дьерин керексибей дьат, дьуу керексибей дьат. Бистин' башкару дьер телекейде дьаткан бастыра албатыла мирный дьадары учун дьайылары

дьок политика ёткюрип дьат. Ол кёп ороондорло мирный дьадарына бир канча дьёптёрин тургусты. Мирный дьадарын тыныдары учун, 1919 дьылда тёзёлгөн Лига нацияга СССР кирди. Ёштюлер дьуу баштап табаргажын, бойы бойына болужар эдип, Чехословакияла база Францияла дьёп тургусты.

Нёкёр Сталин айтты — «СССР кемди де болзо коркударга сананбай дьат, анчадала, кемге де болзо табарарга сананбай дьат. Бис мирный дьадары учун туруп, мир керегин корулап дьадыбыс. Дье бис кекедюдөн' коркубай турубис, дьуу от алыштырачылардын' согулталарына согултала карузын берерге белен турубис».

Андый дьуу чагыштырачылар фашисттер бастыра колкючиледьаткандардын' казыр ёштюлери болуп дьат. Германияда ла Италияда башкару бажында фашисттер туруп дьат. Японияда фашист дьуу чагыштырачылары олорто кожо бир болуп дьат. Фашисттер бойларынын' ороондорында революционный ишмекчилер ле крестьяндарды кату кыйнагылап, фашисттерле эмстерди ончолорын истегилеп дьат.

Фашисттер ончозынан' кёп бистин' ороонды, социализмнин' ороонун' бастыра албатылардын' дьайымы ла ырызынын' мирный дьадарынын' кючтю тёзёлгёзи болгон ороонды, дьаман кёрёт.

Япониянын' фашистский военщиназы Манчжурияны ла Китайдын' ёскё дё дьерлерин дьуулап алды. Ол Дальний Востоктогы бистин' ганнын' бегин ченеп кёрюп дьат, дье дьяантайын ийделю согулта каруун алып белетеп дьат.

Японнын' дьуулашчылары биске удур дьуу белетеп дьат.

Дьер телекейде дьууды белетеп, фашисттер бастыра государстволорго бойларынын' шпиондорун ийгилеп дьат. Фашисттердин' шпиондоры Совет Союзына да ёдюп дьат. Олор СССР ичинде Троцкий ле Рыковко болушту улустарынан' бойларына эркин болушчылар таап алдылар. Албатынын' сран'айла дьаман ёштюзи, фашисттердин' агёнти Троцкий ле онын' нёкёрлёри, албатынын' сран'айла дьаман кёр-

Сергей Миронович Киров (1886—1934)

гөндөри Рыков, Бухарин, Зиновьев ле Каменев СССР ичинде кижилердин' каршучылардын' ла шпиондордын' бандазын тездилер. Олор казырланып, дьалбышту большевик С. М. Кировты елтюргендер. Олор пролетариаттын' база ёскё дё башчыларын елтюрерге белетенгендер. Фашистский казырлар троцкисттер ле рыковецтер—СССР-да поездтерди дьайрадып, шахталарды ла зводторды ёртёп, машиналарды юреп, ишмекчилерди коронду газла тумалап, неле аргазыла каршузын дьетирип турган. Бу албатынын' ёштюрлеринде программа бар болгон — СССР-да капиталисттердин' ле помещиктердин' базынчыгын катап ойто тугузары, колхозторды дьок эдип салары, немецтерге Украинаны, Япондорго —

Климентий Ефремович Ворошилов.

Дальний Востокты берери, дьуу болгожын СССР-ды дьен'дирзин деп белетеери болгон. Бандиттер тутурып кату карузына тургузылган болгон.

Дье, СССР-ды капиталисттер бийлеп турган орондор курчап турганча, шпиондор каршучылар бистин' ороонго ёдэрин, биске каршузын дьетирерин токтотпос. Ишмекчинин' ле крестьяниннин' кёзи там курч болор керек. Грандарды Совет орооннын' бастыра улустары кичинегинен' ала дьаанына дьетире там кёскюр корулаар учурлу.

Шпиондор заводторго ло фабриктерге, дьаан городторго ло дьурт дьерлерге ёдюп дьадылар. Фашисттердин' агенттерин юзе тудуп аларга, кандыйла сезиктю улустарды ончозын чокум истеер керек.

Кызыл Черю ле СССР-дын' гран ары дыанында бистин' наддыларыбыс. Совет Союзы кючтю, бек, ого тюн'ей бирде государство дыок. Ол техника ла юредюнин' калганчы юренип дыеткени аайынча дыепсеген, бойынын' Кызыл Черюзиле кючтю. Ол бойынын' маршалдарыла база командирларыла, бойынын' дыуучыл геройларыла — красноармеецтерле мактулу.

Москвада, Кызыл площадьта баштапкы майдагы парад.

Бастыра албаты дыан'ыс кижидий, эр улус ла юй улус, балдар, дыаандарыла каргандары бойынын' сююген, баалу терёл дыерин калганчы тамчы канына дыетире тёжиле корулап турарыла ол онон' кёп кючтю.

Советский Союз—бастыра дыер телекейдеги колкючиледьаткандардын' социалистический терёл дыери. Гран ары дыанында, тоозы там кёптёп турган ишмекчилер, крестьяндар ла интеллигенция фашисттердин' дыуу чагыштырып, Совет Союзына табарар санааларыла тартыжу ёткюрип дыадылар. Фашисттерле тартыжу ёткюрге омор албатынын' дыан'ыс фронттына биригип дыадылар. Германиянын', Англи-

янын', Франциянын', Италиянын', Япониянын', Польшанын', Американын' ишмекчилери СССР-га куюн-зеп, ол дьен'юлерлю болзын деп, дьылбиркеп дьадылар. Мир учун, фашизмге удур тартыжуда оло — СССР-дын' ишмекчилеринин' надьылары ла нёкёрлөри. Олордын' болужы СССР-ды онон' дьаан кючтендирип дьат.

65. СССР-ДЫН' ДЬАН'Ы КОНСТИТУЦИЯЗЫ.

Бистин' государство канайда тёзёлгөн. Кижин' кё-рөр куюни дьок, каан монархиязын, ишмекчилердин' ле крестьяндарды кындьыга туткан онын' законун' кожо, улу пролетарский революция бузуп, дьок эдип салган.

Дьайым алган ишмекчилер ле крестьяндар эски Россиянын' дьайрадылган дьеринде бойлорунун' государствозын' тёзөдилер.

Бу дьер телекейде качанда кёрюнбеген ишмекчи-крестьяндардын' государствозы, Российский Советский Федеративный Социалистический Республика (РСФСР) адалган бологон.

Юч дьылдын' туркунына Совет республика, ого ёштюлердин' келип бастыра дьанынан' табарып турганынан' удурлажып коруланып турган. Ого удур гражданский дьуу баштаган орус та, ёскө дө ороонун' помещиктерин ле капиталисттерин ол согуп турган. Помещиктердин' ле капиталисттердин' албан базынчыгын бойынан' таштаарга, ол эски Россиянын' кулдаткан бастыра албатыларына болушты. Ол айрып алган бойынын' дьайым дьерин ле совет дьан'ды тёзөөргө олорго болушты. Советский Республикалар Украинада, Белоруссияда, Ортогы Азияда ла Закавказьеде тёзөлип алды. Бастыра советский республикалар биригип, ёмөлө бастыра ёштюлердин' коскоро чачып салды. Айрылып дьайым алган албатылар, дьууда, дьайрадылган хозяйствоны эски ордына тургузарын баштадылар. 1922 дьылда большевистский партияга баштадып, оло улу Союз Советских Социалистических Республиказын' тёзөдилер. СССР-ге

эн' баштап 4 союзный республикалар кирген, онын' кийинде ологго база 3 республика кожылды.

Албатылардын' андый нак дьадыны бойы-бойы-на эки дьанынан' бюдюжери СССР-да чылап, теле-кейде кайдада болбогон, 1924 дьылда СССР-дын' дьайым албатылары СССР-дын' баштапкы конституциязын (государствонын' тес законын) дьептёп алдылар. Ороон дьединген дьен'юлерин олог ондо бастыра бектеп бичип салган. Ол тужунан' кеп ей ётти, промышленность тесёлип гигантски ёзюп келди, колхозтор ло совхозтор тесёлди, культура кёбю чечектелип келди, помещиктердин', капиталистердин' ле кулактардын' арткандарын тазылынан' ала кодо-рып, дьок эдип салган, колкючиледьаткандардын' кючин дьиирин, кижини базынчыктаарын дьок эдип салган.

Бу СССР-да социализм дьен'гени болуп дьат.

1936 дьылда некёр Сталиннин' комиссиязыла СССР-дын' дьан'ы Конституциязы бичилди. Оны албатынын' элбек шююлтезине береле, онын' кийинде Союзтын' эн' бийик дьаан органыла — Советтердин' Бастрасоюзтагы с'ездиле дьептёлгөн. Конституция дьёптёгён кюн 5 декабрь бастыра албатылардын' байрамы деп дьарлалган. Конституцияда совет ороонынын' 19 дьылдын' туркунына дьедингенинин' бастыра тес учурлу дьен'юлери бичилген.

Азыйгы Конституцияда кёргюзилгенинде бистин' республика социалистический деп ненин' учун адалган дезе, анда башкаруда ишмекчи класс турган база ол социализм тесёерин кичееген. Дьан'ы Конституцияда, бистин' государство ишмекчи ле крестьяндардын' социалистический государствовы деп, ненин' учун адалып турганы, СССР-да социализм основной бюткен.

СССР-да бастыра дьан' городтын' ла деревненин' колкючиледьаткандардын' депутаттарынын' Советтеринин' колында болуп дьат.

Дьердин' алдындагы дьеежёлёр, фабриктер, шахталар, заводтор, темир дьолдор, дьаан туралар, со-

керек: — ол бар болгончо бистин' орооннын' алба-
тылары дбайым болуп, качанда дьен'дирбес болор
деп, — Сталин айткан.

СССР-га акту куюниле, тен' праволу 11 Союзный
республикалар бириккен:

**Российский Советский Федеративный
Социалистический Республика.**

**Украинский Советский Социалистический
Республика.**

**Белорусский Советский Социалистический
Республика.**

**Азербайджанский Советский Социалистический
Республика.**

**Грузинский Советский Социалистический
Республика.**

**Армянский Советский Социалистический
Республика.**

**Туркменский Советский Социалистический
Республика.**

**Узбекский Советский Социалистический
Республика.**

**Таджикский Советский Социалистический
Республика.**

**Казахский Советский Социалистический
Республика.**

**Киргизский Советский Социалистический
Республика.**

СССР-да государствонын' сран'ай бийик органы—
СССР-дын' Верховный Совети болуп дьат.
СССР-да закон чыгарарына дьан'ысла Верховный
Совет праволу. Ол СССР-дын' башкарузын — Со-
юзтын' Албаты Комиссарларынын' Со-
веди тэзеп дьат.

Дьурт дьерлерде бастыра дьан'нын' органдары
колкючиледьаткандардын' депутаттарынын' Совет-
тери болуп дьат. Дьурт дьерлерде, бастыра Совет-
тер, онойып ок, союзный ла автономный республика-
лардагы Верховный Советтер, СССР-дын' Верховный
Совети чилеп, СССР-дын' бастыра граждандары ла
бастыра улустын', тюн'ей, чике избирательный право
аайынча, юн берерин дьажытту эдип тудулып дьат.

СССР-дын' ПОЛИТИКО- АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ДЬАНЫНАН' ЮЛЕЛГЕН КАРТАЗЫ

МАСШТАБ 1:22 000 000
(бир сантиметра—220 километр)

220 0 220 440 660 880 км

СССР-дын' эр де улустары, юй де улустары, 18 дьашка дьеткен бастыра граждандар, кандый рассанын' кандый национальностытын' болгонынан', кандый дьан' дьан'даганынан', юредюзинин' кеминен', социальный происхождениезинен', дьеёжё дьанынан', дьаткан дьадыжынан' ла алдында иштеген ижи кандый болгонынан' камаазы дьогынан' депутаттарды тударына ла бойлоры тудуларына праволу, дьан'ысла сагыжы чыккан улус дьаргыладала суд ажыра избирательный правозы дьок болгон улус, выборго турушпас учурлу. Андый выборды всеобщий деп адап дьат. Выборлордо бастыра граждандар тюн'ей праволу. Колкючиледьаткандардын' депутаттарынын' бастыра Советтерине выборлорды бастыра граждандар алдынан' бойлоры чике выбор ажыра ёткюрип дьадылар.

Выборлор тужунда юн берери дьажытту, кажыла гражданин Советтерге кемдиде тудайын дезе, бойынын' кююниле тудар.

СССР-дын' граждандары обеспечить эткен трудка, амыраарына, юренерине де карган ёйинде материальный обеспечение алар кыйалта дьогынан' праволу.

Бастыра граждандарга бу праволорды тузаланарга бистин' государство дьайым берип дьат.

Социализм ороонында безработица (иш дьогы) дьок, капиталистический ороондордо канча миллион ишмекчилер безработицадан' кыйналып дьат.

Телекейде дьан'ысла бистин' ороондо иштеер кюн эн'ле кыска 7 час тургузылган.

Ишмекчилерге канча мун' амыраар туралар ла санаториялар ачылды. СССР-дын' бастыра ишмекчилерине ле служащийларына дьылдын' сайын отпуск берилип дьат. Колкючиледьаткандар дьан'ысла СССР-да чын юренип, образование аларына аргалу. СССР-да бастыра школдордо акча албай юредип дьат, кёп юренчиктерди дезе юредю ёйинде государство обеспечивать эдип дьат. Кажыла кижини чыккан кюнинен' ала дьаанап карыганча СССР-да кичееп дьат. Балдарга яслялар, балдардын' садтарын обеспечи-

Михаил Иванович Калинин. СССР Союзтын'
Верховный Советинин' президиумынын'
председатели.

вать эдип дьат. Каргандарды ла ооругандарды государство обеспечивать эдип дьат. СССР-дын' бастыра граждандарына сёскё, бичикке, дьуундарга ла ороомдогы демонстрацияларга дьайым берилип дьат.

Дье праволордон' башка СССР-дын' кажыла гражданини государствонын' алдында обязанностьту болуп дьат. Бастыра граждандар Советский Союзтын' закондорын кату бюдюрюп, дисциплинаны тоор, ишти ак сагыжыла бюдюрюп, социалистический дьёёжёни коруларын тын'ыдар учурлу. Социалистический дьёёжёгё кемле кара санап турган болзо, ол СССР албатылардын' ёштюзи.

Вячеслав Михайлович Молотов. СССР-дын'
Албаты Комиссарларынын' Совединин'
председатели.

СССР-дын' бастыра, база кандыйла ёштюлеринен' тёрёл ороонын корулаары — СССР гражданининин' эн' бийик долг болуп дьат. Кем кижии ёштюдин' дыанына кожыла берзе, СССР-дын' дьуу керегинде дьажыдын айдып дьарлап берзе, ол бойынын' тёрёл ороонына, бойынын' албатызына измена эдер, ол СССР-дын' ёштюзи болгон кижии болуп бурулар.

Бистин' улу социалистический государствонун' амадузы — бастыра граждандарга культурный аргалу дьайым ла ырысту дьюрюм тезёёри болуп дьат.

СССР-дын' Улу Сталинский Конституциязы андый.

СССР-да социализм основном бютти, бисте кол-
кючиледьаткандар дьонго бойынын' кючюнче иш-
теп, онон' иштеген кирезинен' кёрё алып дьадылар.

Бистин' орооннын' алдына турган задача комму-
низмди тѣзѣери болуп дьат. Качан кажыла колкю-
чиледьаткан кижидьонго бойынын' кючинче, ѣскѣ
сѣслѣ айтса, иштеер чыдалына иштеп турар, онон'
продукталарды дезе керексинген кирезинче, ѣскѣ сѣс-
лѣ айтса, ого канчала керектююзин алар.

Хронологический таблица

- 911 Олегтын гректерле договор эткени.
988 Русь дьердинде христианство кудай дьан'ына кийдиргени.
1147 Москва керегинде летописьте баштапкыла айдылганы.
1240 Орус княжестволорды Батыйдын' дьуулап алганы.
1242 Немецкий рыцарьларды Александр Невский дьен'гени
«Тошто ёлюмдю согуш».
1328—1341 Иван Калита — баштапкы улу Московский князь.
1380 Куликовская битыа.
1462—1505 III Иван, улу Московский князь.
1480 III Иван тужунда татаро-монгольский базынчыктан' орус
государствонун' айрылганы.
1547 IV Иван кааннын' дитулын алганы.
1581 Кюнбадыш Сибирьге Ермактын' походы.
1606—1607 Болотниковко баштадып крестьяндардын' ла ка-
зактардын' восстаниези.
1612. Москвадан' поляктарды сюргени.
1648 Польский базынчыкка удур Богдан Хмельницкийге
баштадып Украинада казактардын' ла крестьяндардын' вос-
станиези.
1649 Крестьяндарды торт закрепощать эткени.
1654 Украинаны Россияга бириктиргени.
1670—1671 Разинге баштаткан крестьяндардын' восстаниези.
1682—1725 I Петрдин' каандаганы.
1703 Петербургты тезёгени (эмди Ленинград).
1707 Булавинге баштаткан казактардын' ла крестьяндардын'
восстаниези.
1709 Полтаванын' алдында Шведтерди I Петрдын' коскор-
гоны.
1721 I Петр Российский Императордын' дитулын алганы.
1773—1775 Пугачевке баштаткан Поволожьенин' ле Приураль-
енин' крестьяндардын', казактардын' ла албатылардын'
восстаниези.
1789 Французский буржуазный революциянын' баш-
талганы.
1801 Грузияны Россияга бириктиргени.
1812 I Наполеонло Россиянын' дьуузы.
1818—1883 Пролетариаттын' гениальный башчызынын' Карл
Маркстын' дьоруими.
1820—1895 Пролетариаттын' гениальный башчызынын' Фрид-
рих Энгельсттин' дьоруими.

- 1825 Декабристтердин' восстаниези.
- 1848 Францияда, Германияда ла Австро-венгрияда буржуазный революциялар.
- 1853—1856 Крымский дьуу.
- 1861 Крестьянская реформа.
- 1864 Маркс ла Энгельстин' I Интернационалды тегезени.
- 1870—1924 Пролетариаттын' гениальный башчызынын' Владимир Ильич Лениннин' дьуруми.
- 1871 Парижская коммуна.
- 1885 Орехово-Зуеводо Морозовтын' фабрикасында ишмекчилердин' стачказы.
- 1903 Российский социал-демократический ишмекчи партияны тегезени.
- 1905—1907 Россияда баштапкы буржуазный революция.
- 1912 Ленский приискаларда ишмекчилерди атканы.
- 1912 Российский социал-демократический ишмекчи партияны оформлять эткени.
- 1914—1918 Телекейдин' империалистический дьуузы.
- 1917 Февраль. Россияда экинчи буржуазный революция.
- 1917 Октябрь. Россияда Улу Октябрьский социалистический революция.
- 1917 Российский Советский Федеративный Социалистический Республиканы тегезени.
- 1918 Кызыл Черюни тегезени.
- 1918 Украинада германский интервенттерди коскоргоны.
- 1918 Германияда ла Австро-Венгрияда революция.
- 1919 Коммунистический Интернационалды тегезени.
- 1919 Колчакты, Деникинди, Юденичти коскоргоны.
- 1920 Польский пандар ла дьуулашканы ла Врангельди коскоргоны.
- 1922 Союз Советских Социалистических Республиканы тегезени.
- 1922 Дальний Востокто японский интервенттерди коскоргоны.
- 1928—1932 Баштапкы бешдылдык.
- 1933—1937 Экинчи бешдылдык.
- 1934 Албатынын' ештюлери — троцкисттер С. М. Кировты казырланып елтюргени.
- 1936 СССР-дын' дьан'ы Конституциязын' дьептегени.

СССР-дын' ЕВРОПЕЙСКИЙ БЕЛЮГИНИН' ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ЮЛЕЛГЕНИН' КАРТАЗЫ

- СССР-дын' государственный
границалары
- СССР-дын' полярный
дверерини' границалары
- Союзный республикалардын'
границалары
- АССР, крайлардын' ла
областьтардын' границалары
- Автономный областьтардын'
границалары
- Национальный округтардын'
границалары
- МОСКВА** СССР-дын' столицазы
БАКУ Союзный республикалардын'
столицалары
КАЗАНЬ АССР столицалары ла крайлардын' ла областьтардын' центрлерини'
Майкоп Автономный областьтардын' ла национальный округтардын' центрлерини'
ТАЛЛИН Еске орондордын' государ-
стволоринин' столицалары
Городтордо дурт улустын' тоозы:

БАЖАЛЫКТАРЫ

Кире сс.

1. Бистин' төрөл дуртыбыс	6

I. Бистин' төрөл дуртыбыстын' узак ёйдё тужы

2. Узак ёткён' ёйдеги тужунда улустар канайда дуртаган	5
3. Сёёктён' государствого	6
4. Бистин' орооныбыста дёбрендеги государстволор	8
5. Славандар	11

II. Киевтин' государствозы

6. Киевтин' княжествозынын' тёзёлгени	13
7. Княгиня Олга ла князь Святослав	17
8. Киевтин' князътары дъан'ы кудай дъан'ы ла закондор тур-
гускылап дъадылар	19
9. Киевский княжество албатынын' стихийный восстаниялары	21
10. Новгородтын' дъери	23
11. Суздальский Русь	27

III. Кюнчыгыш Европа монголдордын' дьуулап алачыларынын' дъан'ы алдында

12. Дьуулап алачы монголдор ло татар-монголдордын' базынчыгы	30
13. Москва ла москванын' баштапкы князътары	33
14. Тамерлан ла Алтын Орданын' дъагылганы	36

IV. Орус национальный государствозын тёзёгёни

15. III-чи Иван тужунда Московский государствонын' эблегени ле
татаро-монголдорын' базынчыктарынын' учы	39
16. XV чакта московский государство крестьяндарды канайда
базынчыктаганы	42

V. Орус государствонын' эблегени

17. IV-чи Иван база поволожский татарларды коскорып чачканы	45
18. Боярларды катулап кыйнаганы ла IV-чи Иваннын' дьуулары	48

VI. XVII чакта крестьяндардын' дьуулары ла базындырган албатылардын' восстаниялары

19. Орус государство крестьяндарын' баштапкы дьуузы	52
20. Польский дьуулап алачыларыла тартыжу	55
21. XVII чакта городто дьаткандардын' ла базындырган албаты-
пардын' восстаниялары	58

XI. Россияда зкинчи буржуазный революция

51. Телекейдин' империалистический дьуузы	173
52. 1917 дьылда царизмды ан'тарганы	178

XII. Россияда улу Октябрьский Социалистический революция

53. Большевиктер Социалистический революцияны белетегилеп туры	182
54. Социалистический революция дьен'ди	188

XIII. Военный интервенция. Гражданский дьуу

55. Мир учун советтердин' тартыжузы. Украинаны немецтер дьуулап алганы	199
56. Советтердин' Республикасы интервенциянын' ла контрреволюционный курчуунда	203
57. Кюн бадыштагы Европада революция	208
58. Колчакты, Деникины, Юденичти коскорып чачканы	211
59. Польский пандарла дьуу. Врангельди коскоргоны	218

XIV. Орооннын' хозяйствозын тургузарына амыр ишке кёккёни

60. Албаты хозяйствозын тургусканы ла СССР-ды тезёгёни	225
61. Ленин ёлди, дье онын' кереги тюрю	230

XV. СССР — социализмын' дьен'ген орооны

62. Социалистический промышленность. Дьер ижинде коллективный хозяйстволор (колхозтор)	234
63. СССР — социализмын' орооны	240
64. СССР-дын' тыш дьанында бистин' ёштюлерибис ле бистин' надьыларыбыс	247
65. СССР-дын' дьан'ы Конституциясы	252
Хронологический таблица	260

22. Польский владычестволо Украинанын' тартышканы	50
23. Боярларла, помещиктерле Разиннын' дьуулашканы	63
24. Кюн чыгыш Сибирдин' албатыларын бактырганы	66
25. XVII чактын' учында Россияда хозяйство ло государствнын' башкарузы	68
26. XVII чакта Россиядагы культура	71

VII. XVII чактагы Россия — помещиктердин' ле садучыларын' империязы

27. 1-кы Петрдин' дьуулары ла албатынын' восстаниялары	73
28. 1-кы Петрдин' Швецияла база кюн чыгыш дыанында ороон-дорло дьуулашканы	76
29. I Петрдин' реформалары	78
30. XVII чакта дворяндардын' империязы	80
31. Пугачевка башкарткан крестьяндардын' дьуузы	84
32. II-чи Екатеринанын' дыан'ы дьерлер блаап алганы ла алба-тыларды базынчыктаганы	87

VIII. Кааннын' Россиязы — Европанын' жандармазы

33. Францияда буржуазный революция, оныла II Екатерина ла I Павелдин' тортышканы	91
34. Каан I Александр. 1812 дьылдагы дьуу	96
35. Декабристтер	100
36. Жандармдардын' ла чиновниктердин' царствоында	103
37. Кавказты дьуулап алганы	108
38. Европада 1848 дьылдагы революция. Карл Маркс ла Фридрих Энгельс	111
39. Каанын' Россиязы 1861 дьылдагы реформанын' алдында	114

IX. Кааннын' Россиязында капитализмнин' ёзюми

40. Россияда крепостной правоны отменить эткени	118
41. Камааны дьок дыдарына поляктардын' тартышканы. II Александрдын' дьуулары	122
42. I Интернационал ла Парижская Коммуна	125
43. Россияда капитализм	129
44. 70—90 дьылдарда ишмектилердин' тьюмееендери. В. И. Ленин	135

X. Россияда баштапкы буржуазный революция

45. Революция башталар алдында	143
46. Революция башталды	148
47. Вооруженный восстанияны белетегени	154
48. Декабрьский вооруженный восстание	158
49. Революциянын' дьен'диргени	162
50. Дьан'ы революционный кедюрю	168

ИСТОРИЯ СССР

КРАТКИЙ КУРС

Учебник
для 3 и 4 классов

На ойротском языке.

Редактор перевода *М. Т. Киндигов.*
Технический редактор *А. Л. Темиряев.*

Сдано в производ. 5/VII-38 г. Подп. к печати 27/X-38 г. Форм. 60×92¹/₁₆. Тир. 9000. Бум. л. 8,25. Печ. л. 16,5. Уч.-авт. л. 14,5+9 вклеек. Инд. У-17 Изд. № 2114. Новосибирск, типогр. № 1 Облисполкома. Заказ № 2187 Уполномоч. Обллита № 11537 от 27/X 1938 г. Цена 1 р.; вклейки 90 к.; перепл. 35 к.